

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

МАКСИМЧУК Н.П.

**СТАНОВЛЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ**

м. Кам'янець-Подільський
2009

УДК 159.9:378

М 17

Рецензенти:

Долинська Л.В. – кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології НПУ імені Н.П.Драгоманова.

Бех І.Д. - доктор психологічних наук, дійсний член АПН України, директор Інституту проблем виховання АПН України, заслужений діяч науки і техніки України.

Шинкарюк А.І. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.

М 17 Максимчук Н.П.

Становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: Монографія.
Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2009. – 176 с.

ISBN 978-966-2937-45-9

У монографії досліджено особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки.

Поглиблено та розширено зміст поняття "ціннісні орієнтації майбутнього вчителя" як центрального компонента професійної спрямованості студента педвузу, який визначає успішність аксіологічної діяльності, формування світоглядної позиції та визначення особистісного смислу педагогічної діяльності.

Встановлено чинники, що впливають на динаміку ціннісних орієнтацій, ієрархічну структуру, шляхи та засоби їх розширення. Виявлено зв'язок змісту ціннісних орієнтацій з особистісними характеристиками студентів педвузу (рівень самоактуалізації особистості майбутнього вчителя та його професійно-педагогічна спрямованість).

Обґрунтована, розроблена та апробована система розширення цінностей майбутнього вчителя активними методами навчання, практичні рекомендації викладачам психологічних дисциплін щодо процесу становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки у вищому навчальному педагогічному закладі.

Для наукових працівників, аспірантів, магістрантів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

протокол №10 від 29.09.2009

ISBN 978-966-2937-45-9

ВСТУП

Актуальність дослідження. Особливості формування духовності особистості на сучасному етапі полягають у тому, що цей процес відбувається в умовах соціально-економічної кризи суспільства, розширення соціальної самостійності та ініціативи молоді. Це зумовлює критичне осмислення досвіду попередніх поколінь, формує нові уявлення про своє професійне майбутнє та майбутнє суспільства, призводить до переоцінки як загальнолюдських, так і професійних цінностей, оскільки нова ситуація в суспільстві змінює і традиційне ставлення до багатьох професій. Особливо це стосується професії вчителя, престиж якої значно знизився. Така ситуація визначає актуальність вивчення проблеми становлення і особливостей формування життєвих та професійних цінностей сучасного вчителя, який безпосередньо впливає на світогляд нових поколінь громадян України.

Проблема цінностей завжди приваблювала дослідників і вивчалась у аксіологічному, філософському, соціологічному, педагогічному та психологічному напрямках. Аналіз робіт свідчить про відсутність єдиного підходу до проблеми цінностей. Однак, різні визначення, класифікації ціннісних орієнтацій та цінностей не суперечать, в цілому, одне одному, а взаємодоповнюють і дозволяють розглядати їх з різних позицій.

З психологічної точки зору ціннісні орієнтації є компонентом структури особистості, який відображає життєвий досвід, накопичений особистістю в індивідуальному розвитку та являє собою серцевину свідомості, з точки зору якої вирішується багато важливих життєвих питань. У ціннісних орієнтаціях проявляється стійке, соціально-зумовлене, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних суспільних благ та ідеалів.

Узагальнення результатів вивчення соціально-психологічних (В.В.Водзінська, А.Г.Здравомислов, О.І.Зотова, В.Н.Мясищев, В.О.Ядов та ін.) та психолого-педагогічних (В.Г.Алексєєва, М.І.Алексєєва, К.А.Альбуханова-Славська, І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Т.В.Бутківська, І.В.Дубровіна, В.Т.Лісовський, С.Д.Максименко, В.А.Семіченко, Р.П.Скульський, М.Х.Титма, Н.В.Чепелева та ін.) аспектів ціннісних орієнтацій з боку виховання у майбутніх вчителів пріоритетних цінностей, засвоєння та відбору ціннісних систем через педагогічну взаємодію у невідривному взаємозв'язку з проблемами професіоналізації особистості дозволяють розглядати їх як одне з основних новоутворень юнацького віку. Дослідниками приділялась достатня увага вивченню співвідношення ціннісних орієнтацій і реальної поведінки особистості; взаємозв'язку індивідуальної системи цінностей особистості з груповою самосвідомістю; формуванню ціннісних орієнтацій як одного з найважливіших показників самовизначення особистості; дослідженню динаміки ціннісних орієнтацій в залежності від віку. Проте, поза увагою дослідників залишилась проблема становлення ціннісних

орієнтацій вчителя, виявлення факторів впливу на цей процес та умов його оптимізації; недостатньо розглянуто особливості впливу процесу професіоналізації на формування системи ціннісних орієнтацій молоді; не повністю висвітлено питання про суть та ієрархічні структури ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя на сучасному етапі розвитку суспільства.

Об'єкт дослідження - особистісно-професійне становлення майбутнього вчителя.

Предмет дослідження - психологічні особливості становлення системи ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу.

Мета дослідження полягала у виявленні особливостей ціннісних орієнтацій, а також зв'язків їх змісту і спрямованості з психологічними характеристиками особистості майбутнього вчителя та пошуку шляхів розширення значущих життєво-професійних цінностей.

В основу нашого дослідження було покладено припущення про те, що ціннісні орієнтації майбутнього вчителя як регулятор активності і самоактивності індивіда тісно пов'язані з рівнем самоактуалізації особистості майбутнього педагога та формуються під впливом різноманітних соціально-психологічних факторів, зокрема, професійно-педагогічної спрямованості, статі, рівня матеріального забезпечення студентів, місця проживання, життєво-професійних цілей та можуть бути розширені шляхом переоцінки цінностей засобами активного соціально-психологічного навчання.

Відповідно до мети та гіпотези були поставлені такі завдання дослідження:

1. Обґрунтувати теоретичні і методичні підходи до вивчення проблеми становлення цінностей в юнацькому віці.
2. Виявити психологічні особливості та динаміку становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя в процесі професійної підготовки.
3. Прослідити зв'язок змісту ціннісних орієнтацій з рівнем самоактуалізації та професійно-педагогічною спрямованістю майбутнього вчителя.
4. Розробити систему розширення цінностей майбутнього вчителя, конкретні практичні рекомендації викладачам психологічних дисциплін щодо процесу становлення професійно-важливих ціннісних орієнтацій студентів в процесі навчання у вищому педагогічному навчальному закладі.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступають: Закон про освіту, Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI ст.), психологічні принципи єдності свідомості, самосвідомості та діяльності (Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін.) і системного підходу (Б.Г.Ананьєв, О.В.Скрипченко та ін.); дослідження проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій (І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, А.Г.Здравомислов, В.Н.Мясищев, В.О.Ядов та ін.) та особливостей становлення ціннісних

орієнтацій в юнацькому віці (І.В.Дубровіна, В.Т.Лісовський, М.Х.Титма та ін.); дослідження особистісно-професійного становлення вчителя (С.Д.Максименко, Д.Ф.Ніколенко, В.А.Семиченко та ін.).

Для вирішення поставлених завдань та перевірки гіпотези була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування комплексу теоретичних і емпіричних методів: аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури та практичних результатів дослідження з цієї проблеми, анкетування, бесіда, стандартизовані опитувальники, проєктивні методики, психолого-педагогічний експеримент (констатуючий та формуючий), активне соціально-психологічне навчання, методи математичної обробки даних.

Дослідно-експериментальна робота виконувалась на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Дослідженням було охоплено 374 студенти.

Наукова новизна роботи полягає: у виявленні змісту ціннісних орієнтацій сучасних студентів - майбутніх вчителів, динаміки ієрархічної структури ціннісних орієнтацій у процесі професійної підготовки, факторів впливу на зміст і структуру ціннісних орієнтацій (стать, рівень матеріального забезпечення, місце проживання, референтні групи, життєво-професійні цілі); у встановленні зв'язку між змістовними характеристиками ціннісних орієнтацій, рівнем самоактуалізації особистості майбутнього вчителя та його професійно-педагогічною спрямованістю; обґрунтуванні системи розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя на основі використання активних методів навчання.

Теоретичне значення роботи визначається тим, що проблему підготовки майбутнього вчителя доповнено розкриттям змісту поняття «ціннісні орієнтації майбутнього вчителя» як центрального компонента професійної спрямованості студента педвузу, який визначає успішність аксіологічної діяльності, формування світоглядної позиції та визначення особистісного смислу педагогічної діяльності; уявленнями про психологічні особливості становлення і чинники впливу на динаміку та ієрархічну структуру ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки. Особистий внесок автора полягає у виявленні особливостей смисложиттєвих та професійних цінностей майбутнього вчителя, їх динаміки у процесі професійної підготовки, умов та засобів розширення у навчально-виховному процесі. В спільних публікаціях відображені основні ідеї та кількісні результати, отримані автором дослідження.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що підібрані й модифіковані автором методики та розроблений і апробований спецсеминар «Ціннісні орієнтації вчителя» можуть бути використані в навчально-виховному процесі педагогічних закладів з метою діагностування та розширення змісту

ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя, формування уявлень про пріоритетні цінності обраної професії, особистісно-професійного становлення студентів.

У вступі обгрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено об'єкт, предмет і мету дослідження, сформульовано гіпотезу, завдання, розкрито методологічні та теоретичні засади, методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичну і практичну цінність роботи, розкрито форми її апробації та наведено відомості про структуру дисертації.

У першому розділі - "Методологічні та теоретичні основи проблеми цінностей" - висвітлюється стан вивчення досліджуваної проблеми у філософській та психолого-педагогічній літературі; аналізуються основні поняття - "цінність", "ціннісні орієнтації", "система цінностей", "система ціннісних орієнтацій"; розглядаються підходи до класифікації ціннісних орієнтацій, критерії та види ціннісних орієнтацій; аналізується стан проблеми становлення ціннісних орієнтацій в юнацькому віці; розкривається роль ціннісних орієнтацій у системі особистісно-професійного становлення майбутніх вчителів.

Розглядається психологічний аспект ціннісних орієнтацій як структурного компонента спрямованості особистості, пов'язаного з дослідженням її внутрішнього світу, суспільної поведінки, спрямованої на засвоєння і відтворення цінностей життя і культури (ІД.Бех, М.Й.Боришевський, В.В.Водзінська, О.М.Леонтьєв).

Висвітлюються основні підходи до розгляду проблеми цінностей у вітчизняній психології: з точки зору диспозиційної концепції (В.А. Ядов), з точки зору теорії "установки" (Д.М.Узнадзе), концептуальної позиції про "особистіший смисл" (О.М.Леонтьєв) та зарубіжній психології (Фр.Знанецький, М.Мід, К.Клакхон, Г.Олпорт, М. Рокіч, М.Смітт, П.Сорокін, У, То-мас та інші).

Результати аналізу засвідчили про наявність різноманітних підходів до вивчення ціннісних орієнтацій та їх класифікацій. Виділяються цінності за об'єктом засвоєння, за метою засвоєння, за рівнем узагальненості, за способом вияву, за значенням у діяльності людини, за змістом діяльності, за належністю та ін., що свідчить про багатоплановість проблеми цінностей. Стосовно професії вчителя виділяють дві групи цінностей: до першої відносять ті цінності, недостатня вираженість яких істотно впливає на успішне виконання вчителем своїх професійних обов'язків, до другої - достатня вираженість яких бажана для вчителя (В.В. Пічурін).

Висвітлюються основні підходи до розгляду проблеми формування ціннісних орієнтацій в юнацькому віці: з точки зору усвідомлення життєвої перспективи (Л.І.Божович), особистісної репрезентації життєвого шляху (Н.Є.Бондар), життєвої позиції особистості (В.В.Пічурін), професійного самовизначення (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін), формування професійних переконань (В.В.Павленко).

Наводяться дослідження проблеми ціннісних орієнтацій у системі

особистісно-професійного становлення майбутніх педагогів (І.А.Зязюн, В.Т.Лісовський, В.В.Пічурін, Н.С.Пряжніков, В.А.Семиченко, Р.П.Скульський, В.А.Сластьонін, Н.І.Стрелянова, М.Х.Титма та ін.)

На основі узагальнення теоретичних даних уточнено основні поняття "цінність", "ціннісні орієнтації", "система цінностей", "система ціннісних орієнтацій", "ціннісні орієнтації майбутнього вчителя".

Цінності розглядаються як форма відношень між суб'єктом та об'єктом, яка допускає свідоме відтворення суб'єктом ціннісних якостей об'єкта. При цьому враховується, що цінності мають здатність набувати значущості у суспільному житті й практиці людини

Ціннісні орієнтації є засобом диференціації особистістю об'єктів довкілля за їх значущістю та визначають стійке ставлення суб'єкта до оточуючого світу, яке формується в процесі свідомого вибору ним життєвозначущих для нього об'єктів. Джерелом формування ціннісних орієнтацій виступає смисложиттєва активність особистості, що визначає рівень її домагань та орієнтацію в процесі діяльності на досягнення конкретних цілей.

Поняття "система цінностей" означає предметне втілення системи діяльності та суспільних відносин, які відбивають сутність життєдіяльності, конкретно-історичний образ життя конкретної соціальної спільноти.

Для позначення результату індивідуального відбиття особистістю систем цінностей, які склалися в суспільстві, використовується поняття "система ціннісних орієнтацій". Системи ціннісних орієнтацій більш варіативні, ніж системи цінностей.

Ціннісні орієнтації особистості майбутнього вчителя - це такі соціальні цінності, які виступають для педагога в якості стратегічних цілей його діяльності, посідають визначальний щабель у мотиваційно-регулятивній системі поведінки та професійної діяльності і впливають на зміст і спрямованість його потреб, мотивів і інтересів.

У другому розділі - "Дослідження особливостей становлення цінностей майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки" висвітлено методичні засади дослідження та дано короткий огляд методів та конкретних методик дослідження, наведено дані вивчення змісту та динаміки ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя протягом навчання у вузі, досліджено зв'язок ціннісних орієнтацій з рівнем самоактуалізації особистості студента та залежність змісту ціннісних орієнтацій від рівня професійно-педагогічної спрямованості майбутнього вчителя.

Виявлено, що для сучасних студентів характерний переважно низький рівень сформованості диференційованої структури ціннісних орієнтацій. Низький рівень диференціації цінностей властивий для першокурсників - 62,8% опитаних, для випускників - 50,2%. Виявлено групу респондентів, в яких диференційована структура ціннісних орієнтацій не сформувалась: 22,7% першокурсників і 16,5% випускників.

Така картина свідчить про те, що більшість студентів - майбутніх вчителів відчувають труднощі у визначенні для себе конкретних цілей життя, виборі відповідних засобів для їх досягнення.

Змістове вивчення динаміки цінностей студентів в педвузі свідчить, перш за все, про те, що протягом навчання у вузі відбувається їх певна переоцінка, переосмислення та становлення, які зумовлені як особистісним, так і професійним зростанням.

Пріоритетними для майбутніх вчителів є загальнолюдські, професійні, матеріальні, статусні ціннісні орієнтації та орієнтації самовдосконалення. У першокурсників цінності мають переважно загальнолюдський ідеалізований характер та не завжди пов'язані з педагогічною професією безпосередньо.

Порівняльний аналіз основних життєвих та професійних цінностей сучасних студентів залежно від статі та місця проживання показав, що суттєвих відмінностей в життєвих цінностях не виявлено. Юнаки і дівчата, які проживають у сільській місцевості, менш, порівняно з міськими, орієнтуються на професійні цінності. Ми пояснюємо це тим, що міська молодь, яка поступає в педагогічний заклад, зробили цей вибір більш свідомо через педагогічні класи, підготовчі курси та ін. Тоді як старшокласники, що закінчують сільську школу, мають здебільшого загальну установку "виїхати з села" та "вступити на безкоштовне навчання". Тому в сільських школах потрібно посилити роботу з профорієнтації та формування професійної спрямованості старшокласників, зокрема професійно-педагогічної.

Законстатована переважна орієнтація на професійно-предметні, дидактичні і академічні здібності та недооцінка комунікативно-перцептивних і недостатня готовність до особистісно-орієнтованого навчання, що є свідченням низької сформованості уявлень про пріоритетні ціннісні орієнтації педагогічної професії. На нашу думку, такі установки є результатом спрямованості навчально-виховного процесу у ВНПЗ на формування учителя-предметника та недооцінки ролі психолого-педагогічної підготовки.

Цей висновок підтверджується і тим, що серед професійних цінностей, які за частотою виборів студентів виявились незначущими, ми виділили: любов до дітей; покликання та любов до професії; повага учнів; відданість професії, бажання залишити після себе слід на землі; розуміння учнів; терпіння.

Виявлено зміст професійних ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів через опосередковане відображення їх в ідеалі вчителя, який може знаходити своє втілення в суспільному ідеалі, конкретній людині чи бути збірним, уявлюваним на основі синтезу позитивних особистісних якостей. Разом з тим, набір якостей ідеального вчителя за уявленнями студентів збіднено. Він представлений у більшості характеристик надто узагальнено, схематично, однобоко.

На зміст ціннісних орієнтацій впливає рівень професійно-педагогічної спрямованості кожного студента. У студентів з високим рівнем професійної

спрямованості ціннісні орієнтації, що входять до ієрархії значущих цінностей, співпадають з загальнолюдськими, професійними, статусними та матеріальними ціннісними орієнтаціями. У студентів лише даної групи ми виявили такі професійні цінності як любов до дітей, вміння розуміти дитину, потребу у вихованні дітей. Наявність цих цінностей свідчить не тільки про професійно-педагогічну спрямованість особистості, а й виражає гуманістично-демократичну спрямованість особистості майбутнього вчителя, його духовність.

У студентів з середнім рівнем професійної спрямованості цінності, що складають ієрархію значущих цінностей, уже дещо змінюють ранги: загальнолюдські, професійні, матеріальні та статусні. Для студентів даної групи також наявні альтруїстичні ціннісні орієнтації ("бажання своєю роботою залишити слід на землі"),

У студентів з низьким рівнем професійної спрямованості значущі цінності співпадають з загальнолюдськими, матеріальними та статусними ціннісними орієнтаціями. Високий ранговий показник (4 ранг) отримала така цінність, як "розваги (життя, повне задоволення, розваг, приємне проведення часу)". Наявність таких ціннісних орієнтацій як "впевненість в собі", "можливість бути самим собою, не кривити душею" наштовхує нас на думку, що студентам даної групи не вистачає самостійності, впевненості, а обрання професії вчителя не є бажаним та усвідомленим вибором. У студентів даної групи відсутні альтруїстичні ціннісні орієнтації та ціннісні орієнтації самовдосконалення.

Таким чином, важливою психологічною умовою становлення належних ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя є сформованість високого рівня професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього педагога.

Встановлено, що сформованість професійно-ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя тісно пов'язана з загальним рівнем його самоактуалізації: чим вищий рівень самоактуалізації, тим більше студенти-педагоги приймають професійні та високі моральні і духовні цінності. Результати дослідження показали відмінності в рівнях самоактуалізації особистості студентів-вчителів першого і випускного курсів. На першому курсі зафіксовано лише низький, нижче середнього, середній та вище середнього рівні самоактуалізації. На 5 курсі зафіксовано всі рівні самоактуалізації особистості. Разом з тим, студентів з високим рівнем виявлено невеликий відсоток - 5,26%. Досліджувані з високим рівнем самоактуалізації надають перевагу таким духовним ціннісним орієнтаціям: як "чиста совість, чесне життя", "повага оточуючих", "свобода, незалежність". У респондентів даної групи наявні і ціннісні орієнтації самовдосконалення ("розширення своєї освіти, кругозору") та простежується орієнтація на загальнолюдські ціннісні орієнтації, що відповідає ідеалу самоактуалізованої особистості. У студентів з вище середнього та середнім рівнями самоактуалізації очолюють ієрархію загальнолюдські ціннісні орієнтації: здоров'я, щасливе сімейне життя, матеріально забезпечене життя,

наявність вірних друзів. В цих групах високі ранги займають і професійні цінності ("цікава робота", "спілкування з дітьми", "успіх у кар'єрі") та альтруїстичні ціннісні орієнтації: "мирне становище в країні", "чесне життя"). Серед цінностей, що є пріоритетними для самоактуалізованих студентів, переважають духовні ціннісні орієнтації ("спілкування з людьми", "мистецтво", "повага оточуючих", "чиста совість", "віра").

У студентів з нище середнього та низьким рівнями самоактуалізації особистості переважають загальнолюдські (життєві, особистісні) ціннісні орієнтації. Водночас виявлена незначна динаміка самоактуалізації особистості майбутнього вчителя впродовж навчання в вузі є свідченням і недостатнього розширення та формування ціннісних орієнтацій в навчально-виховному процесі та призводить до висновку про необхідність організації цілеспрямованої роботи в цьому напрямку, що і стало предметом нашого пошуку на наступному етапі дослідження.

У третьому розділі - "Розширення системи ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у навчально-виховному процесі" - представлено теоретичне обґрунтування побудови формуючого експерименту, визначено завдання, шляхи та зміст роботи з розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя, аналізуються кількісні та якісні результати апробації запропонованої системи у навчально-виховному процесі,

Визначаючи шляхи розширення цінностей майбутнього вчителя, ми керувались такими міркуваннями та положеннями. У більшості студентів педвузу при виборі професії відсутнє усвідомлення того, наскільки ця професія відповідає їх життєвим цінностям. Результатом відсутності такого усвідомлення є, як показують наші результати, суперечливість системи ціннісних орієнтацій у переважній більшості студентів. Суперечлива система може перетворитись в несуперечливу шляхом перегляду пріоритетів та усвідомлення їх життєвої значущості і навпаки, несуперечлива може стати під впливом якихось нових цінностей суперечливою.

Вступ до навчального закладу змінює соціальний статус особистості, соціальні функції, ролі, види діяльності, посилює соціальний розвиток особистості, включення її в різні сфери суспільних відносин і майбутньої діяльності, що потребує мобілізації внутрішніх ресурсів, природних задатків індивіда та призводить до переоцінки багатьох цінностей. Водночас процес розвитку особистості та її ціннісно-професійне самовизначення залежить від рівня та ступеня соціальної активності, самоактивності і продуктивності самої особистості.

Обґрунтування і розробка змісту системи і засобів оволодіння педагогічними цінностями ґрунтувалися на теоретико-методичних положеннях концепції особистісно-зорієнтованого виховання І.Д.Беха та концепції М.Й.Боришевського щодо цінностей як регулятора активності й самоактивності особистості.

Ціннісна система, укорінюючись в структурі самосвідомості, виступає як її необхідна установка - морально значуща і відповідально активна, є єдиною соціокультурною основою перетворення внутрішніх особливостей особистості у дійсність здійснюваних нею вчинків і духовно-моральної поведінки в цілому (І.Д.Бех). Самоактивність (активність) будь-якого рівня, навіть найелементарніша, спонукається певним чинником, який можна назвати цінністю, тобто тим, що має певну вартість для конкретного суб'єкта. Однією з провідних детермінант самоактивності особистості у виховному процесі є система ціннісних орієнтацій, що внутрішньо визначає напрям і рівень самоактуалізації, її мотивацію (М.Й.Боришевський). З цих положень випливає припущення, що процес оволодіння цінностями вчительської професії у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають цілісного, значущого системного характеру і справляють регуляторний вплив на самостійність особистості майбутнього вчителя.

Основними завданнями формуючого експерименту були:

1) усвідомлення студентами власної системи ціннісних орієнтацій, її несуперечливості, виявлення вирішальних та похідних цінностей, встановлення пріоритетів;

2) усвідомлення студентами рівня співпадання ціннісних орієнтацій з їх життєвими цілями і планами;

3) аналіз визначальних шляхів формування у кожного студента власної системи цінностей: первинна соціалізація у сім'ї; соціальне організована система виховання, освіти та культури, державне керована система ідеологічного впливу: вплив формальних та неформальних груп і т.д.;

4) аналіз власного досвіду апробування засвоєних ціннісних орієнтирів та їх відповідності своїй індивідуальній особистісно-професійній визначеності;

5) виявлення співіснування в мотиваційній системі майбутнього вчителя несумісних ціннісних систем - декларованої та реальної;

6) усвідомлення наявного конфлікту цінностей в сучасному суспільстві та у кожного зокрема і його зумовленість радикальними соціальними перетвореннями в Україні;

7) виявлення уявлень кожного про смисл життя як домінуючу спрямованість типу особистості на реалізацію певних життєвих цінностей;

8) змістовна визначеність смислу власного життя та ціннісних орієнтацій кожним студентом: а) збіг суб'єктивно усвідомленого смислу та реального спрямування життя особистості; б) відповідність обраного індивідом смислу життя, вимог професії вчителя його можливостям та індивідуальності.

З метою реалізації поставлених завдань було розроблено спецсеминар "Ціннісні орієнтації вчителя", який читався впродовж семестру (24 години) на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Теоретична частина спецсемінару була спрямована на оволодіння новими знаннями та смислами стосовно проблеми цінностей і ціннісних орієнтацій,

В основу практичних занять покладений системоутворюючий фактор самопізнання як провідного компоненту інтеграції психологічних знань у свідомість майбутнього вчителя, на основі якого відбувається перенесення смислів і значень на дії і вчинки, підвищення самоактивності та особистісне і професійне зростання, яке передбачає і розширення змісту педагогічних цінностей.

За формами проведення практична частина спецсемінару являла собою одну з модифікацій тренінгу, зберігаючи всі його ознаки та принципи. Система вправ, диспутів, проблемних ситуацій підбиралась з врахуванням їх поступового ускладнення, змінення "Я-образу", оскільки з кожним заняттям виникало нове пізнавальне завдання, результатом якого на ранніх етапах була конкретизація уявлень про себе та свої ціннісні орієнтації, а на наступних - розширення території "Я", переоцінка цінностей, отримання нових смислів.

На початковому етапі методом дискусії було виявлено пріоритетні цінності вчителя та пріоритетні цінності кожного студента, його ставлення до своєї системи ціннісних орієнтацій та мотиваційну спрямованість з точки зору того, чи прагне він щось в ній змінити.

Обговорювались проблемно-педагогічні ситуації, які ставили студентів перед морально-ціннісним вибором та дозволяли опосередковано виявити професійні ціннісні орієнтації майбутніх вчителів.

В ході рольових ігор у досліджуваних поступово відбувалось перетворення цінностей вчительської професії із явища "зовнішнього" в явище "внутрішнє", тобто вони ставали їхніми власними, особистісними. В ході наступних дискусій досліджувані, аналізуючи дії і поведінку вчителя та учня, усвідомлювали значущість тих ціннісних орієнтацій, опора на які дозволяла розв'язати педагогічну проблему.

Якісні результати формуючого експерименту в експериментальних групах показали, що за частотою вибору найбільш пріоритетними ціннісними орієнтаціями для вчительської професії виявились: любов до дітей; професіоналізм; взаєморозуміння, вміння спілкуватися; знання; покликання бути вчителем; чесність; доброта. Серед особистих ціннісних орієнтацій, що співпадають з цінностями майбутнього вчителя, студентами названо: любов до дітей, батьків; вміння спілкуватись, взаєморозуміння; знання, потяг до нового; професія вчителя; чесність, справедливість; доброта, чуйність; педагогічний такт; вихованість; авторитет; любов до Батьківщини, патріотизм; самовдосконалення.

Заключне діагностування студентів показало, що у 80% їхні цінності співпадають з цінностями вчительської професії, частково співпадають у 4%, не співпадають у 16%. Важливим є те, що серед особистих ціннісних орієнтацій

частина студентів (16%) назвала такі цінності як: Україна як цінність; Батьківщина; відданість, що є суттєвим саме для вчителя як носія певних національно-патріотичних ідей, установок

При вирішенні педагогічних ситуацій найголовнішими ціннісними орієнтаціями професії вчителя студенти виділяли взаєморозуміння (60%), взаємодовіру (60%), професіоналізм (36%), авторитет (16%), вміння володіти ситуацією (8%), справедливість (4%), педагогічний такт (4%), дотепність (4%).

Таким чином, акцент у ціннісних орієнтаціях вчителів змістився на ті, які вимагають знання психології, особливо вікової і педагогічної. Апробована система роботи дала значні зрушення в підвищенні значущості таких професійних ціннісних орієнтацій як бажання залишити своєю роботою слід на землі; любов до дітей; розуміння інших, любов до інших; реалізація та розвиток своїх здібностей; вміння розуміти дитину; цікава робота; володіння методикою викладання; пізнання; самостійність як незалежність у вчинках та судженнях; творчість.

Кількісні позитивні зміни показників ціннісних орієнтацій в структурі самоактуалізації майбутнього вчителя позитивно вплинули і на загальне особистісне зростання студентів.

Таким чином, якісні та кількісні результати формуючого експерименту переконливо засвідчили, що запропонована система роботи сприяла оволодінню новими знаннями, способами мислення і поведінки; формуванню уявлень про пріоритетні ціннісні орієнтації майбутнього вчителя; розширенню змісту вказаних цінностей. Це підтвердило наше припущення про те, що оволодіння цінностями професії вчителя у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких цінності набувають значущого системного характеру і справляють регуляційний вплив на самостійність особистості. Такою умовою виступає, зокрема, активність кожного студента при розв'язанні професійно-значущих ситуацій.

Вирішення студентами ігрових та реальних проблемних педагогічних ситуацій створює можливість для включення педагогічних ціннісних орієнтацій у контекст їх суб'єктивно значущих ціннісних орієнтацій, сприяє виробленню позитивної мотивації на майбутню професійну діяльність і зростанню альтруїстичної спрямованості діяльності вчителя, появі потреби в оволодінні обраною професією, спрямованій на реалізацію і розвиток своїх здібностей.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ЦІННОСТЕЙ

1. 1. Ціннісні орієнтації як структурний компонент спрямованості особистості

Проблеми, що пов'язані з людськими цінностями, займають одне з провідних місць у дослідженні соціальної детермінації людської поведінки, її саморегуляції та прогнозування. Формування ціннісних орієнтацій сприяє процесу розвитку особистості в цілому. Як один з елементів структури особистості, вони відіграють вирішальну роль в регуляції поведінки, формуванні світогляду, переконань, виборі життєвого шляху, особливо на етапі становлення професійно-трудової діяльності в юнацькому віці. Саме "завдяки цінностям особистість відчуває себе цілісно в оточуючому її світі. Світ цінностей - це, насамперед, світ культури, сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості, оцінок тощо"[35; 27]. Особливість ситуації в суспільстві, в якій проходить формування духовності особистості, полягає в тому, що цей процес відбувається в умовах послаблення політичного і ідеологічного пресінгу, розширення соціальної самостійності і ініціативи молоді. Це веде за собою, як наслідок, критичне осмислення досвіду попередніх поколінь, нові уявлення про своє професійне майбутнє та майбутнє суспільства [16]. "В наш час ...втрати старих, непридатних для життя орієнтирів і тимчасового духовного бездоріжжя в час, коли майже щоденно виповзають ...проповідники чужих нашої суті ідеологічних норм, що справляють руйнівний вплив на свідомість особистості, важко переоцінити значення ціннісних орієнтацій, як умови розвитку особистості суб'єкта, особистості, здатної до самостійного і відповідального вибору" [28; 22].

Вирішення питання про те, як суспільні цінності перетворюються в особисті є актуальним на сучасному етапі розвитку суспільних відносин. "Проблема "закріплення" загальнолюдських цінностей в індивідуальній свідомості відноситься до числа фундаментальних проблем людської екзистенції" [37; 45]. Адже соціальні зміни в суспільстві істотно впливають на зміни в системі цінностей особистості. На думку Н.І.Лапіна, цінності слід розглядати як "узагальнені цілі і засоби їх досягнення, які забезпечують інтеграцію суспільства і водночас допомагають індивіду або групі зробити вибір своєї поведінки в значущих ситуаціях" [96; 7].

Засвоєння цінностей у великих соціальних групах завжди опосередковане цінностями малих груп, референтних для індивіда, а "особисті цінності є генетичним похідним від цінностей соціальних груп і спільностей різного масштабу. Селекція, присвоєння і асиміляція індивідом соціальних

цінностей опосередковується його соціальною ідентичністю і цінностями референтних для нього малих контактних груп, які можуть бути як каталізатором, так і бар'єром у засвоєнні цінностей великих соціальних груп, в тому числі і загальнолюдських цінностей" [97; 40].

Включення людини в систему суспільних відносин супроводжується формуванням своєрідних "вузлів", що об'єднують різні види діяльності в цілісні особистісні структури. На думку О.М.Леонтьєва, ці вузли є ціннісними утвореннями [99]. Взяті разом вони утворюють "ядро" особистості, її основу, яка забезпечує цілісність індивідуального розвитку, а також особистісну самототожність [46].

Особистісні цінності, згідно з Д.А.Леонтьєвим, виступають як своєрідні відношення зі світом, які узагальнені і перероблені досвідом соціальної групи. Тому вони фактично не залежать від ситуативних факторів і, можливо, тому не завжди чітко усвідомлюються, зокрема до того часу, поки не стають об'єктом рефлексії [97].

І.Д.Бех вважає, що особистісні цінності складають внутрішній стрижень особистості, який можна інтерпретувати як ціннісну етичну орієнтацію. Остання забезпечує цілісно-суб'єктивне розуміння окремих актів поведінки людини та сприяє побудові прогнозу її поведінки у більш широкому полі ситуацій [20].

"Ціннісне ставлення до матеріальних чи ідеальних предметів - це переживання їх бажаності (чи небажаності) для людини. Саме в такій психологічній формі духовні цінності суспільства стають суб'єктивними надбаннями особистості. А їх спонукально-регулятивна функція можлива завдяки тому, що переживання бажаності трансформується в зацікавлено-дійове ставлення. Відтепер кожний фрагмент буття стає для людини не індиферентною даністю, а складовою їх життя, щодо якої вона має зайняти певну морально-ціннісну позицію і активно практично-перетворювально утверджувати її" [18; 10].

"Особисті цінності ...набувають ціннісного статусу тільки при зверненні ...особистісних зусиль на свою смислову сферу, на власне "Я", тобто ...становлення особистісних цінностей пов'язане з динамікою процесів усвідомлення, що включають різні види вербалізації і зміщення пізнавально-особистісних зусиль на власну смислову сферу" [31; 100].

М.Й.Боришевський підкреслює, що "певна система цінностей втілюється, опредметнюється у тих чи інших конкретних феноменах, пов'язаних із відповідними формами життєдіяльності, у якій і здійснюється оволодіння цінностями, їх поступове перетворення із явища "зовнішнього" у явище "для себе", тобто відбувається переведення цінностей суспільних у цінності суб'єктивно значущі для самого індивіда" [28; 22].

"Ціннісні орієнтації конкретної особистості формуються і функціонують на основі системи цінностей, виробленої суспільством, нерозривно і тісно пов'язані з цим утворенням" [229; 33].

В суспільній та індивідуальній свідомості цінності виконують функцію життєвого орієнтира, моральної основи для вибору діяльності і субординації цілей [20]. Отже, аналізуючи ціннісні орієнтації, можна робити висновки про те, яке місце та позицію займає особистість у соціальній структурі суспільства, які соціальні ролі виконує чи хоче виконувати [86].

Такий підхід до вивчення ціннісних орієнтацій призводить до необхідності розгляду їх в контексті більш складних утворень особистості, зокрема, в структурі самосвідомості, життєвих відношень особистості [96], [229], її життєвого світу в цілому [208], [150], [27], особистісного розвитку [174]. Ціннісні орієнтації виступають як результат саморозвитку особистості, структурування відносно зовнішньої діяльності процесу реалізації і процесу розгортання особистісних цінностей і смислів [208].

Таким чином, актуальність проблеми цінностей на сучасному етапі обумовлена рядом факторів:

1) у суспільстві відбувається зміна норм, ломка старих стереотипів. Ціннісна сфера, звільнившись від попередніх стереотипів, стає все більш самостійною і незалежною. Головні проблеми, які спричинені знаходженням життєво важливих цілей, сенсу життя і можливостей їх досягнення, стоять перед кожним. Оскільки ціннісні орієнтації знаходяться в основі вибору життєвих цілей людини, то їх знання допомагає з'ясувати причини її вчинків і дій;

2) існує велика кількість теоретичних і практичних питань, що стосуються психологічної проблеми побудови ціннісно-змістовної сфери, виявлення і аналізу життєвих цінностей особистості [178]. Зокрема, вимагають розробки питання вивчення динаміки мотиваційно-ціннісних структур, адекватних новій ситуації, що склалася, а також вивчення мотиваційно-ціннісних станів і процесу формування громадянської самосвідомості.

Дослідження проблеми цінностей, яке допомогло б розкрити механізми впливу на становлення молодого людини і допомоги їй адаптуватись в нових умовах суспільно-економічних відносин, набуває важливого значення ще й тому, що проблеми, пов'язані з людськими цінностями, посідають одне з найважливіших місць в тих науках, які займаються вивченням особистості і суспільства. Саме "цінності виступають інтегративною основою як для окремо взятого індивіда, так і для будь-якої малої або великої соціальної групи, культури, нації, накінець, для людства в цілому" [101; 15].

Психологічний аспект ЦО, як одного з структурних компонентів спрямованості особистості, тісно пов'язаний з дослідженням її внутрішнього світу, суспільної поведінки, спрямованої на засвоєння і відтворення цінностей життя і культури.

Психологічна структура особистості може бути охарактеризована як "єдність, взаємозв'язок трьох основних сторін психологічної реальності: діяльності, свідомості і особистісної сфери (остання визначається, перш за все, такими компонентами, як спрямованість і самосвідомість особистості).

...Послідовне здійснення цілісного підходу при аналізі особистості привело до виділення важливої узагальненої форми фіксації особистісного досвіду - "цінності", яка характеризується як єдність спрямованості особистості, виділення для неї певної сторони дійсності, певних відношень і усвідомлення у зв'язку з цим свого "Я"[140; 22].

Таким чином, цінність виступає важливою характеристикою психологічної структури особистості і визначає:

- 1) спрямованість суб'єкта на реалізацію певних відношень, які відповідають даній цінності, спрямованість на певну діяльність;
- 2) зміст уявлення про своє "Я", що відповідає спрямованості;
- 3) виділення у свідомості певного предметно-діяльнісного змісту і його провідну роль в формуванні самосвідомості особистості.

У зв'язку з тим, що цінність визначає особливості інших компонентів психологічної структури особистості, В.І.Непомняца розглядає її центральним компонентом психологічної структури особистості [140].

На сучасному етапі під структурою особистості розуміють єдність, взаємозв'язок та цілісність її елементів, які К.К.Платонов об'єднує в чотири підструктури:

- 1) біологічно обумовлена підструктура темпераменту;
- 2) властиві для індивіда особливості форм психічного відображення - відчуттів, сприймання; емоцій і почуттів; мислення, пам'яті, волі;
- 3) досвід особистості (знання, вміння, навички);
- 4) спрямованість особистості (інтереси, прагнення, ідеали, світогляд, переконання, відношення до себе та інших). До останньої з цих підструктур належать ціннісні орієнтації [151].

Отже, "ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості, в них ніби резюмується весь життєвий досвід, накопичений особистістю в її індивідуальному розвитку. Це той компонент структури особистості, який являє собою певну вісь свідомості, навколо якої обертаються помисли і почуття людини і з точки зору якої вирішується багато життєвих питань" [79; 199]. Таке розуміння ціннісних орієнтацій дає змогу пояснити і емпірично вивчати спрямованість діяльності особистості в будь-який момент її життя. Ціннісні орієнтації в структурі особистості виступають як своєрідний центр координації, що визначає поведінку й ставлення до соціального середовища. Ціннісні орієнтації - один з важливих критеріїв моральної спрямованості й активності особистості [149].

А.Г.Здравомислов розглядає ціннісні орієнтації як "відносно стійке, соціально обумовлене, вибіркоче відношення людини до сукупності

матеріальних і духовних суспільних благ і ідеалів, які розглядаються як предмети цілі або засоби для задоволення потреб життєдіяльності особистості" [78; 237].

Під ціннісними орієнтаціями найчастіше розуміють, - вважає Б.С.Круглов, - "соціально-детерміновану і зафіксовану в психіці індивіда спрямованість особистості на цілі і засоби діяльності" [92; 81]. Вони відображають відношення людини до соціальної дійсності і визначають мотивацію її поведінки. В основі функціонування ціннісних орієнтацій лежить ціннісний підхід. Це означає, що всі явища оточуючої дійсності, включаючи вчинки людей, - цінності, які відображаються в свідомості людини з точки зору їх можливості задовольнити її потреби і інтереси. Інтереси і потреби у кожної людини різні. Вони утворюють відповідно індивідуальні системи цінностей, які структуруються в певну ієрархію. За ступенем сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій можна судити про рівень особистісної зрілості. Зміст ціннісних орієнтацій дає можливість характеризувати змістовну сторону спрямованості особистості [92], а система ціннісних орієнтацій, визначаючи змістовну сторону спрямованості особистості, виступає основою її ставлення до оточуючого середовища, людей, до себе, становить основу формування світогляду та мотивації [215].

Зміст спрямованості - це, перш за все, домінуючі, соціально обумовлені відношення особистості до дійсності. Саме через спрямованість особистості її ціннісні орієнтації знаходять своє реальне вираження [81].

Т.В.Бутківська визначає цінність в двох аспектах: суспільному та особистісному. В першому випадку ціннісність виступає як властивість того чи іншого суспільного предмета, явища, які задовольняють потреби, інтереси, бажання. Інакше кажучи, це соціально значущі уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. З іншого боку - це відношення суб'єкта до предметів та явищ реальності, яке виражається ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, якостями особистості. Тут вони виступають у ролі певної структури особистості [35; 27].

"Врахування складної природи цінності ... дає змогу розглядати її як "ядро" особистості, оскільки цінність і створює основу для зв'язку різноманітних відношень, у яких реально функціонує людина, і визначає її спрямованість" [102; 66]

На думку Р.Х.Шакурова, людина прагне не до цінностей взагалі, а до цінностей, що мають певні якісно-кількісні характеристики, тобто прагне до певного взірця [241].

"Складна структура потреб, мотивів, інтересів, цілей, світогляду, ідеалів, переконань, яка складає спрямованість особистості і відображає ставлення до об'єктивної дійсності, служить ...ніби "психологічною базою" ціннісних орієнтацій особистості" [81; 249]. Сійка і суперечлива сукупність ЦО формує такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним

життєвим принципам та ідеалам, здатність до прояву вольових зусиль заради цих ідеалів і цінностей, активність життєвої позиції, наполегливість в досягненні мети. "Особистісне зростання, - наголошує І.Д.Бех, - й залежить від того, наскільки певна особистість поєднується із загальноприйнятою системою духовних цінностей, якою мірою зміцнюється її духовна свідомість. Остання якраз відіграє роль тієї внутрішньої інстанції, де відбувається згадане єднання, як процес набуття смислу соціальних вимог. Рамки цих вимог до суб'єкта окреслюються необхідністю життєтворити і діяти за законами істини, добра і краси" [18; 10]. "Укорінюючись в структурі самосвідомості, духовна система є морально значущою і відповідально активною установкою. Вона - єдина соціокультурна основа перетворення внутрішніх можливостей особистості у факт здійснюваних нею вчинків і духовно-моральної поведінки в цілому" [18; 11].

Згідно думки Б.С.Круглова, ціннісні орієнтації є не лише ціннісним ставленням особистості, а тим психологічним механізмом, з допомогою якого формуються її особливості та характер. Даний підхід дає змогу пояснити та дослідити психологічні механізми формування ЦО [92]. Джерелом формування ціннісних орієнтацій, вважає Н.В.Фролова, виступає смисложиттєва активність особистості, що визначає рівень домагань особистості і її орієнтацію в процесі діяльності на досягнення конкретних цілей [229].

Основу ціннісних орієнтацій складають соціальні (ціннісні) відношення, що формуються в процесі діяльності і спілкування. Дані відношення потім трансформуються в соціальні установки, а після ряду перетворень - в ціннісні орієнтації [229].

М.Й.Боришевський розглядає ціннісні орієнтації як регулятор самоактивності. На його думку, "цінності, існуючи як об'єктивне явище, як феномен, незалежний від свідомості й волі конкретного, реального індивіда, водночас мають бути представлені у свідомості й сфері потреб реального суб'єкта самоактивності як те, що є для нього особисто суб'єктивно значущим, а тому справляє на нього стимулюючий, "зацікавлюючий вплив. Саме цим і пояснюється те, що ціннісні орієнтації і є якраз отим "потребовим", суб'єктивно значущим утворенням у структурі свідомості й самосвідомості людини, що зумовлює цілий ряд її сутнісних характеристик як особистості, зокрема, її самоактивність" [28; 22].

І.Д.Бех розглядає ціннісну систему людини як "складно побудований регулятор людської життєдіяльності, який відображає у своїй структурній організації і змісті особливості об'єктивної дійсності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і саме людину в усіх її об'єктивних характеристиках" [20; 17].

З.І.Файнбург також розглядає ціннісні орієнтації як один з компонентів, що входить до структури особистості. В своєму підході до проблеми цінностей він підкреслює значення психологічної теорії особистості та її характеристик

для розкриття психологічних механізмів ЦО: "ЦО - це складне утворення, що вбирає в себе рівні і форми взаємодії суспільного і індивідуального в особистості, специфічні форми усвідомлення особистістю оточуючого світу, свого минулого, теперішнього і майбутнього, а також сутності свого власного "Я" [220; 63].

Наявність сформованої системи ціннісних орієнтацій забезпечує гармонію внутрішнього світу особистості, сприяє систематизації її знань, норм, стереотипів поведінки та самоствердженню особистості, реалізації соціальних очікувань [236].

1.2. Цінності і ціннісні орієнтації як предмет психологічних досліджень

Поняття "ціннісні орієнтації" виникло на стику ряду дисциплін - філософії цінностей, філософської і культурної антропології, соціології, соціальної психології і загальної психології, а також багаточисленних напрямків, теорій в цих областях.

В циклі філософсько-соціологічних дисциплін воно співвідноситься з категоріями "норм і цінностей", нормативно-ціннісних систем і соціальної дії, в циклі конкретно-соціологічних дисциплін - з категоріями мотивації і управління діяльністю людей і їх об'єднань, в циклі соціально-психологічних - з категоріями, що описують механізми поведінки і діяльності людини і їх регуляції [81]. Проблема ціннісних орієнтацій в педагогіці розглядається в аспекті психологічних відношень. Велику увагу дослідників у галузі педагогіки привертає проблема ціннісних орієнтацій як основи для формування виховного ідеалу, відродження національно-етнічних традицій родинного виховання, виявлення виховуючого потенціалу окремих дисциплін, що вивчаються у вузі [234]. Дати чітке визначення поняття "ціннісні орієнтації" та "цінність" виявляється не таким вже й простим завданням. Важко провести межу між поняттями "цінність" і цілим рядом різноманітних термінів, таких як "відношення", "установка", "ставлення", "переконання", "мотив". Утворення, що розглядаються в якості мотиваційних, часто обговорюються не під цією назвою, а як цінності, інтереси, переконання [41]. В.К.Віллонас відмічає, що всі вони позначають різновиди пристрасно-оцінного ставлення людини до довкілля.

Серед перших, хто займався дослідженням проблеми цінностей, були представники культурної антропології (Бенедикт, Мід). На їх думку, індивід виступає як носій культури, інформант, який розповідає про свої цінності. Індивідуальні цінності є результатом прийняття цим індивідом культурно-

вироблених норм. Вони не проводили розмежування між індивідуальними цінностями і культурними нормами [256].

У зарубіжній психологічній літературі спрямованість людської діяльності на певні цінності позначається терміном "attitud". Поняття "аттитюд" у систематизованому вигляді передбачає певний стан свідомості і нервової системи, який визначає готовність до реагування, організований на основі попереднього досвіду, який впливає на поведінку [14].

На думку Катца в "аттитюді" потрібно бачити єдність основних моментів: когнітивного (інформація, знання) і афективного (почуття, емоції) [263].

М.Смітт запропонував 3-компонентну структуру аттитюду, яка характеризується певною сталістю:

- 1) когнітивний (усвідомлення об'єкту соціальної установки);
- 2) афективний (емоційна оцінка об'єкту, вияв почуття симпатії або антипатії до нього);
- 3) поведінковий (конативний) - послідовна поведінка по відношенню до об'єкта [14].

Деякі соціологи (Клакхон, Парсонс) довго вважали, що опис цінностей суспільства можливий при опорі лише на своє власне розуміння, не звертались до емпіричних досліджень. На відміну від антропологів самі дослідники тут виступали інформантами.

Т.В.Любимова вважає, що "важливе значення в системі Парсонса має термін "ціннісні орієнтації". Цей термін вводитьсь слідом за основними поняттями орієнтації, ситуації і діяча. Аналітично орієнтація діяча на ситуацію поділяється на дві категорії: мотиваційну орієнтацію і ціннісну. Мотиваційна складається із сприймань, бажань, планів. ...Мотиваційні орієнтації відрізняються від ціннісних орієнтацій тим, що вони є орієнтацією прямо на ситуацію, ціннісні орієнтації - це вже орієнтації на самі способи орієнтації.

Ціннісні орієнтації спрямовані на виконання норм, стандартів, на критерії відбору. Вони орієнтують діяча на норми, які керують ним в цьому виборі" [108; 71-72].

"Парсонс трактує цінність як нормативний стандарт, який визначає бажану поведінку системи відносно її оточення без диференціації функцій одиниць або їх часткових ситуацій. Причому система цінностей існує в кожній соціальній системі в якості вищого рівня структури, цінності конкретизуються з допомогою обмежень, які накладаються функцією і ситуацією" [108; 71].

За теорією Парсонса, цінності виконують такі основні функції:

- 1) служать основою для вибору із наявних альтернатив інтеграції соціальних систем;
- 2) визначають відповідальність діяча за наслідки;
- 3) із концепції культури всередині цього співвідношення виходить, що цінність - це, перш за все, стандарт [108]. Ціннісні стандарти діляться на:

- а) когнітивні (при їх допомозі встановлюється обґрунтованість когнітивних суджень);
- б) аппресиативні (відбувається оцінка здатності об'єкта викликати афективну прив'язаність);
- в) моральні (оцінюються деякі наслідки окремої дії для всієї системи дій [108]).

"У Парсонса на перше місце висувається завдання зв'язності теоретичної конструкції - тоді зміст використовуваного поняття буде залежати від базових теоретичних завдань і вихідної рамки співвіднесення, а також способу, яким задається теоретична конструкція" [108; 74].

К.Клакхон визначає ціннісну орієнтацію "як узагальнену, диференційовану і таку, яка обумовлює поведінку, уявлення про природу, місце людини в ній, відносини між людьми, а також позитивні і негативні цінності, оскільки вони пов'язані з відношенням людини до оточуючого світу і інших людей" [255; 411]. Він вважає, що цінність є уявлення, явне чи неявне, властиве індивідові, групі, уявлення про бажане, яке впливає на вибір із можливих варіантів типів, засобів і цілей дії [108].

Функціональна роль цінностей пов'язана для К.Клакхона з самим фактом життя людини в суспільстві. На питання "Чому існують цінності?" він відповідає: "Тому що без них життя суспільства було би неможливе; функціонування соціальної системи не могло б зберігати спрямованість на досягнення групових цілей; індивіди не могли б отримати від інших того, що їм потрібно в плані особистих і емоційних відношень; вони також не відчували б в собі необхідної міри порядку і спільності цілей" [255; 400].

М.Рокіч, який підтримав ідеї Клакхона, вважав необхідним вивчення ЦО особистості в системі та багато уваги приділяв вивченню їх ієрархії. М.Рокіч запропонував визначити цінності як "абстрактні ідеї", позитивні чи негативні, не пов'язані з певним об'єктом або ситуацією, що відбивають людські переконання про типи поведінки та переважаючі цілі [258], [259], [260]. В цьому підході недооцінюється роль соціального фактора у формуванні ціннісних орієнтацій особистості.

Г.Олпорт визначає установку як складову готовності, що формується під впливом досвіду. Вона здійснює спрямовуючий вплив на реакції людини відносно оточуючих її об'єктів [14].

Е.Фромм вважає, що цінності необхідні для того, щоб спрямовувати вчинки і почуття людини. Він розділяє цінності на усвідомлювані людиною і дійсні, якими вона керується і які нею не усвідомлюються. На думку Е.Фромма, загальноприйняті цінності - гуманістичні і релігійні (любов, співчуття, надія і т.д.) - стали проявом ідеології і не мають реального впливу на мотивацію людини [230], [231].

Франкл визначає цінності як "універсалиї смислу, які кристалізуються в типових ситуаціях, з якими стикається суспільство або навіть все людство" [227];

288]. На думку Франкла система, яка передається традиціями, і ієрархія цінностей повинні пройти перевірку совістю. Він виділяє такі три основні групи цінностей:

1) цінності творчості; 2) цінності переживання; 3) цінності відношення.

Концепція логотерапії Франкла базується на ствердженнях про "цінності як факти, а не на судженнях про факти як цінності" [227; 301].

Вивчаючи проблему цінностей, У.Томас і Фр.Знанецький вважають, що цінністю може бути будь-який предмет, який володіє змістом та значенням, що піддаються визначенню, для членів будь-якої соціальної групи. "Установки є суб'єктивною орієнтацією членів групи по відношенню до цінностей" [17;114]. В даному випадку в центр ставляться "більш або менш чіткі і формальні правила поведінки, за допомогою яких група намагається втримати, регулювати, а також зробити більш загальними ... відповідні види дій її членів. ...Ці правила є цінностями, в яких, в першу чергу, зацікавлений соціолог" [17; 114].

В деяких напрямках соціологічної думки поняття цінності часто використовують як уже готове поняття, наприклад, для класифікації етичних систем, типів особистості, культур та інших цілей [108].

Так, П.Сорокін виділяє три типи етик за принципом побудови системи цінностей:

1) ідеалістичну (органічно об'єднує наступні);

2) ідеціональну (система абсолютних принципів). Тут існують вищі абсолютні цінності, які ніколи не використовуються в якості засобів. Мета життя - реалізація вищої цінності (істини, добра);

3) чуттєву (збільшення загальної суми відчуття людського щастя, комфорту, корисності і задоволення).

Він сконцентрував свою увагу на культурній динаміці, а не на аналізі самого змісту поняття цінності [108].

Т.В.Любимова вважає, що основні зарубіжні концепції цінностей "глибоко обмежені вже тому, що формально визначаючи цілісну відносність будь-яких точок зору, вони уникали торкатися реальних основ цієї відносності" [108; 76].

Проблему цінностей у вітчизняній психології досліджували І.Д.Бех [18], [19], [20], М.Й.Боришевський [28], Б.С.Братусь [29], Ф.Є.Василюк [38], В.В.Водзінська [12], Є.С.Волков [43], І.В.Дубровіна [66], А.Г.Здравомислов [79], Н.І.Лапін [96], О.М.Леонт'єв [99], [100], В.Н.Мясищев [133], С.Л.Рубінштейн [171], В.А.Ядов [247], [248], [249] та ін.

Переважає більшість сучасних дослідників розглядає ціннісні орієнтації у вигляді системи певних норм, прийнятих групою свідомістю, а індивідуальні відхилення від системи цінностей групи відображаються в поведінці індивіда. Це визначає ставлення до нього в колективі, яке в даному випадку виступає як фактор групового контролю. Це відношення, проте, може

виступати і як детермінанта, у відповідності з якою людина міняє свою ціннісну орієнтацію [142]. Таким чином, цінність - "орієнтир більш високого рівня, ніж конкретні цілі дій, менш виражений і не досить чітко усвідомлюваний" [20; 141].

Великої уваги надавали ЦО особистості А.Г.Здравомислов і В.А.Ядов. Під ЦО вони бачать "установку особистості на ті чи інші цінності матеріальної і духовної культури суспільства" [79; 199]. У висловленій думці мова йде про те, що поняття "ціннісні орієнтації" дуже близьке до психологічних понять, таких як "установка", "потреба", "інтерес". Автори диспозиційної концепції особистості встановили, що соціальні установки відрізняються від ціннісних орієнтацій рівнем узагальненості. Соціальні установки - це схильність до сприймання, оцінки і поведінки у конкретній ситуації або до окремого соціального об'єкту. Ціннісні орієнтації мають більш узагальнений характер і не зв'язані безпосередньо з наявною ситуацією та конкретними об'єктами. Отже, проекція ціннісних орієнтацій на установку виявилась неможливою, тому що ці поняття є паралельними, а не скоординованими в єдину систему [79].

"Ціннісна орієнтація дає характеристику змісту поглядів, виражає спрямованість інтересів особистості, а установка - це готовність діяти певним чином, готовність, що проявляється в результаті взаємодії ціннісних орієнтацій і якоїсь реальної конкретної ситуації" [223; 254].

Роботи В.А.Ядова та його співробітників доводять, що у диспозиціях особистості існує певна ієрархія, де елементарні фіксовані установки посідають нижчий рівень. Автори притримуються розуміння "установки" згідно школи Д.Н.Узнадзе [216], [217]. На другому рівні знаходяться соціально фіксовані установки, їх система. Вони мають складну структуру і утримують емоційний, когнітивний і власне поведінковий компоненти. Третій диспозиційний рівень характеризує загальна (домінуюча) спрямованість інтересів особистості на певні сфери соціальної активності. Установки формуються на основі ідентифікації з певною областю соціальної діяльності.

Вищий диспозиційний рівень утворює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності і засоби їх досягнення [176], [247], [249]. Згідно даної концепції, ціннісні орієнтації являються вершиною ієрархії всіх диспозицій - вищим диспозиційним рівнем, який, в свою чергу, має власну внутрішню ієрархію [176]. Ціннісні орієнтації узгоджуються з ідеалом, формуючи власну ієрархію життєвих цілей, більш віддалених відносно близьких, а також цінностей-засобів, або уявлень про норми поведінки, які людина розглядає в якості еталона [176].

На думку авторів, порядок в ієрархії скоріше за все визначається рівнем узагальненості і важливості цінностей для реалізації потреб фізичного і соціального існування людини [176].

Кожна із цінностей є значущою не тільки в зв'язку з іншими, але і сама по собі, як самоцінність. У випадку, коли особистість віддає перевагу тим чи

іншим цілям, вважаючи їх на даний момент більш важливими, не можна говорити, що вона відмовляється від решти. У ролі цінностей можуть виступати "предмети навколишньої дійсності, явища природи й життя, продукти діяльності й виробництва, матеріальні і духовні блага, соціальні й історичні події, суспільні процеси, фундаментальні поняття, моральні норми, закони, принципи, ідеї тощо. Особистість аналізує їх, критично оцінює, сприймає як позитивні чи негативні для себе, корисні чи ні, як такі, що задовольнятимуть чи не задовольнятимуть конкретні потреби. Якщо в них можуть бути реалізовані ці потреби, вони виступають для людини життєво значущими, тобто набувають властивостей цінностей" [176; 47].

В.Н.Мясищев вважає, що для розкриття механізмів поняття "ціннісна орієнтація" слід використати таке поняття, як "відношення". Проблема ціннісних орієнтацій розглядається ним як центр духовного розвитку особистості, як цілісна система свідомих відношень особистості до суспільства, групи, діяльності, до самої себе. Відносно теорії "відношень" ціннісні орієнтації виступають, з одного боку, як конкретний прояв відношення особистості до оточуючого середовища, а з іншого - як система установок, що регулюють поведінку особистості в кожному конкретному випадку [133].

Даний підхід розділяє В.В.Водзінська: "Регулятором поведінки індивіда виступає система фіксованих установок, система відношень, ціннісна орієнтація. Серед фіксованих установок є такі, котрі мають особливу перевагу, так як вони вироблені по відношенню до тих елементів дійсності, які мають власну цінність для особистості. Вони-то і утворюють відносно стійку систему фіксованих установок або ціннісну орієнтацію особистості, яка організовує поведінку по відношенню до предметів і явищ об'єктивного світу, до сфери суспільного життя і до самої себе як до члена суспільства" [42; 51].

Істотного значення для розуміння соціально-психологічної природи ціннісних орієнтацій в системі відношень мають теоретичні ідеї С.Л.Рубінштейна:

- практичне відношення людини до світу полягає у виділенні ним значущих предметів, явищ, цінностей. Життєві цінності і потреби, які знаходяться в певній ієрархії, впливають на людину, детермінуючи її поведінку;
 - регуляція поведінки є однією з функцій цінностей;
 - протягом життя відбувається переоцінка цінностей. Даний факт виступає як закономірний результат самої діалектики життя людини, перебудови її взаємовідношень з світом і, перш за все, з іншими людьми;
 - ті чи інші цінності актуалізуються в результаті зміни внутрішніх умов.
- Конкретний аналіз конкретної ситуації виявляє динаміку вступу, виключення і відновлення різних цінностей [171].

Цінність, за С.Л.Рубінштейном, - це значення для людини або групи людей предметів, об'єктів, явищ, що існують у світі [171]. Зміст ЦО багато в чому залежить "від сталості мети, якої людина хоче досягти, і від усталеності

критеріїв, за допомогою яких вона порівнює та оцінює як результати, так і засоби своїх дій" [145; 198].

У роботах К.О.Альбуханової-Славської [4], [5], [6], [7], [8], [10] прослідковується намічена С.Л.Рубінштейном лінія дослідження особистості як суб'єкта свого життєвого шляху, підпорядкованого меті та цінностям. В залежності від цінностей, на яких базуються стратегії життя, вона виділяє:

- стратегію "легкого життя". В даному випадку людина задовольняє свої потреби з мінімальним напруженням;
- егоцентричну стратегію. Тут людина живе за принципом "мені так подобається", незважаючи на те, як її дії вплинуть на її оточення;
- стратегію відповідності зовнішнім вимогам, коли людина прагне будь-якою ціною бути такою, як потрібно;
- стратегію самовдосконалення, в якій останнє виступає найвищою цінністю та стилем життя для людини [9].

О.Г.Дробницький, О.Г.Здравомислов, В.П.Тугарінов та ін. вважають, що різні об'єктивні властивості предметів, явищ, переживань набувають характеру цінностей лише тоді, коли їх пізнає людина. Цінність - це єдність об'єктивного та суб'єктивного; виникає як результат взаємодії суб'єкта та об'єкта [65], [77], [212], [214].

Деякі автори розглядають ціннісні орієнтації в контексті поняття "життєві стратегії особистості". Згідно їх думки, стратегії входять в систему орієнтування разом з системами вольового рішення, мотивації, контролю, а система ж орієнтування, в свою чергу, виконує функцію рефлексії життя відносно його смислу, цінностей, норм [166], [167].

Поняття "життєвих стратегій" включає такі феномени як:

- 1) спосіб життя, який включений в систему орієнтування за допомогою механізмів сприймання та інтуїції і характеризує емоційну сторону людського життя;
- 2) смисл життя - цілісне уявлення про фундаментальні підстави життя;
- 3) життєві цінності - виступають як система ідей і переконань особистості відносно повноцінного життя, яка сформувалась під впливом культурних традицій, зразків та ідеалів;
- 4) життєві норми - вимоги до змісту і якості життя, а також стандарти оцінки життєвих подій [166], [167].

Складовими стратегій особистості виступають перцептивні, смисложиттєві, ціннісні, нормативні і цільові орієнтації, які формуються в процесі розвитку особистості і обумовлені специфікою суспільства, в якому особистість розвивається [167].

Деякі дослідники вивчають ціннісні орієнтації особистості у взаємозв'язку з поняттям "смисл життя" [29], [178]. На їх думку, під цінностями в психології слід розуміти усвідомлені смисли, які є найбільш значущими у структурі свідомості, оскільки визначають головні і відносно постійні ставлення

людини до основних сфер життя. Наповнюючи життя людини смыслом, цінності допомагають їй долати труднощі і перешкоди, здобувати внутрішню незалежність від життєвих ситуацій, певну свободу вибору поведінки. "Втрата людьми смислу життя є прямим наслідком руйнування старих цінностей і традицій" [37; 45]. Часто нова ситуація вимагає зміни системи цінностей і ставить перед необхідністю стати фактично новою особистістю. В цих умовах частіше виживають люди, що мають сформований духовний світ і життєві орієнтації [20].

Концепція О.М.Леонтьєва про особистісний смисл розвинута в роботах Б.С.Братуся. Згідно даної теорії смисл виступає у свідомості людини як таке, що прямо відображає і несе в собі її власні життєві відношення. "Коли задача на смисл розв'язана і мова йде про ту чи іншу форму усвідомленості і відрефлексованості найбільш загальних смислових утворень, - пише Б.С.Братусь, - ми говоримо про цінності особистості" [29; 89].

Особистісний смисл І.Д.Бех розглядає як складову індивідуальної свідомості, "в якій знаходить вираження пристрасність цієї свідомості, що зумовлена зв'язком останньої з потребою-мотиваційною сферою суб'єкта, з реальністю його життя у світі." Він вважає, що об'єкти та явища дійсності у безпосередньому сприйманні та уявленні виступають перед нами "забарвленими" тим особистісним смыслом, який вони мають для нас внаслідок свого об'єктивного місця у нашій життєдіяльності, відношення до реалізації наших потреб. На його думку, під особистісними цінностями слід розглядати усвідомлені узагальнені самовартісні смислові утворення особистості [20; 8-9].

Ціннісні орієнтації є центральним регулятивним елементом життєвої перспективи та виражають свідоме ставлення людини до дійсності. "Це усвідомлювані особистістю предмети її домінуючих потреб, що визначають порядок вибору тих чи інших сфер життєдіяльності, напрямків життєвого шляху, вони забезпечують стійкість особистості в невизначених або кризових умовах.

Ціннісні орієнтації конкретизуються у життєвих цілях та планах" [26; 56].

В.А.Роменець розглядає періодизацію життєвого шляху людини як зміну її ціннісних орієнтацій. На його думку, цінності на першому етапі життєвого шляху (дитинство та отрочтво) запозичені, малоусвідомлювані, існують на основі бажання та потягу. Взірєць для поведінки запозичується, автоматично повторюється. Другий етап життєвого шляху В.А.Роменець пов'язує з пошуками принципів основ суперечливої поведінки, узгодженої з цінностями реального світу. На третьому етапі відбувається пошук реальних цінностей, розуміння часткового, яке втілює в собі загальне, досягнення особистісної мудрості та зрілості [169].

В роботах І.Ю.Истошина підкреслюється роль ціннісних орієнтацій в особистісній системі регуляції поведінки: діяльність відбивається у

відповідності з окремими актуалізованими соціальними установками в залежності від ситуації. Це дозволяє трактувати будь-яку ціннісну орієнтацію як один з притаманних особистості шаблонів для оцінки, для усвідомленого "виміру" допустимих в конкретних обставинах зразків соціальної дії [92].

Взаємозв'язок зі спрямованістю особистості пояснює регулюючу функцію ціннісних орієнтацій, які, набуваючи суб'єктивної значущості, стають стійкими мотивами поведінки, організовують та регулюють вчинки і діяльність людини [81; 167].

В.П.Тугарінов пов'язує цінності з їх об'єктивністю та практичним відношенням людини до довкілля. "Цінності - це те, що потрібно людям для задоволення їх потреб і інтересів" [213; 27].

Згідно Т.В.Бутківської, "терміном цінність позначаються як самі значущі явища, так і ціннісні відношення, що породжують цілий спектр похідних від їх розрізень: об'єктивних, індивідуальних і соціальних; позитивне чи негативне значення явищ природи, форм суспільної організації, історичних подій, моральних вчинків, духовних витворів людства на конкретному етапі історичного розвитку. ...Характеристики цінності перебувають у залежності від внутрішніх властивостей її носія та від потреб і прагнень суспільної людини, яка сама є ціннісним суб'єктом" [35; 27].

За О.Г.Дробницьким, цінності - це, з одного боку, характеристики предметів і явищ, в яких людина якось зацікавлена і які вона оцінює позитивно або негативно, а з другого - такі форми свідомості, в яких виражене нормативно-оціночне відношення людини до оточуючої дійсності [63; 242].

"Як елемент структури особистості, ціннісні орієнтації виступають як діалектична єдність загального, особливого і індивідуального, думок, почуттів і практичної поведінки" [3; 65], є "основним каналом засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей в стимули і мотиви практичної поведінки людей" [3; 63]. "Цінності на гуманній основі є концентрованим висновком загальнолюдського досвіду, у ньому акумульовані загальні механізми здійснення цілеспрямованої діяльності людства. Тому вони підносяться над актуальною діяльністю і виступають як детермінуючий її фактор, пов'язують індивіда з минулим, переносять його досвід у теперішнє, і через нього - у майбутнє. Завдяки цьому відбувається трансляція соціального досвіду та культури з покоління в покоління" [95; 57].

Найбільш образне розуміння сутності ціннісних орієнтацій подає Ю.Козелецький: "Речі, які шукає людина, соціальні структури, в які вона включена, і переживання, пов'язані з її внутрішнім світом, мають певну цінність. ...Індивід впорядковує предмети, міжособистісні відносини або власні переживання у відповідності з індивідуальною шкалою цінностей, створює їх ієрархію. Ця ієрархія відображає особисті переваги і особисті цілі. В той же час вона залежить від культурних традицій і соціальних умов. Особливо важливі в житті блага, що очолюють ієрархію і є складовими сукупності головних

цінностей, які не стільки визначають окремі кроки людини, скільки задають індивідуальний життєвий шлях. ...Люди йдуть шляхом, вказаним їхніми головними цінностями" [90; 219]. "Наявність цінностей є виявом небайдужості людини у ставленні до оточення, яка виникає із значущості різних сторін, аспектів навколишнього світу для їх життя. Вони, по суті, є результатом оволодіння середовищем з огляду його значення для задоволення потреб особистості і свідчать про рівень її соціальної зрілості" [25; 19].

Дану точку зору поділяє і М.Й.Боришевський: "Цінності є, безумовно, тим феноменом, котрий найтісніше пов'язаний із сферою потреб людини, а отже, безпосередньо стосується мотивів самоактивності індивіда" [28; 22].

Часто при аналізі відношення цінностей і цілей дані поняття підмінюють одне одного. І.О.Мартинюк наголошує, що ціннісні орієнтації і життєві цілі схожі, але не тотожні. Їх об'єднує те, що домінуючі у свідомості ціннісні уявлення визначають характер діяльності особистості в тому випадку, коли приймають на себе функції цілі (мети) [121].

Діалектична єдність цілей і цінностей полягає в життєвих цілях особистості, які зберігають якості і функції цілей діяльності і одночасно виступають як вищі цінності людини [121].

Відмінності ґрунтуються на тому, що "диспозиція вищого рівня - ціннісна орієнтація - трактується як уявлення людини про головні цілі її життєдіяльності і основні засоби досягнення цих цілей" [121; 18]. Таким чином, цінність виступає регулятором більш високого рівня, ніж конкретні цілі дій. Цінності також спрямовують функціонування самих цілей.

Ф.Є.Василюк у своєму підході до проблеми цінностей аналізує цілий ряд основних питань, що стосуються ціннісної сфери: співвідношення цінностей і поведінки (життєвого вибору), формування ЦО, співвідношення понять цінності і мотиву [38]. На його думку, цінності можуть впливати на мотиви, породжуючи емоції. Знову виникає необхідність розмежувати поняття "ЦО" та "мотив". "Зміст свідомості, який складає цінність, може виконувати функції мотиву, тобто ...направляти і побуджувати уявну або реальну поведінку, але звідси ...не виходить, що в рамках психології цінність слід звести до мотиву, який завжди уособлює індивідуальний життєвий світ, цінність є те, що, навпаки, залучає індивіда до деякої надіндивідуальної спільності і цінності" [38; 124].

Н.Н.Толстих [211] виділяє три групи мотивів, які опосередковують ціннісний вплив на особистість:

по-перше, мотивація, спрямована на власне "Я" (самореалізація, автономія, захист "Я");

по-друге, мотивація, пов'язана із спілкуванням;

по-третє, мотивація, яка відображає активність (в першу чергу, навчання та роботу).

У випадку, коли ціннісні орієнтації набувають особистісної значущості, глибоко усвідомлюються і стають керівництвом до дії, вони перетворюються в

переконання. "В якості перетворення ціннісних орієнтацій в переконання можуть виступати ...реальна поведінка, діяльність особистості і міра усвідомленості засвоєних орієнтацій, перетворення їх в принципи поведінки і діяльності" [81; 254]. Переконання виступають в "якості свідомої потреби особистості, що спонукають її діяти відповідно до ціннісних орієнтацій" [162; 413].

Г.Є.Залеський розуміє переконання як "особливе психологічне утворення, яке виконує специфічну функцію в структурі особистого способу соціальної орієнтації, покликане реалізувати зміст особистих цінностей при виконанні актів внутрішнього вибору мотивів, цілей, способів поведінки" [72; 10]. При цьому цінність і переконання є "надситуативною морально-оцінною опорою, з позиції якої людина усвідомлює результати своєї діяльності. Якщо ціннісні орієнтації використовуються особистістю для вираження своєї оцінки, своєї позиції по відношенню до ситуації або події, то переконання використовуються особистістю для розв'язання питання про те, чи використовувати далі орієнтації в якості критерію вибору мотивів і цілей, якими особистість повинна керуватися в тій чи іншій ситуації" [74; 20], [73].

Для реалізації тієї чи іншої системи цінностей необхідна суспільно-політична активність особистості: актуально усвідомлюється тільки те, що входить в діяльність як предмет тої чи іншої складової її дії, як її пряма мета [100; 13]. Саме в діяльності набувають значення для особистості отримані нею знання. Знання, на думку Г.Є. Залеського, виступають першим рівнем засвоєння цінностей, другим - виступають погляди, орієнтації.

Таким чином, процес формування цінностей, "по-перше, є соціальним за своєю природою.

По-друге, тісно пов'язаний з характером діяльності та її процесуальними характеристиками (мотиваційними, операційно-виконавчими, суб'єктивними).

По-третє, опосередкований спілкуванням індивіда з індивідом (в різних сферах, з реалізацією різних ролей, статусних відношень, функцій і т.д.).

По-четверте, процес формування цінностей відображає смисложиттєву активність особистості (формування ідеалів).

По-п'яте, він пов'язаний з оцінюванням, ...яке супроводжує практично всі акти психічної активності суб'єкта, що ведуть до формування суб'єктивного образу об'єктивного світу" [229; 39].

Отже, серед різноманітності визначень поняття "цінності" можна виділити такі підходи:

"- цінності як сукупність матеріальних та духовних об'єктів, здатних задовольнити потребу, бажання, інтереси, цілі суб'єкта;

- цінності, що відображають характер ставлень об'єкта до об'єкта або їх взаємовідносин;

- цінності як ідеали суспільної та особистої діяльності, що є специфічними утвореннями свідомості і виступають узагальненими уявленнями про блага, яким надають перевагу;

- цінність як специфічне явище свідомості, образ поведінки, діяльності, спілкування в різних сферах життя" [69; 39].

Вважаємо необхідним звернути увагу на розмежування понять "цінність", "ціннісна орієнтація", "система цінностей", "система ціннісних орієнтацій".

Цінності розглядаються як форма відношень між суб'єктом та об'єктом, яка допускає свідоме відтворення суб'єктом ціннісних якостей об'єкта. При цьому враховується, що цінності мають здатність набувати значущості у суспільному житті й практиці людини [228].

Ціннісні орієнтації виступають як засіб диференціації особистістю об'єктів довкілля за їх значущістю, як стійке ставлення суб'єкта до об'єктів навколишнього середовища, яке формується в процесі свідомого вибору ним життєвозначущих для нього об'єктів [50]. Джерелом формування ціннісних орієнтацій виступає змістожиттєва активність особистості, що визначає рівень її домагань та орієнтацію в процесі діяльності на досягнення конкретних цілей.

Поняття "система цінностей" використовується для позначення предметного втілення системи діяльності та суспільних відносин, які відбивають сутність життєдіяльності, конкретно-історичний образ життя конкретної соціальної спільноти [101].

Для позначення результату індивідуального відбиття особистістю систем цінностей, які склалися в суспільстві, використовується поняття "система ціннісних орієнтацій". На думку Н.В.Фролової, системи ціннісних орієнтацій більш варіативні, ніж системи цінностей [228].

Ціннісні орієнтації конкретної особистості формуються та функціонують на основі системи цінностей, вироблених суспільством та нерозривно пов'язаних з нею [229].

Єдиної класифікації цінностей на сучасному етапі розвитку психологічної науки немає. Дослідники класифікують цінності по-різному: "за об'єктом засвоєння - матеріальні, морально-духовні; за метою засвоєння - егоїстичні, альтруїстичні; за рівнем узагальненості - конкретні, абстрактні; за способом вияву - ситуативні, стійкі; за роллю у діяльності людини - термінальні, інструментальні; за змістом діяльності - пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.), за належністю - особистісні (індивідуальні), групові, колективні, суспільні (також і демократичні), загальнонародні (національні), загальнолюдські тощо" [87; 47].

Найбільш поширеною класифікацією цінностей на філософському рівні вважається розподіл на релігійні, етичні, естетичні, логічні і економічні. Як правило, в філософії і аксіології класифікації цінностей базуються на

розрізненні змісту (що ціниться). В цьому випадку виділяють вищі, основні, загальнолюдські цінності, абсолютні цінності.

При спробі визначити, що ж таке "загальнолюдські цінності" виділяється декілька типових підходів:

- 1) основу загальнолюдських цінностей складають християнські заповіді;
- 2) кожна людина має право на житло, їжу, відтворення потомства і на роботу, яка є засобом для існування;
- 3) найважливішою цінністю є життя і мир на Землі;
- 4) прагнення до покращення комфорту свого життя, орієнтація на гроші;
- 5) основу загальнолюдських цінностей складають міжнародні нормативні документи [155].

Спробу розібратися в загальнолюдських цінностях зробив Є.А.Клімов, виділивши наступні їх характеристики:

- 1) репродукція собі подібних;
- 2) орієнтація на проектування і покращення предметного світу;
- 3) шанобливе і терпиме відношення до індивідуальної своєрідності кожного, його неповторності, унікальності, творчості;
- 4) взаємозбагачення інформацією, досвідом, досягненнями [89; 132].

Загальнолюдські цінності - це ідеали, норми, вироблені людством у процесі свого цивілізованого поступу (справедливість, рівноправність, свобода, милосердя, доброзичливість, братерство, солідарність, миролюбність тощо) [86].

Різноманітність спроб визначити загальнолюдські цінності дозволяє припустити, що найважливішою їх складовою є право кожного на самостійне (індивідуальне) визначення цих цінностей [155].

Із загальнолюдськими цінностями тісно пов'язані національні. "Основою для формування національних цінностей особистості є морально-світоглядні цінності певного народу. В структурі змісту традиційних національних цінностей виділяємо компоненти:

- гармонія як цінність (лад, упорядкованість життя, душевність, емоційність, гармонія з природою, гармонія міжособистісних стосунків, толерантність, миролюбність, гостинність);

- добро як цінність (добро як істина, як вище благо, глибока віра в перемогу добра над злом, добротворчість, милосердя, гуманізм);

- свобода як цінність (внутрішня свобода, волелюбство, визначення неповторності людської індивідуальності, нетерпимість до рабства, свобода волевиявлення);

- справедливість як цінність (щирість, правдивість, прагнення до істини, до соціальної справедливості, віра у вищу справедливість);

- сім'я як цінність, як першооснова і формування особистості, духовного, культурного, економічного розвитку суспільства;

- народ як цінність (повага до трудового народу, вміння осмислювати історію, культуру, традиції, моральні цінності свого народу, віра в його духовні сили);

- Україна як цінність (любов до Батьківщини, патріотичні почуття, прагнення до зміцнення державності, економіки, культури, готовність віддати всі свої сили в ім'я інтересів Вітчизни)" [187; 203].

Наявність індивідуальних цінностей дає можливість кожній особистості в ході розвитку присвоювати собі вже готові базові цінності [190].

Згідно з даними дослідження цінності в соціологічному аспекті розглядаються як нормативи або регулятори діяльності. Тут їх доцільно розділяти на цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі, цінності-засоби і т.д. [176].

В психологічному аспекті існують класифікаційні моделі, в яких цінності структуруються по предмету або змісту об'єктів, на які вони спрямовані (соціально-політичні, моральні, економічні і т.д.), по суб'єкту відношення (суспільство, соціальна група, колектив, індивід) [71].

Моральні цінності "втілюються у найрізноманітніших виявах активності та самоактивності людини, спрямованих на утвердження у міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, толерантності, щирості, сумлінності, взаємоповаги, власної гідності, відповідальності, принциповості. Виявляються в активній протидії, непримиренному ставленні людини до фальші, цинізму, лицемірства, підлабузництва, лінощів і неробства" [28; 23].

Громадянські цінності включають: "патріотизм, що є виявом самовідданої любові до рідної землі, її народу, держави. ...Суттєве місце у підсистемі громадянських цінностей посідають правові цінності" [28; 23].

Світоглядні цінності "допомагають людині виходити за межі своєї земної буденності й оцінювати себе, свої теперішні діяння, спосіб життя з позицій вічних цінностей. Навіщо я живу? Що залишу для людей після себе?" [28; 24].

Екологічні цінності виявляються у ставленні людини до навколишнього природного середовища.

Серед естетичних цінностей виділяють естетичну вихованість, тонке відчуття прекрасного, уміння відрізнити справжню красу від вульгарності, розвиненість естетичних смаків [28].

До інтелектуальних цінностей відносяться "здатність людини мислити критично і самокритично, спроможність плекати власні об'єктивні оцінки, погляди на різні життєві явища, на саму людину, сенс її життя - як запоруку здатності до самостійного вибору" [28; 24].

Валеологічні цінності "виявляються у серйозному відповідальному ставленні до свого фізичного та психічного здоров'я" [28; 24].

Етичні цінності - "першооснова взаєморозуміння, доброго емоційного самопочуття, розкриття можливостей людини" [15; 137]. Вони сприяють

зниженню напруженості в стосунках та спонукають до милосердя і добродійності [15].

Всі ціннісні теорії, на думку Л.М.Смірнова, вкладаються в дві основні парадигми. "Як правило, мова йде або про достатньо абстрактно виражених концепціях того, що найбільш бажане, емоційно привабливе, здатне описати ідеальний стан буття людей, або про модус поведінки і дій, яким глибоко емоційно надають перевагу. Перше визначення включає в себе термінальні цінності, друге - інструментальні, в число яких входять, наприклад, моральні цінності і цінності компетенції.

З функціональної точки зору, інструментальні цінності активізуються як критерії, стандарти при оцінці і виборі тільки модусу поведінки, дій, а термінальні - при оцінці і виборі як цілей діяльності, так і допустимих способів їх досягнення" [190; 157].

Традиційний поділ на цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні) знаходимо у М.Рокіча [259]. Класифікація, розроблена М.Рокічем, адаптована для російськомовної спільноти В.О.Ядовим та Д.О.Леонтьєвим.

Термінальні цінності - це основні цілі людини, вони відображають довготривалу життєву перспективу, те, до чого вона прагне зараз і в майбутньому. Термінальні цінності ніби визначають смисл життя особистості, вказують, що для неї є важливим, значущим, цінним.

Інструментальні цінності відображають засоби, які вибираються для досягнення цілей життя, виступають в якості інструмента, з допомогою якого можна реалізувати термінальні цінності.

За критеріями, які виділив Д.А.Леонтьєв, інструментальні цінності поділяються на етичні (чесність); цінності міжособистісного спілкування (вихованість); індивідуальні (високі запити, незалежність); конформістські (виконавчість, самоконтроль, відповідальність); альтруїстичні (терпимість, чуйність); цінності самоствердження (нетерпимість до недоліків, високі запити); цінності прийняття інших (широта поглядів); інтелектуальні (освіченість, раціоналізм, самоконтроль); цінності емоційного світосприймання (чесність).

Термінальні цінності - на конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі) і абстрактні (пізнання, розвиток, свобода); цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість) і особистого життя (любов, наявність дітей, сім'я); індивідуальні цінності (здоров'я, свобода) і цінності міжособистісних відношень (наявність друзів, щастя інших); активні (свобода, активне життя) і пасивні (краса природи і мистецтва, пізнання) [123].

"Характерною особливістю системи ціннісних орієнтацій є поєднання цінностей-цілей (термінальних) і засобів (інструментальних), які пов'язані між собою і є виявом оволодіння людиною певними нормами поведінки, міжособистісних стосунків тощо" [25; 19].

"Реалізація найважливіших термінальних цінностей залежить від обрання і застосування певних цінностей-засобів. Останні визначають способи досягнення результатів діяльності і позицію особистості щодо вибору життєвих стратегій" [33; 49].

В.П.Тугарінов виділяє дві групи цінностей: цінності життя і цінності культури [213].

О.Г.Дробницький класифікує цінності на:

- предметні, які виступають як об'єкти спрямованих на них потреб;
- суб'єктивні (цінності свідомості або цінності уявлення).

Перші виступають об'єктами наших оцінок, другі - в якості підстави для таких оцінок [64].

У І.Ю.Истошина знаходимо цінності матеріальні та інтелектуальні [85].

Філософи доводять, що існують два рівні цінностей:

- вищі, які пов'язані з уявленнями людини про гідність, суть життя, свободу;
- цінності швидкоплинного значення, які задовольняються на рівні актуальних потреб та інтересів [212], [214].

Г.Є.Заліський виділяє : "теоретично обґрунтовані" і "життєвські" цінності. Під останніми він розуміє "емоційний спосіб орієнтування", в якому вирішальна роль належить емоційним спонуканням, які недостатньо контролюються свідомістю" [74; 17].

На думку Т.Бутківської, "говорячи про загальнолюдські, базові цінності, маємо на увазі, насамперед, єдині, спільні елементи моральних, культурних, економічних, соціально-політичних цінностей у різних системах, ставлення як до людства в цілому, так і до кожної конкретної особи; усвідомлення глобальних проблем сучасності, які безпосередньо впливають на духовний та фізичний стан людини.

Великого значення набувають такі соціальні цінності як гуманізм, гуманітарність, свобода людини, її всебічний розвиток та вдосконалення здібностей, справедливість, гідність, колективізм, демократія тощо.

...Використання демократичних цінностей та ставлення до них у освітньому просторі свідчать про рівень загальнолюдської та демократичної культури суспільства. ...Демократичні цінності є компонентами ...культурної орієнтації" [36; 8].

"Базові цінності - прагнення до істини, творчості, краси, орієнтація на добро, співучасть, честь і гідність - конкретизуються і виступають підвалинами вибору цілей і умов загальнозначущості діяльності, вони складають ядро загальнолюдських цінностей" [35; 28].

А.Г. Здравомислов, Н.І.Лапін, А.В.Ядов та ін. визначили оптимальний перелік базових цінностей, які відображають специфіку ціннісної свідомості населення у кризово-реформованому суспільстві, а саме:

- "1) життя людини як вища цінність, самоцінність;

2) воля ...для реалізації соціально позитивних потреб і здібностей індивіда;

3) моральність як якість поведінки людини відповідно до загальнолюдських морально-етичних норм;

4) спілкування в сім'ї, з друзями та іншими людьми, взаємодопомога;

5) сім'я, особисте щастя, продовження роду;

6) робота, як самоцінний зміст життя і як засіб для заробітку;

7) благополуччя - прибутки, комфорт свого життя, здоров'я;

8) ініціативність - заповзятливість, здатність показати себе, відзначитися;

9) традиційність - повага до традицій; жити, як усі; залежність від навколишніх обставин;

10) незалежність - здатність бути індивідуальністю, жити за своїми критеріями;

11) самопожертва - готовність допомагати іншим, навіть, на шкоду собі;

12) авторитетність - здатність впливати на інших, мати владу над ними, добиватися успіху, перемоги;

13) законність - встановлений державою порядок для безпеки індивіда, рівноправності його відносин з іншими;

14) вільність - архаїчна "воля від" ...обмежень волевиявлень індивіда, прагнення до вседозволеності " [40; 33-34], [96; 7].

Цікаву класифікацію цінностей знаходимо у Ю.Р.Саарнійта. Він вважає, що "в ціннісний зміст орієнтації на соціальну активність включаються ціннісні уявлення про чотири основні групи цінностей, які умовно можуть бути названі альтруїстичними цінностями, статусними цінностями, цінностями самовираження і матеріальними цінностями" [175; 14].

Н.В.Бондар виділяє:

"1) гедоністичні, в яких орієнтація спрямована "на себе" ("задоволення потреб", "щастя", "розваги", "подорожі", "безпека" та ін.);

2) альтероцентричні, що реалізуються в любові, прихильності до індивіда або групи (друзів, сім'ї, дітей, батьків);

3) прагматичні ("досягнення цілей", "робота", "навчання", "бажання залишити слід після себе");

4) іманентні, що спрямовані на процес життя як такий ("саме життя", "випробування життя");

5) трансцендентні ("пошуки смислу життя", "гармонії", "самовдосконалення", "самореалізації");

6) добробутні, "матеріальні" ("достаток", "багатство", "матеріальна забезпеченість)" [26; 146-147].

Звертає також на себе увагу класифікація К.Хабібулїна. На основі вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій у взаємозв'язку з діяльністю людини він класифікує ЦО:

- за суб'єктом діяльності: на індивідуальні цінності та цінності групи, класу, суспільства в цілому;
- за об'єктом діяльності: на цінності, що відображають матеріальні і духовні потреби;
- за видами діяльності (трудова, пізнавальна, виховна, соціально політична);
- за способом діяльності [232].

Можна класифікувати цінності за протилежним значенням: "позитивні і негативні, первинні і вторинні, реальні і потенціальні, безпосередні й опосередковані, абсолютні й відносні і т.д. Є ряд цінностей, які важко віднести до якоїсь із груп або які стосуються багатьох із них: умовні, ідеальні, інтелектуальні, неперехідні, вічні, глобальні та ін. Всі вони перебувають у тісному взаємозв'язку й взаємозалежності і мають властивість впливати ...на формування особистості" [87; 47].

А.А.Козлов, В.Т.Лісовський, З.В.Сікевич поділяють цінності на проміжні та фундаментальні. До проміжних цінностей вони відносять такі цінності як працелюбність, ініціативність, чесність, порядність, віру, милосердність та ін. До фундаментальних - ті цінності, які не залежать від сфери і обставин життєдіяльності [238; 3].

Доцільним є виділення реальних і декларативних цінностей. Перші - реально визначають поведінку і діяльність людей, характеризують її суб'єктивну сторону. Другі - лежать в основі створення людиною свого іміджу і характеризують соціально-психологічну сторону його життєдіяльності. Для педагога знання якісного стану реальних цінностей особистості є важливим у професійній діяльності, бо саме вони визначають, в першу чергу, особистісну життєву позицію [150].

За місцем цінностей у статусно-ієрархічній структурі ціннісної свідомості членів суспільства виділяють такі чотири групи:

- 1) "ядро" структури цінностей (цінності вищого статусу);
- 2) "структурний резерв" (цінності середнього статусу, що можуть переміщуватися у склад "ядра" чи на "периферію");
- 3) "периферія" (цінності, статус яких нижчий від середнього. Вони можуть пересуватися у "резерв" або "хвіст");
- 4) "хвіст" ціннісної структури (цінності низького статусу. Склад даної групи майже нерухомий).

До "ядра" входить група цінностей, що домінують у суспільній свідомості та інтегрують суспільство чи іншу соціальну спільність у єдине ціле.

"Структурний резерв" відповідає тій галузі, де найінтенсивніше виявляються ціннісні конфлікти між індивідами та соціальними групами, внутрішньоособистісні конфлікти.

До "периферії" належать опозиційні цінності, що поділяють членів даної спільності на прихильників відмінних, а інколи протилежних, цінностей і, як наслідок, призводять найбільш гострі конфлікти.

"Хвіст" складають цінності явної меншості, яку відрізняє від решти членів спільності більша стабілізація орієнтацій, успадкованих від минулих досягнень культури [135].

В зв'язку з дослідженням впливу ціннісних орієнтацій на професійне самовизначення Е.І.Головаха виділяє такі типи ЦО:

1) несуперечливий. Він характеризується єдністю цілей та засобів їх здійснення в професійній та інших сферах життєдіяльності людини;

2) позапрофесійний. Для нього характерним є те, що основні життєві плани та очікування не пов'язані з професійною перспективою, знаходяться за її межами;

3) суперечливий. Тут має місце домінування у свідомості людини конкуруючих цінностей та суперечності між професійними та позапрофесійними цінностями [47], [49].

Всю різноманітність цінностей стосовно професії вчителя В.В.Пічурін поділяє на дві групи. До першої групи він відносить ті цінності, недостатня вираженість яких істотно впливає на успішне виконання вчителем своїх професійних обов'язків. Вони необхідні для високого професіоналізму педагога (пізнавальна активність, тверда воля, творчість, відповідальність, освіченість, чесність, чуйність, терпимість, людина як цінність тощо).

До другої групи відносяться ті цінності, достатня вираженість яких бажана для вчителя. Вони проявляються в індивідуальному стилі роботи (життєва мудрість; охайність); ефективність у справах (працелюбність, продуктивність); виконавчість; краса і гармонія в природі, людині, мистецтві; широта поглядів; вихованість; самоконтроль; сміливість (у відстоюванні своїх поглядів, думок); можливість спілкування з людьми тощо [150].

"Ціннісні орієнтації важливі, необхідні для педагогів, учителів не лише своїм конкретним змістом, а й як засіб існування моральності - форми свідомості й особливого типу взаємовідносин, стосунків" [204; 8].

Ми погоджуємося з думкою В.В.Пічуріна, що саме формування професійно-значущих для вчителів утворень особистісної структури у студентів повинно стати метою виховного процесу в навчальних закладах педагогічного профілю [150], оскільки, ціннісна орієнтація є "виразником свідомого ставлення особистості до вибору вчительської професії. Їх вплив на професійно-педагогічну спрямованість особистості опосередковується через систему мотивів, що безпосередньо впливають на навчально-пізнавальну діяльність студентів, на синтезований, диференційний підхід до отримуваної інформації та її логічне осмислення" [59; 3].

1.3.Особливості становлення ціннісних орієнтацій в юнацькому віці

Формування ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя підпорядковане як впливу процесу професійного становлення, так і новоутворень юнацького віку. Питання, що пов'язані з розкриттям проблеми формування ЦО в юнацькому віці, досліджені та проаналізовані в роботах Н.Є.Бондар [26], Є.С.Волкова [43], [45], І.В.Дубровіної [66], О.І.Зотової та М.І.Бобньової [81], Л.І.Мороз [130], В.В.Павленко [143], В.В.Пічуріна [150] та ін.

Дослідженням ціннісних орієнтацій студентської молоді займалися Н.Є.Бондар [27], А.А.Козлов, З.В.Сікевич [238], В.Т.Лісовський [103], [104], [105], [198], К.А.Нечаєва, І.А.Райгородська [141], Н.І.Стрелянова [201], Є.А.Подольська, А.М.Мордовець, І.Г.Попова [226], Н.І.Приходько, Б.В.Анісімов, Є.Р.Куц [225], М.Х.Титма [70], [127], [195], [209], [223], Ю.А.Щербаков [237] та ін.

В ряді досліджень відмічається, що юнацький вік сензитивний для утворення ціннісної орієнтації в якості стійкої особистісної властивості, яка впливає на становлення світогляду учнів, їх відношень з довкіллям [44], [92], [242], [244], [245]. Саме в цьому віковому періоді "закладається здатність об'єктивної оцінки самого себе і довкілля, що найбільше впливає на становлення закономірностей, які згодом вказуватимуть на позицію у житті вже дорослої людини" [93; 63].

Найважливішою характеристикою ранньої юності виступає орієнтація на майбутнє, яка створює позитивний емоційний фон ставлення особистості до себе, стимулює її активність і є основою її розвитку [88].

Процес засвоєння цінностей життя і їх перетворення в змістовні елементи ціннісних уявлень виступає психологічною основою формування ціннісних орієнтацій особистості молоді людини. Особливості протікання даного процесу Л.К.Шиян умовно подає у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів:

- на *першому етапі* відбувається переоцінка цінностей та ідеалів, якими керувалась особистість до цього. А тому власний досвід життєдіяльності виступає важливим джерелом ціннісних орієнтацій;

- на *другому етапі* засвоєння цінностей проходить не лише шляхом утворення цілісних функціональних одиниць емпіричних уявлень, а й комунікативних - через засоби масової інформації і пропаганди;

- необхідною умовою, *основою третього етапу* є діяльність, виражена в особистих внутрішніх відношеннях до об'єктивних умов свого буття [226].

"Усвідомлення свого місця в майбутньому, своєї життєвої перспективи" Л.І.Божович вважає центральним новоутворенням психічного і особистісного розвитку в цьому віці [23; 34].

Проблеми ціннісних орієнтацій юнацького віку торкається Н.Є.Бондар при дослідженні формування особистісної репрезентації життєвого шляху. Вона вважає, що юнацький вік є "порою життєвого, соціально-рольового, професійного, особистісного, морального самовизначення та індивідуалізації

(усвідомлення власної неповторності). ...Юність потребує від особистості знання власних можливостей та перспектив. Ця вимога задовольняється в процесі вироблення власного світогляду, смисложиттєвого та ціннісного вибору, формування життєвих планів та програм" [26; 68].

Саме юнацький вік є сензитивним для утворення ціннісної орієнтації як стійкого елемента життєвої перспективи. Основними характеристиками ціннісних орієнтацій, за Н.Є.Бондар, є їх зміст та ступінь сформованості ієрархічної структури [26].

За результатами дослідження, юнаки та дівчата зосереджують свою увагу переважно на життєвій перспективі. "В усвідомленні ціннісних аспектів життєвого шляху спостерігається тенденція до недиференційованого або слабкодиференційованого відображення ціннісних орієнтацій. У кожного другого юнака або дівчини існує конфлікт у ціннісній сфері між професійними та позапрофесійними цінностями. Для більшості характерна мотивація, орієнтована на вирішення проблем власної самореалізації, спілкування, навчання та майбутньої професії. Серед домінуючих цінностей переважають "вічні" для цього віку: "цікава робота", "дружба", "щасливе сімейне життя", "любов". Щодо сімейної та професійної життєвої лінії уявлення юнацтва наближаються до середньостатистичних. ...Стосовно освітніх, кар'єрних, добробутних перспектив справедливим є висновок про їх завищеність, нереалістичність" [26; 79].

До аналізу ціннісних орієнтацій студента звертається В.В.Пічурін, досліджуючи структуру та динаміку життєвої позиції особистості. В основу життєвої позиції особистості він ставить цінності. Осмислення особистістю диференційованості своєї системи цінностей виступає конкретним показником усвідомлення свого життєвого шляху, перспективи. При цьому найбільш значущі для людини цінності, на його думку, будуть в першу чергу визначати її життєву позицію, а значить відігравати вирішальну роль в її професійній діяльності [150].

Більшість молодих людей пов'язує своє уявлення про майбутнє з отриманням цікавої і захоплюючої роботи, яка вимагає глибокої професійної підготовки [70].

В процесі професійної підготовки, "з однієї сторони, необхідна самореалізація як постійний елемент практичного вираження свого "Я", а з другої - осмислення власної духовності постійного зворотнього зв'язку між власними вчинками і цінностями, між активністю і самоконтролем, між особисто запропонованими перспективами і досягнутими результатами" [32; 88].

Професійна підготовка у вузі не обмежується передачею певної суми знань і формуванням професійних навичок. Вона має тісний зв'язок з професійною орієнтацією особистості, з формуванням певної системи цінностей, характерних для представників тієї чи іншої професії [70].

На думку В.Т.Лісовського, на престижність тієї чи іншої професії серед молоді впливає не тільки популярність її в суспільстві, але й система цінностей, прийнята соціальними і професійними групами, сім'ями та самим індивідом [104].

Випускники шкіл відрізняються певним відношенням ціннісних орієнтацій і оцінкою реальної життєвої ситуації:

1 група складають учні, ціннісні орієнтації і рівень домагань яких не відповідають їх можливостям і здібностям. Вони відчують розчарування, думають про зміну свого статусу;

2 група - це ті, що зіткнулися з конфліктом цінностей і, не зумівши здійснити свої домагання, змирилися з цим. У них відбулося ніби зниження рівня ЦО;

3 група склали учні, які, зіткнувшись з конфліктною ситуацією, не змогли здійснити свої життєві домагання, перебудовують ЦО у відповідності з тим становищем, в яке їх поставили;

4 група - ті, хто, не зумівши досягти своїх життєвих планів, знаходять задоволення в соціальному пристосуванні, в пасивному ставленні до життя;

в 5 групу ввійшли ті, хто, не реалізувавши своїх життєвих планів, розчарувавшись, не хочуть займатися певною діяльністю.

Саме у представників двох останніх груп при певних обставинах можуть відбуватися істотні зміни ціннісних орієнтацій. При сприятливих обставинах ці ціннісні орієнтації стають більш адекватними (поповнюють перші три групи). У протилежному випадку - особистість може стати на шлях асоціальної поведінки [80].

Юнацький вік співпадає з навчанням у вузі. Саме на першому курсі формується відношення молоді до людини до навчання, до майбутньої професійної діяльності, продовжується активний "пошук себе", формуються якості професійно грамотного сучасного спеціаліста. І тут велику роль відіграє успішна адаптація до нових для них вузівських умов [104].

Виділяють такі три форми адаптації студентів-першокурсників:

"1) формальну...(стосується пізнавально-інформаційного пристосування до нового середовища, до структури вищої школи, до змісту навчання в ній, її вимог до своїх обов'язків);

2) суспільну...(відбувається процес внутрішньої інтеграції груп студентів-першокурсників і інтеграція цих же груп зі студентським оточенням в цілому);

3) дидактичну...(стосується підготовки студентів до нових форм і методів навчальної роботи у вищій школі)" [128], [129], [131].

Важливим компонентом ціннісної самосвідомості є її життєві орієнтації. Вони виконують функцію включення суб'єкта в ті чи інші форми соціальної діяльності і виступають як відносно самостійні, функціонально єдині підсистеми ціннісних уявлень про певні сфери діяльності і пов'язані з ними соціальні цінності [137].

Життєва орієнтація формується в залежності від того, носієм яких цінностей є те чи інше коло занять для людини і якого значення набувають дані цінності в її свідомості [197].

Як компонент молодіжної свідомості, життєва орієнтація включає в себе всі характерні для ЦО рівні:

- емоційний, що характеризується, в першу чергу, соціальними почуттями;
- когнітивний, що виражає свідому спрямованість на форми життєдіяльності;
- поведінковий, що виражає готовність зайнятися тією чи іншою діяльністю [197].

В юності проходять глибокі зміни в системі життєвих цінностей, відбувається ломка уявлень, відмова від ілюзій, з'являються нові погляди, переконання, оцінки [160].

Деякі автори відмічають, що в процесі здійснення життєвих планів молодь зустрічається з певними труднощами і її ціннісні орієнтації формуються під суперечливим впливом різних факторів [142], [248]. Серед всієї багатообразності факторів, що впливають на ЦО молоді: система освіти, діяльність політичних організацій, трудового колективу, засобів масової пропаганди, ідеал, місце проживання, рівень політичних знань, професійна зацікавленість, твори мистецтва і літератури, психологічні характеристики особистості, виділяють і підкреслюють роль сім'ї [237]. Також на формування ціннісних орієнтацій молоді більш відчутно починають впливати такі фактори, як телебачення, радіо, кіно, вивчення суспільних наукових дисциплін, самоосвіта [237].

Характерною рисою ранньої юності є формування життєвих цілей, планів. "Життєвий план виникає, з одного боку, в результаті узагальнених цілей, котрі ставить перед собою особистість, як наслідок побудови "піраміди" її мотивів, становлення усталеного ядра ціннісних орієнтацій, які підпорядковують собі поодинокі прагнення, що минають; з іншого боку - це результат конкретизації цілей і мотивів. ...Безпосередній вплив на життєві цінності особистості справляють цілі та інтереси суспільства, ідеологічні установки, моральні та правові норми, соціальні цінності" [20; 141].

Життєві плани залежать від завдань, які визначаються об'єктивними умовами життя та ціннісними орієнтаціями юнака та умовно поділяються на:

- професійно-освітні (отримати цікаву улюблену роботу, підвищити свою кваліфікацію, отримати вищу освіту);
- суспільно-політичні (розширити свій політичний кругозір, приймати участь в суспільному житті);
- романтико-пізнавальні (побувати в інших містах і країнах);
- особистісно-сімейні (знайти вірних друзів, створити сім'ю, виховати дітей справжніми людьми);

- матеріально-побутові (добитися гарного матеріального становища, створити хороші житлові умови) [104].

Життєві плани молоді формуються на основі її уявлень про об'єкт вибору, з врахуванням значимості для неї професійного самовизначення, а також самої праці [70].

На професійне самовизначення молоді впливають цінності, що виражаються в життєвій орієнтації (на працю, сім'ю, дозвілля) [70].

Цікавою, на наш погляд, є змістовно-процесуальна модель професійного самовизначення, серед складових компонентів якої знаходимо:

1) усвідомлення цінності чесної (суспільно-корисної) праці (виступає ціннісно-моральною основою самовизначення);

2) загальна орієнтація в соціально-економічній ситуації в країні і прогнозування перспектив її зміни (врахування конкретної соціально-економічної ситуації і прогнозування престижності обраної професії);

3) виділення віддаленої професійної цілі і її узгодженість з іншими важливими життєвими цілями (дозвілля, сімейними, особистісними) [155].

Д.Б.Ельконін вважає, що, виходячи з потреби професійного самовизначення, у ранньому юнацькому віці навчально-професійна діяльність стає провідною. Вона впливає на формування таких особистісних новоутворень, як світогляд, самосвідомість, професійні інтереси [244].

З даною точкою зору погоджується В.В.Давидов: завдяки навчально-професійній діяльності "розвивається потреба в праці, професійні інтереси, формуються елементи дослідницьких умінь, здатність будувати свої життєві плани, ідейно-моральні і громадянські якості особистості та стійкий світогляд" [51; 62]. Якості особистості, в свою чергу, виступають як суб'єктивний аспект цінностей [35].

В практиці виховної роботи зі студентами часто ігнорується факт існування професійних вимог до їх життєвих позицій. А тому вимоги до професійно-значущих цінностей, їх формування є важливим моментом у становленні ціннісної сфери юнака, формуванні стійких життєвих поглядів та професійних переконань.

В багатьох роботах ціннісні орієнтації розглядаються в зв'язку з вивченням інших компонентів спрямованості особистості. Так, при вивченні формування професійних переконань В.В.Павленко приходять до висновку, що студенти діють впевнено і послідовно в тому випадку, коли їхні дії відповідають власним переконанням. У студентів з високим рівнем сформованості педагогічних переконань переважає розуміння важливості обраної професії для суспільства. Їм притаманні здебільшого такі риси характеру як врівноваженість, відкритість, комунікативність, товариськість [143].

"Ціннісна орієнтація не обмежується вибором тієї чи іншої цінності, а стає здобутком всього життя індивіда, перетворюється в його переконання, в мотиви поведінки" [2; 20].

Таким чином, розвиток особистості, як життєтворчість, передбачає необхідність управління становленням професійних здібностей і професійно важливих якостей. Більшість старшокласників бачать цінність освіти у можливості отримання певної професії [156].

Особистісне та професійне самовизначення є одним з новоутворень раннього юнацького віку. Умовою для виникнення розвитку життєвого самовизначення (ким бути? Яким бути?) виступають ціннісні орієнтації. "Готовність до самовизначення вимагає формування у старших школярів стійких, свідомо вироблених уявлень про свої обов'язки і права по відношенню до суспільства, інших людей, моральних принципів і переконань, розуміння обов'язку, відповідальності, вміння аналізувати власний життєвий досвід, спостерігати за явищами дійсності, давати їм оцінку та ін." [222; 11].

В психологічній готовності до самовизначення провідну роль відіграє самосвідомість - усвідомлення своїх якостей та їх оцінка, уявлення про своє реальне і бажане Я, рівень домагань, оцінка себе та інших, інтроспекція і особистісна рефлексія [222].

З цією думкою погоджується М.І.Алексєєва : "У ранньому юнацькому віці формується не тільки узагальнене світосприйняття, а й нова форма самосвідомості особистості - узагальнене уявлення про особистість людини і самої себе, про свої можливості, що яскраво виявляються в потребі знайти своє місце в житті, визначити його смисл" [11; 30].

Розглядаючи ціннісно-смыслову сферу особистості та особливості її конфліктності, А.Л.Светлічний наголошує, що "для кожної цінності існують різні варіанти взаємозв'язку між рівнем смислів і рівнем психологічної реалізації. Для одних цінностей ці рівні тісно пов'язані і зміна в них відбувається синхронно, для інших цінностей можливі варіанти незалежного функціонування цих рівнів" [178; 131]. Зміни в ціннісній сфері виступають показником фактичної адаптації особистості до змінних умов життя і свідчать про психокорекційний вплив [178].

На думку І.В.Дубровіної, про особистісну зрілість старшокласника можна судити по тому, на скільки змістовна сторона ціннісних орієнтацій, що характерна для цього віку, буде відповідати інтересам суспільства [222].

У кожної людини існує своя ціннісна система, в якій цінності розміщуються в певному порядку, утворюють певну ієрархічну взаємозалежність. В процесі життя змінюються погляди людини, актуалізуються ті чи інші цінності. Постійна переоцінка цінностей виступає як закономірний результат життєвого шляху особистості, перебудови її взаємовідносин з іншими людьми, суспільством. "По мірі того як людина набуває життєвого досвіду, перед нею не лише відкриваються все нові сторони буття, а й відбувається більш чи менш глибоке переосмислення життя. Цей процес переосмислення, що проходить через все життя людини, утворює

найсокровенніший і основний зміст її внутрішнього єства, який визначає мотиви її дій і внутрішній смисл тих задань, які вона вирішує в житті"[171; 282].

На думку В.Г.Алексєєвої, характерними рисами юнацького віку є безкомпромісність оцінок і суджень, підвищена ранимість, емоційна чутливість, здатність до співпереживання, вразливість [3]. В період становлення особистості та на наступних етапах її життя, особливо на початку професійно-трудоної діяльності, "зростає значення об'єктивних обставин, що впливають на свідомість людей, зокрема взаємодії між ціннісними орієнтаціями і різними формами соціальної практики" [3; 63].

В юнацькому віці набуває цілеспрямованого характеру робота з самовиховання волі, вдосконалення таких якостей як цілеспрямованість, критичність і самокритичність, принциповість, рішучість, ініціативність, витримка, наполегливість, зростає самоконтроль і саморегуляція тощо [11].

"Романтична спрямованість, властива ранній юності, створює сприятливі умови для реалізації морального ідеалу" [11; 34] - "мисленнєвого зразка досконалості, норми, до якої потрібно прагнути як до кінцевої мети діяльності" [245; 153]. "Особисті цінності - це ідеали, які задають кінцеві орієнтири індивідуальної діяльності даного конкретного суб'єкта" [101; 24]. Дану думку розвивають В.С.Болгаріна та І.Ю.Терещенко, вважаючи, що цінності та ідеали "завдяки своєму світоглядно-інтегративному характеру служать як людині, так і соціальним спільнотам духовними векторами життя" [24; 16].

Ідеал молоді людини завжди пов'язаний з її життєвими цілями і планами. Він виступає внутрішньою спонукальною силою її дій, визначає шляхи досягнення цілей, змінюється по мірі розвитку особистості, збагачення досвідом, знаннями, сприяє формуванню певних рис характеру і виражає рівень активності і цілеспрямованості духовного розвитку людини. В свою чергу, орієнтація на засвоєння культурних цінностей разом з орієнтацією на оволодіння професійними знаннями займає провідне місце в структурі ціннісних орієнтацій студента. По мірі більш глибокого знайомства з професією у деякої частини молоді відбувається зміна минулих уявлень, переоцінка своїх сил, здібностей, інтересів і можливостей [104].

"Загальнолюдський ідеал особистості пов'язаний саме із змістовою характеристикою її ціннісної системи" [18; 11].

Під виховним ідеалом розуміють "цілісну систему цінностей, втілену в своєрідному образі, що є орієнтиром у вихованні та самовихованні людини" [186; 200].

О.М.Семенов вважає, що ефективність формування ціннісних орієнтацій студентської молоді значною мірою залежить від освоєння та нового осмислення родинних виховних традицій, духовно-моральних цінностей, ідеалів, засобів і форм навчання та виховання, які передаються від покоління до покоління через працю, усну народну творчість, звичаї і обряди. Опановуючи родинні виховні традиції, "майбутній педагог здобуває ту систему знань про

людські цінності, які допомагають йому сформувати виховний ідеал і керуватися ним у своєму становленні як сім'янина, фахівця, громадянина" [179; 129].

Часто студент потрапляє в таку ситуацію, де оточуючі не бачать його як особистість, індивідуальність. Не можна не брати до уваги те, що актуалізація своєї індивідуальності, "розвиток свого "Я" є важливою ціннісною орієнтацією для молоді будь-якої держави. "У суспільстві ринкової економіки особливої ваги набуває саморозвиток особистості, оскільки саме така економіка стимулює в індивіда соціальну активність, самодостатність і самоцінність" [91; 60].

Кожна молода людина в цей період (навчання у вузі) намагається максимально розкрити свій особистісний потенціал, а тому невизнання оточуючими дуже сильно нею переживається. "В групі людей, де відносини будуються на взаєморозумінні, взаємодовірі, повазі одне до одного, тобто в колективі, в якому у взаємодії переважають загальнолюдські цінності і як результат - загальнолюдські якості: чесність, людяність, порядність і т. п., створюються можливості для розкриття, розвитку і реалізації індивідуальних здібностей кожного студента" [238; 33].

В.І.Слободчиков підкреслює, що юність є періодом індивідуалізації, який пов'язаний із "пошуком особистістю своєї укоріненості в світі, з виробленням власного світогляду, із становленням справжнього авторства у визначенні і реалізації свого способу життя (криза юності: "В чому смисл мого життя?")" [189; 48].

За результатами дослідження у свідомості студентської молоді відбуваються радикальні зміни, що призводять до зміщення в центр тих цінностей, які раніше були на периферії [16]. "З часом ієрархія цінностей змінює свої значення, оскільки відображає міру засвоєння індивідом суспільних цінностей, а також їх індивідуальну ієрархію" [36; 6]. Часто в житті буває так, що обставини спонукають людей до змін в ієрархії особистих цінностей, поглядів, звичок. Однак, Т.В.Бутківська вважає, що "хоч би які типи цінностей переважали на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, роль традиційних (загальнолюдських) буде домінуючою. Бо саме вони утримують вісь людської взаємодії, є фундаментом життєдіяльності суспільства.

...Роль саме духовного фактора різко зростає в кризових, екстремальних ситуаціях. ...В цих умовах, як правило, виживають люди, які мають сформований духовний світ і стійкі життєві орієнтації" [36; 7]. Згідно думки І.Д.Беха, духовні цінності є домінуючими, вирішальними для розвитку ціннісної системи людини [20].

Крах системи, яка протягом більше семи десятиріч претендувала на визнання цивілізації передового типу, сприяв ліквідації деяких цінностей. Проте проголошення нового соціального курсу ще не означає реального ствердження нової системи цінностей. Дослідники вважають, що "відсутні підстави для ціннісного самовизначення теперішнього покоління", яке вступає в самостійне

доросле життя. Зайняти самостійну позицію молодим людям важко. Вони змушені або самостійно шукати істину, або слідувати за лідером (партією, групою або окремою людиною) [238; 2].

Динаміка цінностей сучасного суспільства надзвичайно мінлива. Вона перебуває під впливом як суспільних факторів, так і особистісних задатків щодо педагогічної професії, бо це пов'язано не тільки із зміною статусу і ролі вчителя, а й з ціннісними орієнтаціями учнів і ставить нові завдання до підготовки вчителя.

У виховному плані важливо, щоб "предмети-цінності перетворювались у самоцінності особистості, щоб вони не були лише засобами для досягнення певних цілей, а виступали самими цілями, які реалізуються як поклик моральної відповідальності" [102; 65]. Цінності залежать від інтересів, від природних бажань і потреб людини. В свою чергу, вони впливають на формування інтересів, поглиблюють та диференціюють її бажання і потреби. Таким чином, бажання та інтереси виступають як матеріал, з якого формуються цінності. Проте, ціннісні відношення "лише тоді набувають суб'єктивного значення, коли трансформуються у відповідні цілі чи ідеали. ...Тому з психологічного погляду цінністю може бути не лише те, що існує, а й те, що ще необхідно здійснити, до чого слід прагнути і докладати вольові зусилля. ...Однак усвідомлення не кінцевий момент ціннісної діяльності, вона має закінчуватися ціннісним переживанням. Лише за цієї умови предмет набуває для людини особистісного смислу, суб'єктивної значущості, стає дійсною спонукою до її поведінки і діяльності. Звідси ціннісна зрілість особистості однозначно корелює з наявністю у неї ідеальних, духовних спонук і прагнень, які стають її смислопороджувальними силами, що визначають якість людського життя" [160; 65].

Ціннісні орієнтації виступають показником міри соціалізації. "Як відомо, цілі освіти - це культурні цінності науки, мистецтва, моралі, права, перетворення людини природної в людину культурну. ...Тому процес засвоєння цінностей виходить на вищий рівень - соціалізацію, формування особистості як суб'єкта системи соціальних зв'язків і стає однією з форм виховання" [35; 28].

"Соціалізація молодої людини не є нагальним відображенням дійсності, своєрідним дзеркалом соціальних умов і суспільних впливів. Бо таке розуміння ролі молоді зводилось би тільки до механізму адаптації, конформізму, повторення однакових якостей" [35; 28]. В зв'язку з цим болгарський соціолог П.Мітев вводить поняття "ювентизації". За змістом дане поняття виступає як вид творчості, породжений впливом молоді на соціальну, політичну і ціннісну систему суспільства. З одного боку, маємо справу з соціалізацією, а з другого - з ювентизацією, як формою оновлення суспільства, пов'язаною з включенням в його життя молоді [119].

Інтерналізація - це внутрішнє засвоєння цінностей. "Процес інтерналізації базується на соціальних цінностях, нормах, установках, оцінних уявленнях у

результаті взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу" [36; 7] та виступає складовою частиною соціалізації людини.

Ціннісні орієнтації, як свідчать дані багатьох досліджень, пов'язані із провідним видом діяльності студента. Згідно з думкою Є.С.Волкова, інтеріоризація значущої діяльності і перехід її в ціннісні орієнтації та використання особистістю в якості регулятора соціальної поведінки проходить дві фази: соціальну орієнтацію та психологічну орієнтацію. При соціальній орієнтації суспільні цінності доводяться до свідомості з метою переорієнтації загальних психологічних характеристик. В цьому випадку особистість не виступає активним учасником орієнтації, на неї впливає хтось інший. При психологічній орієнтації спостерігається перебудова структури особистості, формування її ЦО. Тут особистість виступає активною, є не тільки об'єктом впливу середовища, але і суб'єктом орієнтації. Психологічна орієнтація слідує за соціальною, її формування більш тривале та значно стійкіше, порівняно із соціальною [43].

У студентів-випускників в процесі інтеріоризації суспільних цінностей професії вчителя, спостерігається перехід соціальної орієнтації в психологічну, яка виражається в набутті студентами потреби відкривати нове в своїй професії, пошуку можливості і засобів пізнавальної діяльності [43].

Актуальним напрямком вивчення ЦО молоді у ранньому юнацькому віці, згідно Л.І.Мороз, є з'ясування їх особливостей у сфері міжстатевої поведінки. Ціннісні орієнтації, фіксуючи від позитивного до негативного значення для індивіда об'єктів і явищ довкілля, визначають:

- критерії того, до чого слід прагнути і чого слід уникати;
- основи ставлення цілей і пошуку засобів їх реалізації;
- мотивацію соціальної поведінки;
- певну усталеність поведінки і можливість її передбачення [130].

Виявлено такі відмінності у змісті та структурі ЦО юнаків та дівчат з різними формами міжстатевої поведінки: "у юнаків без досвіду сексуальних стосунків серед термінальних цінностей переважають "активне діяльне життя" і "пізнання", а серед інструментальних - цінності, пов'язані з соціально значущими якостями особистості, тобто у них переважають емоції самоствердження через пізнання. Ціннісні орієнтації юнаків з досвідом статевої поведінки характеризуються тим, що серед термінальних цінностей вони виділяють "любов" (фізичний бік сексуальності) та "матеріально забезпечене життя", а серед інструментальних - ті риси, які ведуть до них - зовнішня самовпевненість і т.п.", тобто самоствердження через матеріальне придбання та накопичення [130; 118].

На основі цього виділяються суттєві характеристики ЦО, які можуть стати теоретичною базою вивчення ціннісних орієнтацій юнаків і дівчат:

1) в основі ЦО лежать суб'єктивно обрані і прийняті до дії значущі для особистості цінності;

2) ціннісні орієнтації знаходять своє вираження у цілях поведінки і діяльності, а також у засобах їх досягнення, стають мотивами вибору відповідного способу дій;

3) ціннісні орієнтації виступають як схильність до дії певним чином, складають вищий ієрархічний рівень диспозиційних утворень особистості, завдяки чому відіграють роль внутрішніх регуляторів поведінки;

4) внутрішнім змістом ціннісних орієнтацій виступають особистісні смисли, які проявляються в особистісних установках, у готовності діяти певним чином [130].

Численні дослідження показують, що в юнацькому віці ціннісні орієнтації характеризуються динамічністю та нестійкістю. Диференціація як психологічний механізм ЦО у старшокласників повністю ще не сформована [53], [222]. Рівень сформованості ціннісних орієнтацій впливає на вибір діяльності [1], [43] і мотиви спілкування [242]. Виступаючи системоутворюючим фактором соціально активної позиції молодого людини, ціннісні орієнтації впливають на взаємозв'язок її потреб та розвиток і формування особистості, на вибір життєвого шляху.

Студентські роки пов'язані з пошуками життєвих планів, насичені роздумами, повні оцінок і переоцінок, захоплення і розчарування. Молода людина постійно прагне осмислити оточуючі події, утвердити своє, особистісне світорозуміння. Життєва орієнтація, являючись одним із видів ціннісної орієнтації, займає одне з центральних місць у визначеному способі життя людей, закріплюючи в ньому ієрархію видів діяльності, залежну від об'єктивних умов.

Факторний аналіз, проведений М.Х.Титмою, дозволив виділити у студентської молоді 6 груп ЦО, спрямованих на різні сторони вищої освіти, праці і професії:

1) статусну (кар'єра, визнання в суспільстві, престиж, визнання серед оточуючих);

2) на самовираження в праці (творчість, саморозвиток, розвиток особистості, професійне зростання);

3) споживацьку (матеріальне благополуччя);

4) на індивідуальне самовдосконалення (самовдосконалення, розвиток особистості, інтелігентність);

5) альтруїстичну, на користь суспільству (спілкування в процесі праці);

6) на професійну діяльність [197].

За результатами дослідження, для першокурсників більш значущою виступає сама професія, вони прагнуть принести більше користі суспільству. Випускні курси більше уваги приділяють матеріальній стороні життя [197].

Центральними ціннісними феноменами в структурі суб'єктивних цінностей студентства виступають, за даними М.Х.Титми, життєві орієнтації на спілкування (пов'язує такі ціннісні уявлення як "матеріальна забезпеченість",

"бажана професія" і "самовдосконалення") і на захоплення ("кар'єра", "престиж", "статус", "матеріальна забезпеченість" і "самостійність") [195].

Аналіз результатів дослідження, проведеного М.Х.Титмою, свідчить про те, що на першому курсі має місце орієнтація на спілкування на різних рівнях. До випускного курсу дана орієнтація для певної частини молоді деталізується і конкретизується, а саме: 1) спілкування розважливого характеру, 2) спілкування з коханою людиною [195].

У першокурсників другий фактор описував орієнтацію на професію і задоволення пізнавальних потреб, а 5 фактор виражав орієнтацію на суспільну роботу. На випускному курсі перший фактор виражав орієнтацію на задоволення пізнавальних потреб і тільки в незначній мірі - на оволодіння спеціальністю. До моменту закінчення вузу всі проблеми, пов'язані з оволодінням спеціальністю, розглядаються під другим ракурсом: сама професія вже не так цікавить (вона вже вибрана, нею більш чи менш задоволені, набутий певний запас знань і навичок), а на перший план виступають обставини, що мають прямий вплив на працевлаштування. Вже на першому курсі властиве врахування соціального статусу спеціаліста. Серед цінностей, яким приділяється значна увага, знаходяться, як для першокурсників, так і для випускників, цінності самовираження [195].

Вища освіта розглядається не як самоціль, а як засіб розвитку особистості для всіх сфер життя, зокрема, для всебічної професійної підготовки, а в орієнтаціях студентської молоді найбільш повно відображаються гуманістична і професійна функції вищої освіти. Ціннісні уявлення молоді про освіту слабо пов'язані з їх реальною поведінкою в навчальному процесі. Це свідчить про те, що перші є соціальним стереотипом, що формується в конкретних соціальних умовах суспільства в процесі навчання і виховання у вигляді стандартизованого уявлення про соціальні об'єкти. Соціальний стереотип, який характеризує ціннісне уявлення молоді про освіту, не повною мірою відображає сутність соціальних функцій освіти, а саме ту обставину, що освіта повинна забезпечити розвиток особистості як в професійному, так і в гуманітарному, аспектах, і що наявність певної освіти визначає також зміни соціального статусу індивіда, в тому числі його службове просування [127].

На основі вивчення професійно-ціннісних орієнтацій студентської молоді виділено три групи досліджуваних:

першу складають студенти, орієнтовані на освіту як на професію. Найголовніше для них - інтерес до майбутньої роботи, бажання реалізувати себе в ній. В першу групу входить третина студентів;

другу групу складають студенти, орієнтовані на бізнес. Для них освіта виступає в якості інструмента для того, щоб в подальшому спробувати створити свою власну справу. До своєї професії вони відносяться менш зацікавлено, ніж перша група;

третью групу складають студенти, яких, з одного боку, можна назвати "ті, які ще не визначилися", з другого - задавлені різними проблемами особистого, побутового плану. В їх оцінках, позиціях немає ясності і спрямованості уявлень двох перших груп. На першому плані у них виступають побутові, особисті, житлові, сімейні проблеми. Це група тих, що "пливуть за течією". Можна припустити, що в цю групу потрапляють ті, для кого процес самовизначення, вибору шляху, цілеспрямованості не характерний [198]. На основі превалювання ціннісних орієнтацій пропонується типологія сучасного студента: "підприємець", "емігрант" та "традиціоналіст".

Ефективність діяльності спеціаліста залежить як від професійних якостей, соціально-професійних, так і від особистісних характеристик, в тому числі і ціннісних орієнтацій.

При прогнозуванні ефективності професійної діяльності майбутнього педагога надійною основою, на думку В.В.Пічуріна, може бути така характеристика як усвідомленість особистістю життєвої позиції. Конкретним показником цієї усвідомленості виступає диференціація особистої системи цінностей студента [150].

Н.І.Стрелянова вважає, що від того, яку роль в професійній спрямованості особистості студента педвузу будуть займати професійні ідеали, залежить успішність їх професійної підготовки.

При аналізі змісту професійно-педагогічних ідеалів студента педвузу Н.І.Стрелянова виявила, що обов'язковим її компонентом є "високі моральні якості людини". Порівняння ідеалів студентів молодших і старших курсів показує підвищення усвідомлення моральних якостей в процесі навчання у вузі [201].

Є.А.Нечаєва і І.А.Райгородська виявили, що студенти педвузу орієнтуються, в першу чергу, на такі якості особистості вчителя, як любов до дітей, справедливість, чесність, чуйність, увага, охайність в роботі, доброзичливість. На думку цих авторів, студенти достатньою мірою усвідомлюють лише на випускному курсі, що успіх майбутньої роботи значною мірою визначається їх особистісними якостями [141].

При розгляді ціннісно-моральної орієнтації важливого значення набуває проблема справедливості. Вона є однією з центральних в етиці професійного самовизначення і часто саме несправедливість в оплаті праці дезорієнтує багатьох молодих людей при виборі професії, змушуючи їх відмовлятися від своїх першочергових професійних ідеалів на користь більш вигідних [155].

Педагогічну спрямованість особистості вчителя обумовлюють, за даними Н.С.Пряжнікова, ціннісні орієнтації: на себе; на засоби педагогічного впливу; на учня, дитячий колектив, на цілі педагогічної діяльності [155].

Нова модель вчителя, на думку Г.С.Тарасенко, передбачає розвиненість гуманістично спрямованої системи ЦО, що забезпечують успішну аксіологічну діяльність і формування світоглядних позицій: наявність чіткої системи

індивідуальних норм поведінки та індивідуальних методів педагогічної діяльності; сформованість соціальних почуттів, які обумовлюють емоційну активність і визначають особистісний зміст педагогічної діяльності [205].

Корекція ціннісної свідомості педагога шляхом формування екологічно виправданих ціннісних орієнтацій відбувається у безпосередній залежності від орієнтацій на спеціальність [205].

Стрижнем і одночасно динамічним початком системи професійно-ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя є, на думку І.А.Зязюна, його ставлення до своїх особистісно-професійних особливостей. Професійна підготовка вчителя має здійснюватися не як спрямований зовні потік стимулів-подразників дидактичного характеру, а як актуалізація потенційних професійних можливостей особистості і розвиток їх до рівня зрілості [163].

Для управління і самоуправління процесом формування спеціаліста-вчителя необхідно, щоб і студент, і викладач подумки звертались до мети своєї діяльності. Щоб ця мета-результат була розкрита, І.А.Зязюн пропонує розробити перелік якостей випускника-спеціаліста, які слід сформулювати за роки перебування студента у вузі.

В структурі особистості вчителя велике місце займає пізнавальна спрямованість. Ніякий вуз не в змозі навчити своїх випускників всьому і на всі випадки життя. Але він може і зобов'язаний озброїти студента досвідом і методологією наукового пізнання. Серед факторів, які визначають пізнавальну спрямованість особистості і шляхи її подальшого розвитку, велике місце належить мотивації навчання [188].

Таким чином, особистість вчителя представляє собою, як підкреслює В.А.Сластьонін, не сукупність властивостей і характеристик, а єдине цілісне утворення, логічним центром і основою якого є мотиваційна сфера, визначаюча її ідейну, професійно-педагогічну і пізнавальну спрямованість [188].

Ідейна спрямованість включає в себе: світогляд та ідейну переконаність; соціальні потреби, ЦО; усвідомлення суспільного обов'язку і громадянської відповідальності; суспільно-політичну активність. До професійно-педагогічної спрямованості входить: інтерес і любов до дітей, захопленість педагогічною роботою; психолого-педагогічна спостережливність; педагогічний такт; організаторські здібності; справедливність, комунікативність; врівноваженість, витримка, самооцінка; професійна працездатність. Пізнавальну спрямованість складає: наукова ерудиція; духовні, перш за все пізнавальні, потреби і інтереси; інтелектуальна активність; почуття нового; готовність до педагогічної самоосвіти [188].

Названі види спрямованості визначають світогляд, моральні і ціннісні орієнтації педагога, відіграють активну творчу роль в формуванні у нього професійно обумовлених здібностей, властивостей і характеристик.

За результатами дослідження В.А.Сластьоніна, студенти всіх курсів високо оцінюють такі якості вчителя: 1) любов до дітей, захопленість педагогічною діяльністю; 2) розвинутий розум, знання [188].

Першокурсники виділяють серед основних якостей вчителя: справедливість, тактовність, врівноваженість, терпіння і витримку. На їх думку, вчитель повинен багато знати, тобто бути ерудованим, всім цікавитися, бути цілеспрямованим, вольовим, в міру суворим і вимогливим, активним, вміти вести за собою і в той же час бути демократичним, доброзичливим, терпеливим, тактовним, винахідливим, життєрадісним [188].

Проведений В.А.Сластьоніним аналіз виявив, що найменш сформованими якостями у студентів є: педагогічний такт, організаторські здібності, педагогічна уява, наполегливість, цілеспрямованість. На середньому рівні знаходяться - любов до дітей, захоплення педагогічною діяльністю, справедливість, комунікативність, педагогічна спостережливість. В третю групу, з високим рівнем сформованості, входять: врівноваженість, витримка, професійна працездатність [188].

Порівняльний аналіз цінностей педагогічної діяльності та реальної професійної підготовки вчителів зробила В.А.Семиченко [182].

У дослідженні брали участь студенти з чіткою професійною спрямованістю на педагогічну працю. Відповіді були згруповані у відповідності до того узагальненого змісту, який вони мають у системі життєвих цінностей індивіда. "Це - поточне пізнання (задоволення пізнавальних інтересів, отримання цікавої інформації, насолода від самого процесу пізнання), перспективне пізнання (нагромадження інформації, необхідної для подальшого життя, розвиток пізнавальних можливостей), професіоналізація (отримання професійної кваліфікації, закладання основ майбутньої успішної діяльності за обраним профілем), соціалізація (оволодіння нормами та правилами життя у суспільстві), особистісний розвиток, спілкування (безпосередня взаємодія з іншими студентами), формальний аспект (отримання високих оцінок, питання матеріального забезпечення та кар'єри в майбутньому), зовнішній вплив (відповідальність перед батьками, вимоги викладачів)" [182; 198-199].

Аналіз результатів проведеного нею дослідження показав, що "на другому курсі відбувається переоцінка цінностей. Якщо першокурсники вчать переважно тому, що їх приваблює майже вся "палітра" можливостей системи навчання у вузі, то другокурсники починають шукати додаткових цінностей. Найчастіше це забезпечується шляхом активного занурення в нове культурне та соціальне середовище. Навчання як система, що потенційно покликана забезпечувати найсуттєвіші індивідуальні потреби юнацтва на даний період життя, знижує свій вплив на суб'єктивне значення, а провідні детермінанти (найпривабливіші фактори) відступають за межі суто навчальної діяльності. До четвертого курсу ця "ціннісна криза" закінчується, студент начебто знову відкриває для себе цінності навчання. Починається інтенсивне "занурення" у

навчальний процес, відкриття навчальних предметів як цікавих (значне підвищення показника поточного пізнання). Але ці знання залишаються самодостатньою цінністю, бо показник перспективного пізнання майже не змінюється. Умовно можна сказати, що студент здійснює пізнавальну діяльність задля безпосередніх потреб, а фактор професіоналізації розвивається відокремлено, як бажане майбутнє, але не підкріплене у сьогоденній навчальній діяльності, оскільки між ними відсутня перехідна ланка - розвиток пізнавальних можливостей для забезпечення самостійної дослідницької діяльності (соціального та професійного середовища) в майбутньому" [188; 189].

Одночасно, як свідчать дані, значно зростає суб'єктивна цінність соціалізації, тобто оволодіння нормами взаємодії з іншими людьми, підготовка до вступу в певне соціальне оточення. Рівень "відкриття" студентами цього аспекту свого подальшого життя навіть перевищує актуальність професіоналізації, хоча саме цей фактор у сучасному вузі вважається офіційно провідним. На жаль, окремі напрями індивідуальних змін, ті цілі й цінності, що приймаються студентами як значущі, при існуючих формах роботи не інтегруються в цілісну систему професійного становлення. Водночас помітно знижується значущість формального фактора та слабкішає фактор зовнішнього впливу. Але стверджувати, що це прогресивна тенденція, не можна. Бо за цим може приховуватись розчарованість студентів у реальних перспективах майбутньої діяльності (матеріальний добробут, підвищення професійного рівня, кар'єра) [188].

Проблема ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя розглядалась опосередковано і в роботах, присвячених виховним аспектам в їх професійній підготовці [57], [67], [182], [186], [188], [239].

Специфічною особливістю виховання студентів педагогічних навчальних закладів, вважає Р. П. Скульський, є те, що воно ставить такі головні цілі:

1) добитися якнайкращого виховання майбутніх вчителів, бо вихователь сам повинен бути добре вихованим;

2) підготувати студентів до виховної роботи з дітьми, підлітками, молоддю та дорослими [186]. Ефективність цієї роботи зі студентською молоддю,- вважає Р.П.Скульський, - залежить від того, наскільки зовнішні виховні впливи на майбутнього педагога відповідають завданням та змісту його самовиховання, що в традиційній виховній практиці недооцінювалось. Оптимальним варіантом організації співпраці вихователя з вихованцем приймається такий, де "внутрішні" зусилля студента, спрямовані на оволодіння певними людськими цінностями, посилюються завдяки "зовнішнім впливам" на нього викладача. "Зовнішні впливи" - це створення умов, що сприяють оволодінню студентом тими чи іншими людськими цінностями або виховним ідеалом в цілому. Для того, щоб створити такі умови, необхідно знати, якими

виховними ідеалами керуються студенти, на які людські цінності орієнтуються [186].

Для першокурсників, наприклад, за даними його дослідження, є такі цінності:

доброта (74,1%); чесність (62,1%); справедливість (34,5%); щирість (25,9%); порядність (20,7%) [186].

Серед цінностей, що мають дещо нижчий рейтинг, студенти виділили: любов (19,1%); людяність та взаєморозуміння (по 15,5%); вірність (13,8%); чуйність (12,1%); здатність до взаємоповаги та відвертість (по 10,3%).

Лише 22,4% респондентів до числа пріоритетних цінностей віднесли інтелектуальні якості, 5,2% - здоров'я людини [186].

В процесі дослідження не вивлено даних про самоусвідомлення студентами себе у ролі майбутніх фахівців-професіоналів. Серед пріоритетних цінностей немає тих, що свідчили б про професійні орієнтири майбутніх вчителів (наприклад, професійні знання, вміння, здібності та ін.). Те ж саме стосується й громадянського статусу студентської молоді. Значна частина респондентів не в змозі визначити цінності, якими вони прагнуть оволодіти [186].

У визначенні виховного ідеалу та виробленні відповідних орієнтирів самовиховання випускники загальноосвітніх шкіл, як правило, керуються вузьким індивідуально-особистісним підходом і практично не усвідомлюють себе в системі таких спільнот, як сім'я, трудовий колектив, нація. Дуже важливо, щоб майбутній педагог глибоко усвідомив свій професійний ідеал як своєрідну модель, на яку орієнтуватиметься в процесі навчання та самоосвіти, виховання та самовиховання. При цьому особливої уваги потребує питання про значення загальнолюдських цінностей у професійній діяльності педагога [186].

Висновки до першого розділу:

Теоретичне осмислення проблеми дослідження вимагає розведення понять "цінності" та "ціннісні орієнтації".

Цінності є ядром, основою особистості, яка забезпечує цілісність індивідуального розвитку, особистісну самототожність та виконує функцію життєвого орієнтира, моральної основи для вибору діяльності і субординації цілей.

Ціннісні орієнтації є одним з центральних компонентів структури особистості, що визначає її спрямованість на реалізацію певних відношень, зміст уявлень про своє "Я", поведінку та нормативно-оцінне ставлення до довкілля. Вони є результатом оволодіння середовищем з огляду його значення для задоволення потреб особистості і свідчать про рівень її соціальної зрілості. Як усвідомлювані особистістю предмети її домінуючих потреб, що визначають порядок вибору тих чи інших сфер її життєдіяльності, напрямків життєвого шляху, вони забезпечують стійкість особистості в невизначених та кризових умовах. Характеристики будь-якої ціннісної орієнтації залежать від внутрішніх властивостей особистості.

Процес формування цінностей та ціннісних орієнтацій є соціальним за своєю природою, пов'язаний з характером діяльності, опосередкований оцінюванням та спілкуванням і відображає смисложиттєву активність індивіда.

Юнацький вік є сензитивним для утворення ціннісних орієнтацій в якості стійкої особистісної властивості, яка впливає на становлення світогляду учнів. Психологічною основою формування ціннісних орієнтацій в юнацькому віці є процес засвоєння цінностей життя і їх перетворення в змістовні елементи ціннісних уявлень.

Фундаментом формування світогляду молодої людини є соціальні цінності, які існують у свідомості кожного. Вони виконують роль фундаментальних норм, забезпечують інтеграцію суспільства, допомагають особистості здійснювати соціально визнаний вибір своєї поведінки в життєво важливих ситуаціях. Серед факторів, що опосередковують вплив соціального середовища на становлення ціннісних орієнтацій, найбільш суттєвими є: мікроклімат у колективі, членом якого є особистість, сімейне оточення з його традиціями, наявність доступу до засобів освіти та культурних досягнень поколінь, а також інші "внутрішні умови", які впливають на формування індивідуального ціннісно-забарвленого світобачення.

Нестабільність суспільних відносин потребує пошуку опори для самоствердження, орієнтирів самозбереження, розвитку здатності до саморегуляції, самоорганізації, формування здатності юнака переборювати стереотипи.

Ситуація професійного самовизначення в ранньому юнацькому віці зумовлює у значної частини молоді конфлікт у ціннісній сфері між професійними та позапрофесійними цінностями, відмову від ілюзій, появу нових поглядів, переконань, оцінок, ідеалів та орієнтирів.

Професійне самовизначення юнака як ціннісно-життєвий вибір відбувається на основі загальної орієнтації в соціально-економічній ситуації в країні та прогнозування престижності обраної професії, усвідомлення її цінності та виділенні віддаленої професійної мети, її узгодженість з іншими важливими життєвими цілями.

В процесі професійного становлення в результаті взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу відбувається процес інтерналізації - внутрішнє засвоєння суспільно-професійних цінностей.

Специфіка професії вчителя вимагає розвиненості гуманістичної спрямованості системи ціннісних орієнтацій, що забезпечує успішну аксіологічну діяльність, формування світоглядних позицій та визначення особистісного смислу педагогічної діяльності, а тому метою навчально-виховного процесу в педагогічному навчальному закладі має бути формування професійно-значущих утворень особистісної структури і, перш за все, ціннісних орієнтацій.

Стрижнем системи професійно-ціннісних орієнтацій є ставлення майбутнього вчителя до своїх особистісно-професійних характеристик, логічним центром і основою яких є мотиваційно-потребова сфера особистості.

Ефективність формування ціннісних орієнтацій вчителя та всієї системи його підготовки залежить від того, наскільки зовнішні виховні впливи відповідають завданням та змісту його самовиховання.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

В другому розділі представлено огляд методів та конкретних методик, використаних для вивчення змісту та динаміки ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя протягом навчання у вузі, виявлено зв'язок спрямованості ціннісних орієнтацій з психологічними особливостями особистості студента та залежність змісту ціннісних орієнтацій від рівня професійно-педагогічної спрямованості майбутнього вчителя, а також приведено результати констатуючого експерименту щодо змісту та динаміки у майбутніх педагогів професійно-ціннісних орієнтацій.

2.1. Методичні засади дослідження

Методи та конкретні методики дослідження особливостей становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя визначались завданнями дисертаційної роботи. Зупинимось на їх характеристичі.

Основний методичний арсенал дослідження ціннісних орієнтацій включав тест М.Рокіча та його модифіковані варіанти, методики, спрямовані на вимір цінностей особистості, анкети, прективну методику "Життєво-професійний шлях" та ін.

А. Методика "Життєво-професійні цінності особистості"

Соціальну адаптацію молодого покоління визначають багатопланові аспекти, серед яких найістотнішим виступає психологічний або соціальний вибір цінностей-цілей та шляхів їх реалізації.

Згідно думки Л.В.Сохань, "життєва програма відображає магістральні життєві цілі, життєві плани та способи їх реалізації в певних видах діяльності" [193; 118].

Досліджуючи ціннісні орієнтації, ми модифікували методику "Життєва програма особистості" [26] відповідно до професії вчителя. При цьому враховувався той факт, що система особистісних життєвих та професійних цінностей, цілі, засоби їх досягнення та час, потрібний для прийняття рішення, його виконання та критичної оцінки є складовими елементами життєвої програми.

Дана методика допомагає встановити життєві та професійні ціннісні орієнтації особистості студента педвузу, простежити особливості їх становлення, виявити відмінності на першому та випускному курсах.

Методика складається з двох частин: 1) списку термінальних цінностей (доповнений та модифікований нами набір термінальних цінностей М.Рокіча), 2) бланку, в якому досліджуваний записує дані про свої життєві та професійні цінності, цілі, досягаючи яких, він збирається реалізувати відповідні цінності (див. додаток А).

Методика "Життєво-професійні цінності особистості" на достатньому рівні відповідає вимогам контент-валідності. Виконання завдання не викликає труднощів, інструкція зрозуміла. Це свідчить про те, що дана методика відповідає вимогам довірчої валідності, а також конструктивної валідності (дає можливість диференціювати досліджуваних за віком).

Б. Анкета, в яку були включені завдання, які вимагали впорядкування деякої обмеженої кількості дій, спрямованих на конкретні цілі, виявлення набору ціннісних орієнтацій, яким надається пріоритет та які особистість намагається реалізувати в своєму житті [246].

З метою виявлення динаміки ціннісних орієнтацій ми використали метод анкетування. Анкета складається з двох частин. В першій частині досліджуваним пропонувалось викласти своє розуміння особистого щастя, вибравши з наведених нижче відповідей тільки 5. В другій частині - потрібно було уявити собі, що перед ними (досліджуваними) сходинки життя. Необхідно було визначитись, на якій із сходинок досліджувані: а) знаходились 6 років тому (до початку ринкових цін), б) знаходяться зараз, в) будуть знаходитись через 5 років (повний текст анкети див. у додатку Б).

Для аналізу життєвих цінностей та цілей широкоживаною є також методика М.Рокіча, що адаптована В.О.Ядовим та ін. [176], та методика "Цілі життя" Дж. Крамбо [252]. Вказані методики, в модифікованих варіантах, використовувались дослідниками при складанні ціннісного портрету старшокласника [93; 20-25] та з метою виявлення особливостей сприймання життєвого шляху у ранньому юнацькому віці [138].

В першій частині анкети ми використали замість стандартної процедури примусового рангування цінностей більш звичну для студентів процедуру оцінки за 5-бальною шкалою усіх цінностей з точки зору їх значущості як цілей життя.

В другій частині анкети студенти виявляли ставлення до свого "Я" в минулому, теперішньому та майбутньому житті. Адже важливим напрямком вивчення ціннісних орієнтацій особистості є з'ясування їх зв'язку з "Я"-концепцією. Так як ціннісні орієнтації пов'язані з усіма компонентами структури образу "Я", то розкриття специфіки образу "Я" дає можливість повніше виявити ціннісні орієнтації та їх регулятивну функцію у соціальній поведінці.

Використана нами анкета має виразний аналітичний характер, орієнтована на конкретний елемент - життєві цінності, і дає змогу отримати досить точну інформацію про них.

В. Методика "Оцінка життєво-професійного шляху"

У своєму дослідженні ми використали модифіковану нами стосовно професії вчителя методику оцінки життєво-професійного шляху [26]. Необхідність застосування даної методики була зумовлена тим, що якою б важливою не була оцінка життєвого шляху за насиченістю подіями, кожна людина оцінює його й за іншими параметрами: тривалістю, цілеспрямованістю, продуктивністю, оригінальністю, самостійністю, моральністю тощо. Ми згодні з думкою Н.Є.Бондар, яка використала в своєму дослідженні методику "Оцінка життєвого шляху", що якщо деякі характеристики і можливо звести до "насиченості", то принаймні не всі (наприклад, самостійність). Тому постає потреба у дослідженні психологічної ролі інших, не тотожних насиченості, критеріїв оцінки людиною життєвого та професійного шляху. Для того, щоб встановити які саме ціннісні еталони і в якій мірі використовує особистість для оцінки свого життя, Н.Є.Бондар та І.В.Бондар розробили методику "Життєвий семантичний диференціал" та здійснили її факторизацію.

Обрання психосемантичної процедури авторами було обумовлене релевантністю психосемантичної методології поставленій проблемі пошуку адекватних засобів виявлення інтегральних уявлень особистості про своє життя. З метою простеження темпоральних характеристик уявлень особистості про своє життя ними були використані такі конструкти, як "моє теперішнє життя", "моє життя в минулому", "моє майбутнє життя".

Для виділення параметрів, за якими оцінювалися конструкти, було запропоновано список епітетів до слова "життя". З цього списку досліджувані мали обирати ті характеристики життя, які, на їх думку, є найзначущими. Отримані матриці результатів (104x21) було оброблено за процедурою факторного аналізу та отримано 6 відносно незалежних ортогональних факторів, внесок яких у загальну дисперсію склав 60,2%. Були отримані такі "фактори за мірою зменшення факторного навантаження":

1. "Емоційна насиченість життя" (20,1% загальної дисперсії). До складу цього фактору ввійшли такі шкали: "веселе", "різноманітне", "цікаве", "активне", "удачливе", "несамітнє".

2. "Осмисленість життя" (12% загальної дисперсії). Цей фактор складається з таких шкал: "осмислене", "щасливе", "цілеспрямоване".

3. "Динамічність життя" (9,3% загальної дисперсії). До цього фактору ввійшли такі шкали: "продуктивне", "те, що розвивається", "творче", "сповнене внутрішніми пошуками".

4. "Складність життя" (7,6% загальної дисперсії). Цей фактор складається зі шкал "тривожне", "важке", "складне".

5. "Внутрішній локус контролю (6% загальної дисперсії). До складу фактору ввійшли такі шкали: "вільне", "таке, що визначається мною".

6. "Моральна оцінка життя" (5,2% загальної дисперсії). Складається зі шкал "моральне", "безгрішне" [26; 98-99].

За результатами факторизації дослідниками виділені такі основні оцінні еталони стосовно життєвого шляху: 1) цікавість життя, 2) осмисленість, 3) творчий характер, 4) складність, 5) свобода, 6) моральність (еталони дістали назву за оцінками, що максимально корелювали з фактором, до якого вони ввійшли). На основі визначених головних оцінних еталонів була сконструйована методика "Оцінка життєвого шляху", яка була модифікована нами для оцінки життєво-професійного шляху за вказаними критеріями у трьох його часових площинах: минулому, теперішньому, майбутньому, з метою виявлення ЦО та місця кожної з них в структурі особистості майбутнього педагога (див. додаток В).

Дана методика має високу надійність. Повторне проведення методики для чистоти експерименту проводилось через два тижні. Методика на достатньому рівні відповідає вимогам контент-валідності (набір оцінних еталонів репрезентує всі оцінні шкали), довірчої валідності (виконання завдання не викликає у досліджуваних негативного ставлення, інструкція зрозуміла, саме завдання виконується із зацікавленістю), конструктивної валідності (дає змогу диференціювати показники в залежності від віку досліджуваних).

Г. Методика виміру цінностей особистості [124]

Дана методика спрямована на виявлення ієрархії значущих ціннісних орієнтацій.

В основу побудови методики з виявлення цінностей особистості покладені такі положення:

1) цінністю особистості виступає об'єкт, явище духовної або матеріальної культури людства, яке набуло для особистості стійкого змісту, так як саме воно служить засобом задоволення її потреб, досягнення її основних цілей;

2) щоб зрозуміти зміст цінності для особистості, недостатньо знати її предмет, потрібно виявити ще ієрархію потреб і цілей, засобом задоволення яких виступає дана цінність. При цьому визначається не лише зміст ЦО для особистості, але й значущість для неї різних цінностей;

3) чим вище знаходиться в ієрархії потреб особистості та потреба, засобом задоволення якої дана цінність виступає, тим ця цінність буде більш значущою. І чим менше цінність пов'язана із задоволенням істотних для особистості потреб та цілей, тим вона менш значуща, а, отже, менш стійким буде її зміст для особистості [124].

Методика виявлення ціннісних орієнтацій складається з чотирьох частин-етапів. В дослідженні ми використали другу та третю частини методики, кожна

з яких з'ясовує одну з характеристик, необхідну для виявлення ієрархії цінностей особистості в цілому.

У другій частині досліджувані оцінювали правильність кожного запропонованого судження за 5-бальною шкалою, де 5 - вірно, 1 - невірно, 4 - вірно меншою мірою, 2 - невірно меншою мірою, 3 - не знаю, важко відповісти (див. додаток Д).

У третій частині досліджуваним пропонувалось три варіанти стверджувальних речень (див. додаток Ж). Досліджувані повинні були оцінити за 5-бальною шкалою (5, 4, 3, 2, 1) міру правильності кожного з цих тверджень. Для отримання не дуже завищених оцінок досліджуваним було запропоновано по кожному варіанту (А, Б, В) в сумі набрати не більше 30 балів. Займаючись підрахунком поряд з оцінюванням, досліджувані відволікалися від думок про соціальну значущість тієї чи іншої відповіді і давали більш об'єктивні дані.

Надійність методики перевірялась повторним її проведенням. Методика відповідає вимогам: 1) довірчої валідності - всі досліджувані серйозно, зацікавлено поставилися до виконання завдання. Текст методики не містить незрозумілих формулювань та термінів, актуалізує самопізнавальну мотивацію, відповідає віковим та освітнім характеристикам досліджуваних; виконання завдання не викликає негативного ставлення у досліджуваних, інструкція сформульована зрозуміло; 2) конструктивної валідності у формі валідності за віковою диференціацією - отримані результати дають можливість фіксувати вікову динаміку відносно ієрархії цінностей особистості студента-першокурсника і випускника. Там, де була можливість порівняти отримані результати із результатами, що були отримані за допомогою інших методик, спостерігається схожість їх кількісних і якісних характеристик.

Д. Проективна методика "Життєво-професійний шлях", яка являє собою модифікацію методик МІМ та Н.Є.Бондар та спрямована на виявлення ієрархії та змісту значущих життєвих і професійних ціннісних орієнтацій.

Модифікуючи методику "Життєвий шлях" [26], ми виходили з того, що професійний шлях є однією із значущих складових життєвого шляху особистості.

Оскільки "стимули проективних методик набувають смислу не тільки в зв'язку з їх об'єктивним змістом, але й в зв'язку з особистісним значенням, що надається їм досліджуваним" [26; 106], то дану методику ми використали з метою вивчення основних життєвих та професійних цінностей, а також мотивів, цілей особистості.

Серед проективних методик, що дозволяють дослідити вказані явища, найбільш поширеною є "Метод мотиваційної індукції" (МІМ) Ж.Нютена [257] та його модифікаційні варіанти. МІМ дає змогу виявити домінуючу мотивацію за рахунок забезпечення оптимальних умов, при яких людина спонтанно артикулює найбільшу кількість особистісних мотивів. В зв'язку з тим, що

методика Ж.Нюттена не має вихідної заданості цілей, бажань, планів, намірів, мрій і т.п., досліджувані самі можуть називати будь-які з них. Н.М.Толстих модифікувала методику Нюттена стосовно життєвих планів старшокласників та їх ставлення до майбутнього [210]. З цією метою вона змінила висловлювання МІМ так, щоб вони конкретніше виражали прагнення суб'єкта (наприклад, "моя головна життєва мета...", "моя найближча ціль...").

Ми погоджуємось з думкою Н.Є.Бондар [26], що людині властиво сприймати свій життєвий, а отже, і професійний, шлях у категоріях-значеннях, що кристалізувалися в певних мовних конструкціях (словах, фразах тощо). Кожна людина в процесі оволодіння мовою засвоює певні уявлення своєї культури про життєвий шлях, особливості обраної професії тощо та індивідуалізує їх під впливом життєвого досвіду та особистісних цінностей і ЦО. До уваги береться той факт, що найуніверсальнішою формою репрезентації життєво-професійного шляху є мовна репрезентація. Взявши за основу дану тезу, ми модифікували проєктивну методику "Життєво-професійний шлях" стосовно професії вчителя. Дана методика базується на прийомі завершення незакінчених речень. Вона дозволяє виявити цінності та ціннісні орієнтації, що переважають в структурі особистості, адже завершення кожного речення є опосередкованим відображенням цінностей кожної особистості (наприклад, розуміння професійного шляху в першому реченні). Ми модифікували дану методику таким чином, щоб вона конкретно виражала основні життєві та професійні цінності, мотиви вибору професії педагога, життєві та професійні цілі.

Дана методика також дає можливість виявити особистісні якості досліджуваних, що виступають для них особливо значущими у досягненні життєвих цілей та реалізації власних домагань. Чітке усвідомлення певних якостей свідчить про їх значущість для особистості, а також їх роль у регуляції поведінки, орієнтацію на певні цінності. Як було вище сказано, на підставі результатів даної методики можна розкрити професійні цілі та мотиви вибору майбутньої професії. Саме зміст домінуючих мотивів, їх зв'язки в структурі поведінки і діяльності студентів є психологічною основою формування спрямованості особистості майбутнього вчителя як спеціаліста. Очевидно, що позитивні мотиви є передумовою успішного формування у студентів професійної спрямованості [192]. "У професійній спрямованості особистості - згідно думки М.І.Дьяченко та І.Я.Кандибович, - проявляється позитивне ставлення до професії, схильність і інтерес до неї, бажання вдосконалювати свою підготовку, задовольняти матеріальні і духовні потреби, займатися працею в галузі своєї професії. Професійна спрямованість передбачає розуміння й внутрішнє прийняття мети й завдань професійної діяльності, та тих, що відносяться до неї, інтересів, ідеалів, установок, переконань, поглядів. Всі ці риси й компоненти педагогічної спрямованості є показником рівня її розвитку і сформованості у студентів, характеризуються стійкістю (нестійкістю),

домінуванням суспільних або вузькоособистісних мотивів, далекою або близькою перспективою" [67; 274]. Зміст домінуючих мотивів самовизначення особистості, їх взаємовідношення в структурі мотивації поведінки та діяльності студентів виступають психологічним підґрунтям для формування спрямованості студента як спеціаліста [221], [240], [134], [136], [158], а також розкривають цінності, що переважають в структурі його особистості.

Опис життєво-професійного шляху здійснювався за схемою, що складалась з переліку незакінчених речень, які "підштовхували" досліджуваних на розвиток мікротем, що містилися в кожному реченні.

Всього використано 7 мікротем:

- 1) основні професійні цінності (речення 13, 14, 17, 24, 27);
- 2) основні життєві цінності (речення 3, 18, 21);
- 3) близька перспектива (речення 4, 7, 12, 15);
- 4) віддалена перспектива (речення 6, 11);
- 5) загальне уявлення про професію (речення 1, 8, 22, 26);
- 6) життєво-професійні цілі (речення 2, 5, 9, 19);
- 7) професійні плани (речення 16, 23, 20, 25) (повний текст методики див. у

додатку 3).

Ми вважаємо, що методика відповідає вимогам: 1) контент-валідності - всі речення, які входять до даної методики, відповідають мікротемам, наприклад, основні професійні цінності представлені такими реченнями: "Моя головна професійна мета...", "Смисл роботи вчителя полягає...", "Ідеалом вчителя є ...", "Найбільше мені в роботі вчителя подобається ...", "Не дивлячись ні на що, вчитель..."; 2) довірчої валідності - практично всі досліджувані з розумінням, серйозно віднеслись до виконання поставленого завдання, текст методики не містить незрозумілих термінів та формулювань; відповідає віковим, статевим та освітнім характеристикам досліджуваних, актуалізує самопізнавальну мотивацію; 3) конструктивної валідності у формі валідності за віковою диференціацією - отримані результати дають можливість фіксувати вікову динаміку стосовно життєвих та професійних ціннісних орієнтацій.

За допомогою описаних методик нами була виявлена ієрархія, зміст та спрямованість ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя, що представлено в наступному параграфі.

Для виявлення зв'язку ціннісних орієнтацій з іншими структурними компонентами особистості майбутнього вчителя було застосовано методики, що характеризують певні психологічні прояви особистості та описані для зручності у відповідних параграфах монографії.

2.2. Зміст та динаміка ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки

Розуміння ціннісно-сислової свідомості особистості як сукупності ціннісних орієнтацій, цінностей, установок та інших смислоутворювальних мотивів діяльності і поведінки підводить нас до визнання особливої значущості процесу її становлення в ході професійної підготовки.

Для вивчення психологічних особливостей становлення ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів у процесі їх професійної підготовки було застосовано ряд вищевказаних методик. Зокрема, на першому етапі дослідження була використана анкета, яка дала змогу простежити зміст та спрямованість загальнолюдських ціннісних орієнтацій, виявити їх динаміку продовж всього періоду навчання.

Змістовна сторона ієрархічної структури ціннісних орієнтацій сучасних студентів визначалася за величиною рангу, отриманого тією чи іншою цінністю, який показує значущість конкретної ціннісної орієнтації. Очевидно, що ті цінності, які потрапили в верхню частину цієї структури, визначають провідну орієнтацію індивіда на ту чи іншу цінність. Це дає змогу змістовно охарактеризувати спрямованість особистості. Цінності, розміщені в нижній частині ієрархії, також характеризують спрямованість особистості, оскільки вказують незначущість наявних в них цілей і засобів для даної людини. Цінності, що згрупувалися в середині ієрархічної структури, малоінформативні для визначення загальної спрямованості особистості. Для них характерна тенденція до зміни свого рангового місця залежно від умов життя і діяльності індивіда, тобто вони можуть бути об'єктом виховних дій в процесі навчання [144].

У дослідженні взяли участь студенти першого та випускного курсів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка в кількості 150 осіб.

Результати дослідження показали, що для першокурсників найбільш значущими є такі загальнолюдські цінності:

- здоров'я;
- щасливе сімейне життя;
- матеріально забезпечене життя;
- наявність вірних друзів;
- кохання.

На випускному курсі, при збереженні основних цінностей, простежується деяке їх реконструювання: більшої ваги набуває цінність "наявність вірних друзів" та з'являється в першій п'ятірці "активне діяльне життя" (див. табл.2.1).

Таблиця 2.1

Динаміка ЦО майбутніх вчителів першого та випускного курсів

№ з/п	Зміст ЦО	Показник кількості виборів (%)	
		першокурсниками	випускниками

1.	Активне діяльне життя	12.5	28.0
2.	Цікава робота	12.5	20.0
3.	Матеріально забезпечене життя	56.3	64.0
4.	Наявність вірних друзів	47.9	72.0
5.	Щасливе сімейне життя	68.8	76.0
6.	Життя, повне задоволення, розваг	18.8	16.0
7.	Свобода, незалежність	16.7	8.0
8.	Розширення своєї освіти, кругозору	10.4	-
9.	Мирне становище в країні	22.9	12.0
10.	Чиста совість, чесне життя	18.8	8.0
11.	Суспільна активність	4.2	-
12.	Комфорт, спокій	4.2	4.0
13.	Здоров'я	79.2	80.0
14.	Кохання (любов)	41.2	20.0
15.	Наявність дітей	12.5	20.0
16.	Досягнення влади	2.1	12.0
17.	Повага оточуючих	25.0	12.0
18.	Творчість	2.1	-
19.	Рівність для всіх	-	-
20.	Мистецтво	2.1	-
21.	Гроші будь-якими шляхами	4.2	8.0
22.	Успіх в кар'єрі	25.0	24.0
23.	Спілкування з людьми	2.1	4.0
24.	Віра	8.3	8.0
25.	Що-небудь інше	-	4.0

Ми пояснюємо це тим, що випускники певною мірою оволоділи майбутньою спеціальністю, уявляють себе в ролі вчителя, мали можливість випробувати свої знання та вміння під час педагогічної практики. Вони мають уявлення про конкретні засоби досягнення своїх життєвих та професійних цілей.

Аналіз решти цінностей за кількістю виборів показав, що випускники більше уваги приділяють такій цінності як "цікава робота", що ще раз підтверджує думку про те, що наближення мети підвищує її особистісну значущість. Цікавим є той факт, що високий ранг зайняла у випускників така цінність як "досягнення влади". Ця тенденція відображає, на нашу думку, вплив тих змін, що відбуваються в суспільстві, розуміння сучасної ситуації, при якій, маючи владу, легше досягти поставлених цілей, реалізувати свої життєві та професійні плани.

Дослідження засвідчило також, що випускники більш серйозно ставляться до життя, розуміють складність реалізації життєвої перспективи

(проблема працевлаштування, фінансова скрута), менше, порівняно із першокурсниками, приділяють увагу такій цінності як "життя, повне задоволення, розваг" [58], [115].

В нижній частині ієрархії першокурсники розмістили, як бачимо, такі ціннісні орієнтації як творчість; мистецтво; спілкування з людьми; суспільна активність; комфорт, спокій; гроші будь-якими шляхами; досягнення влади; віра; рівність для всіх.

На випускному курсі, як показали відповіді, замість ЦО "досягнення влади" та "віра", до нижньої частини ієрархії ввійшли такі цінності як "розширення своєї освіти, кругозору", "досягнення всіх бажань", при збереженні решти всіх цінностей.

Цікаво, що цінність "суспільна активність" незалежно від року навчання знаходиться в кінці ієрархії, з чого випливає необхідність більше приділяти уваги формуванню суспільної спрямованості особистості студента.

Звертає на себе увагу і той факт, що такі цінності як "розширення своєї освіти, кругозору", "творчість", "мистецтво" випускники розмістили в нижній частині ієрархії, що свідчить про їх низьку пізнавальну активність. Цінності, які для людини є найбільш значущими, визначають не тільки її життєву позицію, а й відіграють вирішальну роль у її професійній діяльності, впливають на формування педагогічних переконань.

Отже, як бачимо, змістове вивчення динаміки цінностей студентів в педвузі свідчить, перш за все, про те, що протягом навчання у вузі відбувається їх певна переоцінка, переосмислення та становлення, які зумовлені як особистісним, так і професійним зростанням.

Простежимо відмінності змісту ціннісної орієнтації студентів першого та випускного курсів відносно часових аспектів минулого та теперішнього життя (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Динаміка ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів першого та випускного курсів в минулому та теперішньому життєвому шляху

№ з/п	Зміст ЦО	Показник кількості виборів студентів (%)			
		перший курс		випускний курс	
		тепер	10р. тому	тепер	10р. тому
1.	Активне діяльне життя	12.5	14.6	28.0	8.7
2.	Цікава робота	12.5	14.6	20.0	26.1
3.	Матеріально забезпечене життя	56.3	25	64.0	26.1
4.	Наявність вірних друзів	47.9	62.5	72.0	56.5
5.	Щасливе сімейне життя	68.8	20.8	76.0	8.7
6.	Життя, повне задоволення, розваг	18.8	54.2	16.0	52.2
7.	Свобода, незалежність	16.7	31.2	8.0	26.1

8.	Розширення своєї освіти, кругозору	10.4	27.1	-	8.7
9.	Мирне становище в країні	22.9	10.4	12.0	17.4
10.	Чиста совість, чесне життя	18.8	12.5	8.0	8.7
11.	Суспільна активність	4.2	6.3	-	-
12.	Комфорт, спокій	4.2	18.8	4.0	8.7
13.	Здоров'я	79.2	35.4	80.0	21.7
14.	Кохання (любов)	41.2	20.8	20.0	21.7
15.	Наявність дітей	12.5	-	20.0	4.3
16.	Досягнення влади	2.1	16.7	12.0	8.7
17.	Повага оточуючих	25.0	18.8	12.0	13
18.	Творчість	2.1	2.1	-	4.3
19.	Рівність для всіх	-	14.6	-	-
20.	Мистецтво	2.1	-	-	4.3
21.	Гроші будь-якими шляхами	4.2	12.5	8.0	13
22.	Успіх в кар'єрі	25.0	20.1	24.0	4.3
23.	Спілкування з людьми	2.1	12.5	4.0	4.3
24.	Віра	8.3	10.4	8.0	4.3
25.	Що-небудь інше	-	-	4.0	4.3

Аналіз загальнолюдських ціннісних орієнтацій показав, що у першокурсників і у випускників ЦО "активне діяльне життя" набуває більшої значущості на даний період їхнього життя, порівняно з минулим (10 років тому).

Особливо помітно зростає питома вага такої цінності як "матеріально забезпечене життя". І зумовлено це, звичайно, утрудненнями нинішнього суспільно-економічного становища країни, фінансовою скрутою студентства, загальним зубожінням населення.

Якщо цінність "наявність вірних друзів" на першому курсі тепер порівняно з минулим менш значуща, то випускники в теперішньому часі порівняно з минулим надають їй більшої ваги.

Ціннісна орієнтація "щасливе сімейне життя" для студентів всіх курсів більш значуща, ніж в минулому. Це свідчить про те, що юнаки і дівчата пов'язують своє майбутнє зі створенням сім'ї, вихованням дітей. Дану думку підтверджує і те, що цінність "наявність дітей" теж виступає порівняно з минулим більш значущою. Це й зрозуміло: діти (а 10 років тому студенти були дітьми) не усвідомлюють смислової значущості сім'ї, а приймають її як факт, як належне.

Цінність "гроші будь-якими шляхами" у випускників набуває меншої значущості, що є свідченням зростання у студентів моральної свідомості, духовних ціннісних орієнтацій. Цінність "цікава робота" має досить незначні відмінності впродовж навчання, однак така цінність як "успіх в кар'єрі" стає помітно значущою у випускників, особливо на даному часовому етапі життя,

оскільки вони вже більше порівняно з першокурсниками усвідомлюють себе в ролі майбутнього спеціаліста, свої очікування пов'язують з досягненням результатів у роботі вчителя, побудові кар'єри.

Загалом можна зробити висновок, що основними цінностями майбутніх вчителів виступають цінності особистого характеру (здоров'я, щасливе сімейне життя, наявність вірних друзів, кохання, цікава робота), матеріальні (матеріально забезпечене життя), професійні (цікава робота) та для випускників набуває особливого значення цінність "активне діяльне життя".

Наступним показником, що вивчався в ході емпіричного дослідження було виявлення специфіки цінностей сучасних студентів педвузу. Ми вивчали цінності особистості за методикою виміру цінностей.

Розглядаючи цінності як складне утворення, що вбирає в себе рівні і форми взаємодії суспільного і індивідуального в особистості, визначені форми взаємодії внутрішнього і зовнішнього для особистості, специфічні форми усвідомлення особистістю докільля, свого минулого, теперішнього і майбутнього, ми усвідомлювали, що для виявлення їх змісту важливо знати не лише предмет цінності, а й ієрархію потреб, засобом задоволення яких і виступає певна цінність. Це дозволяє визначити зміст ціннісних орієнтацій і міру їх значущості. Цінності тим більш значущі, чим вище знаходиться в ієрархії потреб особистості та потреба, засобом задоволення якої ці цінності виступають. При цьому зміст такої орієнтації буде більш стійким [113].

В процесі дослідження ми визначали найбільш значущі для студентів поєднання мети і цінностей, а також їх ієрархію в особистісній структурі.

Обробка результатів, отриманих в процесі дослідження за другою частиною методики проводилась таким чином: по кожній цінності (№ цілі, № цінності) з протоколу виписувались оцінки і сумувались. Отримані суми ділились на f за формулою:

$$Ц_n = \text{сума } E_n / f, \text{ де}$$

$Ц_n$ - названа цінність,

E - одинична або окрема оцінка n -ої цінності,

f - кількість цілей.

За груповими показниками ми отримали таку ієрархію значущих цінностей студентів-першокурсників (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Ієрархія значущих цінностей першокурсників

№ з/п	Ієрархія	
	значущих цінностей	цінностей щодо засобів діяльності
1.	Майбутня професія	майбутня професія
2.	Захоплення (хобі)	успіх у дівчат (юнаків)
3.	Фізичний розвиток	захоплення (хобі)

4.	Спілкування з людьми	фізичний розвиток
5.	Пізнавальна активність	спілкування з людьми
6.	Успіх у дівчат (юнаків)	суспільна робота
7.	Суспільна робота	пізнавальна активність
8.	Залучення до мистецтва	залучення до мистецтва

З метою визначення розподілу засобів конкретних діяльностей, які необхідні для втілення в життя тої чи іншої цінності, ми провели третій етап дослідження. На даному етапі соціальна значущість відповідей була завуальована і, таким чином, були отримані більш об'єктивні дані.

Порівнюючи ієрархію значущих цінностей з ієрархією цінностей щодо засобів діяльності, бачимо, що очолює ієрархію в обох випадках така цінність як "майбутня професія". Але в другому випадку, де дані більш об'єктивні, на другому місці стоїть така цінність як "успіх у дівчат (юнаків)", що пояснювано особливостями юнацького віку.

Таким чином, у студентів-першокурсників виявлена спрямованість на оволодіння майбутньою професією, їхня діяльність орієнтована на становлення себе як майбутнього педагога. Це створює сприятливі умови для ознайомлення з психологічною характеристикою професії, з тими вимогами, які ставляться до них, як до майбутніх педагогів.

Як бачимо, серед головних цінностей в ієрархії виділяється така як "фізичний розвиток". Потреба фізичного вдосконалення також характерна для юнацького віку і на цьому тлі необхідно шукати адекватні форми та шляхи їх задоволення, оскільки існуюча система організації фізичного виховання у ВНПЗ залишає студентів байдужими в силу своєї одноманітності та емоційної непривабливості.

Результати дослідження свідчать про те, що у першокурсників поряд з бажанням, спрямованістю на оволодіння майбутньою спеціальністю немає бачення конкретних засобів реалізації такого бажання та усвідомлення того, що їх низька пізнавальна активність, байдужість до мистецтва не сприяє професійному становленню [116].

Отже, в ході навчання у вузі у студентів-першокурсників потрібно розвивати пізнавальну активність, творчість та свідому спрямованість на оволодіння вчительською професією.

Простежимо відмінності в ієрархії цінностей відносно засобів діяльності, необхідних для втілення в життя тої чи іншої цінності, тобто розподілу дієвості цінностей, у випускників, порівняно з першокурсниками (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Ієрархія цінностей за засобами діяльності майбутніх вчителів

№	
---	--

з/п	Ієрархія цінностей за засобами діяльності майбутніх вчителів	
	першокурсників	випускників
1.	Майбутня професія	пізнавальна активність
2.	Успіх у дівчат (юнаків)	майбутня професія
3.	Захоплення (хобі)	фізичний розвиток
4.	Фізичний розвиток	спілкування з людьми
5.	Спілкування з людьми	захоплення (хобі)
6.	Суспільна робота	суспільна робота
7.	Пізнавальна активність	успіх у дівчат (юнаків)
8.	Залучення до мистецтва	залучення до мистецтва

Як бачимо, на відміну від першокурсників, у випускників очолює ієрархію така цінність як "пізнавальна активність". Це свідчить про те, що старшокурсники з більшим розумінням підходять до свого життєвого та професійного самовизначення і реально бачать шляхи досягнення конкретної мети, чому сприяли, очевидно, активні педагогічні практики. В даному випадку метою є становлення себе як педагога, формування педагогічних якостей. І оскільки в реальній діяльності вони чіткіше усвідомили прогалини в підготовці, побачили відсутність певних умінь та навичок, то у їх відповідях зазначено, що їх пізнавальна активність спрямована на оволодіння методиками викладання, вивчення психолого-педагогічних дисциплін та пов'язана з пізнанням та свідомим розумінням самого себе, вмінням бачити в учневі цінність, поважати людську гідність кожного.

Наступне місце займає цінність "майбутня професія". Позитивне те, що дана цінність тісно пов'язана з такою цінністю як "пізнавальна активність". Адже вчитель - це особистість, яка спрямована на пізнання нового, пошук шляхів підвищення ефективності своєї праці та її результатів, самовдосконалення, творчо підходить до вирішення навчально-виховних завдань.

На третьому місці в ієрархії знаходиться така цінність як "фізичний розвиток". Порівняно з першокурсниками у випускників дана цінність зайняла вищий ранг. На дану цінність впливає як специфіка обраної частиною студентів професії вчителя фізичного виховання, так і саме усвідомлення цінності життя та здоров'я. В даному випадку, поєднуючи цінності "майбутня професія" та "фізичний розвиток", студенти мають на увазі реалізацію в життя своїх професійних планів. Важливим є також фактор більш глибокого усвідомлення цінності здоров'я в зв'язку з набуттям життєвого досвіду.

Далі в ієрархії цінностей знаходиться така цінність як "спілкування з людьми". В ній відображена як вікова потреба в спілкуванні як засобі пізнання, формування самосвідомості, самовизначення, так і усвідомлення необхідності комунікативної компетентності як одного з компонентів педагогічної

майстерності вчителя. А тому розуміння необхідності вмінь спілкуватися з колегами, учнями, батьками, вміння доступно викласти свої вимоги, донести знання, встановити контакт є одним з факторів професійної зрілості особистості майбутнього педагога.

Слід звернути увагу на те, що цінність "суспільна робота", порівняно з першокурсниками, залишилась на тому самому місці в ієрархії цінностей. Значить, в ході навчання в педвузі потрібно підвищувати суспільну спрямованість особистості, потребу принести користь суспільству, іншим людям.

Варіативність оцінок під час визначення значущості тієї чи іншої цінності є показником рівня сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій. У випадках, коли респонденти застосовували всі оцінки 5-бальної системи, можна говорити про сформованість в них психологічного механізму диференціації. Використання лише чотирьох оцінок свідчить про те, що цей механізм знаходиться на початковій стадії розвитку. Якщо всі цінності оцінюються одним і тим же балом або взагалі відсутня яка-небудь оцінка, то диференціація, як психологічний механізм, не сформувалася.

Усвідомлення особистістю диференційованості своєї системи цінностей є конкретним показником усвідомлення своєї життєвої позиції.

Аналіз варіативності оцінок під час визначення значущості тієї чи іншої цінності став підставою для констатації рівнів сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів. Таким чином, було виділено три групи респондентів:

- з високим рівнем сформованості диференційованої структури ціннісної орієнтації (використовувались всі 5 оцінок 5-бальної системи);
 - з низьким рівнем сформованості диференційованої структури ціннісної орієнтації (використовувались в основному чотири оцінки 5-бальної системи);
- диференційована структура ЦО не сформувалась, відсутня (використовувався один і той самий бал або оцінка була відсутня).

Результати дослідження представлені в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

**Рівні сформованості диференційованої структури ЦО
студентів першого та випускного курсів**

Рівень диференційованої структури ЦО	Кількість виборів студентів (%)	
	першого курсу	випускного курсу
Високий	14.5	33.6
Низький	62.8	50.2
Відсутній	22.7	16.5

За результатами дослідження ми виявили, що для сучасних студентів характерний переважно низький рівень сформованості диференційованої структури ЦО.

Низький рівень диференціації цінностей властивий для першокурсників - 62,8% опитаних, для випускників - 50,2%. Виявлено групу респондентів, в яких диференційована структура ЦО не сформувалась: 22,7% першокурсників і 16,5% випускників. Така картина свідчить про те, що більшість студентів-майбутніх вчителів відчують труднощі у визначенні для себе конкретних цілей життя, виборі відповідних засобів для їх досягнення.

Порівнюючи рівні сформованості диференційованої структури ЦО студентів першого та випускного курсів, ми побачили, що у випускників спостерігається збільшення кількості студентів з високим рівнем сформованості диференційованої структури ЦО і зменшується кількість студентів з низьким та взагалі відсутнім рівнем сформованості диференційованої структури ЦО (див. рис.2.1, рис.2.2).

Як бачимо, на випускному курсі значно збільшується кількість студентів з високим рівнем сформованості структури ціннісних орієнтацій.

Наступним показником, що вивчався в ході емпіричного дослідження, є ієрархічна структура життєвих та професійних ціннісних орієнтацій, виявлення змісту цінностей, що є найбільш пріоритетними для студентів, за допомогою модифікованої нами методики "Життєво-професійні цінності особистості".

У дослідженні взяли участь студенти першого курсу Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова та Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у кількості 324 особи.

Матеріали, отримані в результаті застосування зазначеної методики, підлягали кількісній і якісній обробці. Статистичні розрахунки проводились з використанням ЕОМ на базі AMD K6-2 (400 MHz) за допомогою електронних таблиць MS Excel.

Найбільш високі ранги, як показали відповіді студентів, займають такі ціннісні орієнтації:

- здоров'я (84,62%);
- матеріально забезпечене життя (67,31%);
- наявність хороших та вірних друзів (61,54%);
- майбутнє сімейне життя (57,69%);
- любов до іншої людини, секс (55,77%);
- щасливе сімейне життя (у батьківській родині) (40,38%);
- впевненість у собі (свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів) (38,46%);
- розваги (життя, повне задоволення, розваг, приємне проведення часу) (36,54%);
- цікава робота (34,62%);
- пізнання (можливість розширення свого кругозору, освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток) (30,77%);

- любов до дітей (30,77%);
 - хороша атмосфера на роботі (30,77%). Таким чином, як бачимо, в першу десятку за кількісними показниками, ввійшли і життєві, і професійні ЦО (див. табл. 2.6, рис. 2.3).

Аналіз даних за всіма методиками показав, що очолюють ієрархію загальнолюдські ціннісні орієнтації. Найвність в ієрархії професійних цінностей свідчить про професійно-педагогічну спрямованість особистості майбутнього вчителя.

Життєві цінності порівняно з професійними переважають в ієрархічній структурі. Серед професійних виділені такі ціннісні орієнтації:

- любов до дітей;
 - хороша атмосфера на роботі;
 - пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток).

На нашу думку, дуже важливо, що до основних входить саме така професійна цінність як "любов до дітей". Щоб бути вчителем, насамперед, потрібно любити дітей, вміти їх виховувати. Адже, як би добре вчитель не

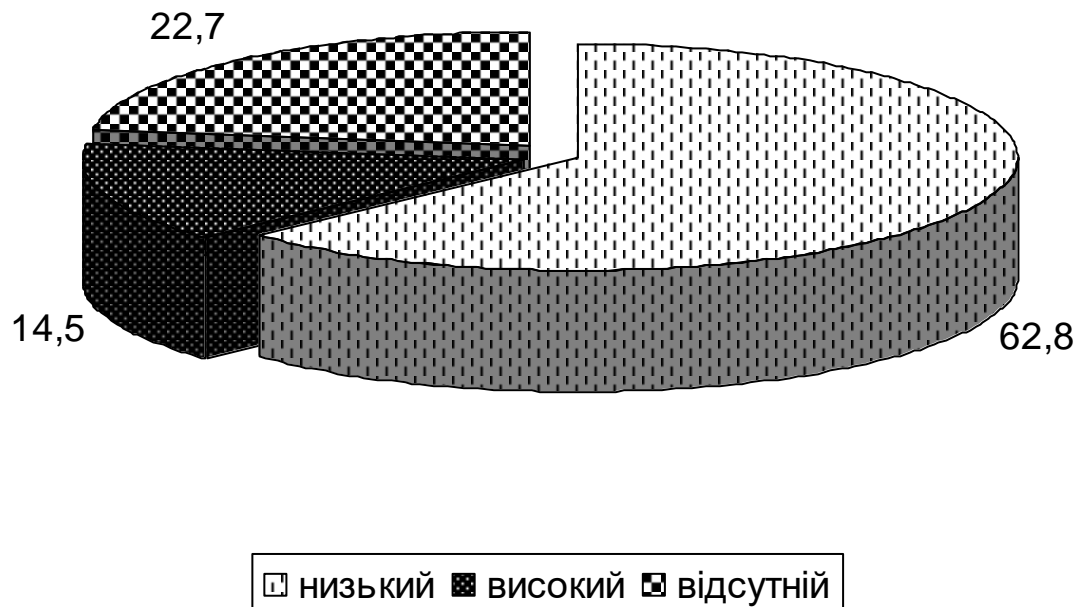

Рис. 2.1. Рівні диференціації ЦО студентами-першокурсниками

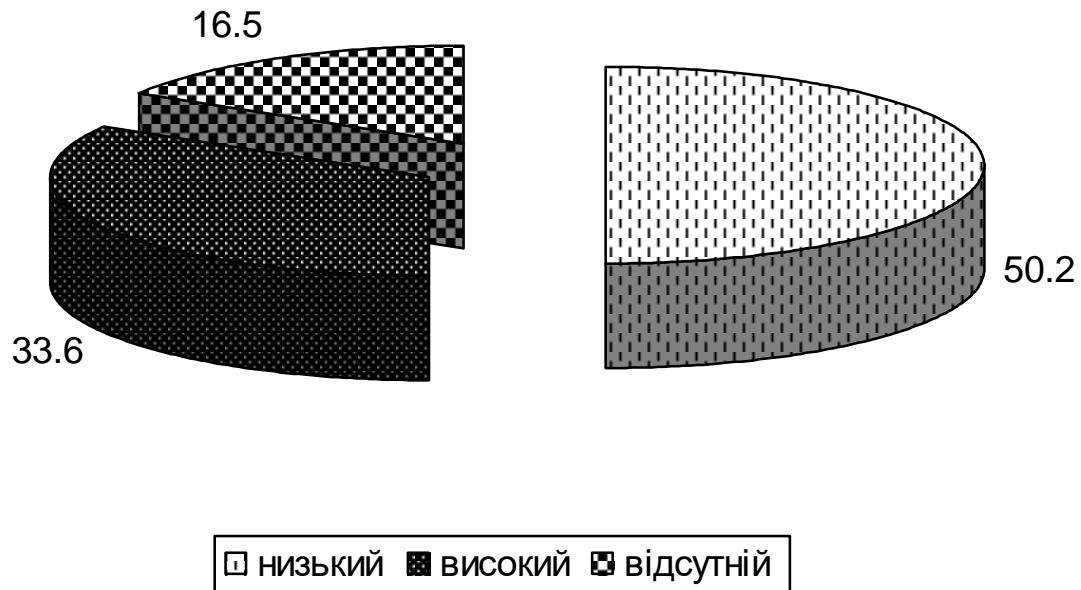

Рис. 2.2. Рівні диференціації ЦО студентами-випускниками

Таблиця 2.6.
Життєво-професійні цінності майбутнього вчителя

№ з/п	Зміст ціннісних орієнтацій	Заг.пок.		Юнаки		Дівчата	
		Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%
1.	Активне, діяльне життя	26	25.00	10	27.78	16	24
2.	Життєва мудрість	32	30.77	14	38.89	18	26
3.	Здоров'я	88	84.62	34	94.44	54	79
4.	Цікава робота	36	34.62	8	22.22	28	41
5.	Володіння методикою викладання	8	7.69	0	0.00	8	12
6.	Навчання в педвузі	8	7.69	2	5.56	6	9
7.	Матеріально забезпечене життя	70	67.31	28	77.78	42	62
8.	Наявність хороших та вірних друзів	64	61.54	16	44.44	48	71
9.	Хороша атмосфера на роботі	32	30.77	8	22.22	24	35
10.	Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, колег)	22	21.15	18	50.00	4	6
11.	Пізнання (можливість розширення свого кругозору, освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	32	30.77	8	22.22	24	35
12.	Братерство, рівні можливості для всіх, справедливість	2	1.92	2	5.56	0	0
13.	Самостійність як незалежність у судженнях і оцінках	14	13.46	6	16.67	8	12
14.	Свобода як незалежність у вчинках та діях	24	23.08	10	27.78	14	21

15.	Щасливе сімейне життя (у батьківській родині)	42	40.38	12	33.33	30	44
16.	Творчість (можливість творчої діяльності)	12	11.54	0	0.00	12	18
17.	Впевненість у собі (свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	40	38.46	10	27.78	30	44
18.	Розваги	38	36.54	12	33.33	26	38
19.	Спілкування з колегами, учнями, батьками учнів	10	9.62	2	5.56	8	12
20.	Відчуття безпеки, захищеності	12	11.54	2	5.56	10	15
21.	Виховання дітей	28	26.92	12	33.33	16	24
22.	Вдячність батьків за учнів	4	3.85	2	5.56	2	3
23.	Боротьба з труднощами	14	13.46	8	22.22	6	9
24.	Спілкування з однодумцями	8	7.69	2	5.56	6	9
25.	Любов до другої людини, секс	58	55.77	20	55.56	38	56
26.	Можливість бути самим собою, не кривити душею	24	23.08	0	0.00	24	35
27.	Любов до дітей	32	30.77	4	11.11	28	41
28.	Бажання своєю роботою залишити слід на землі	22	21.15	12	33.33	10	15
29.	Розуміння інших, любов до інших	24	23.08	8	22.22	16	24
30.	Реалізація та розвиток своїх здібностей	18	17.31	8	22.22	10	15
31.	Допомога батькам, дітям, чуйність	2	1.92	2	5.56	0	0
32.	Вміння розуміти дитину	30	28.85	8	22.22	22	32
33.	Пошук нових методів та засобів професійного зростання	4	3.85	2	5.56	2	3
34.	Почуття власної гідності	24	23.08	4	11.11	20	29
35.	Гарний зовнішній вигляд, охайність	30	28.85	12	33.33	18	26
36.	Майбутнє сімейне життя (окремо від батьків)	60	57.69	16	44.44	44	65

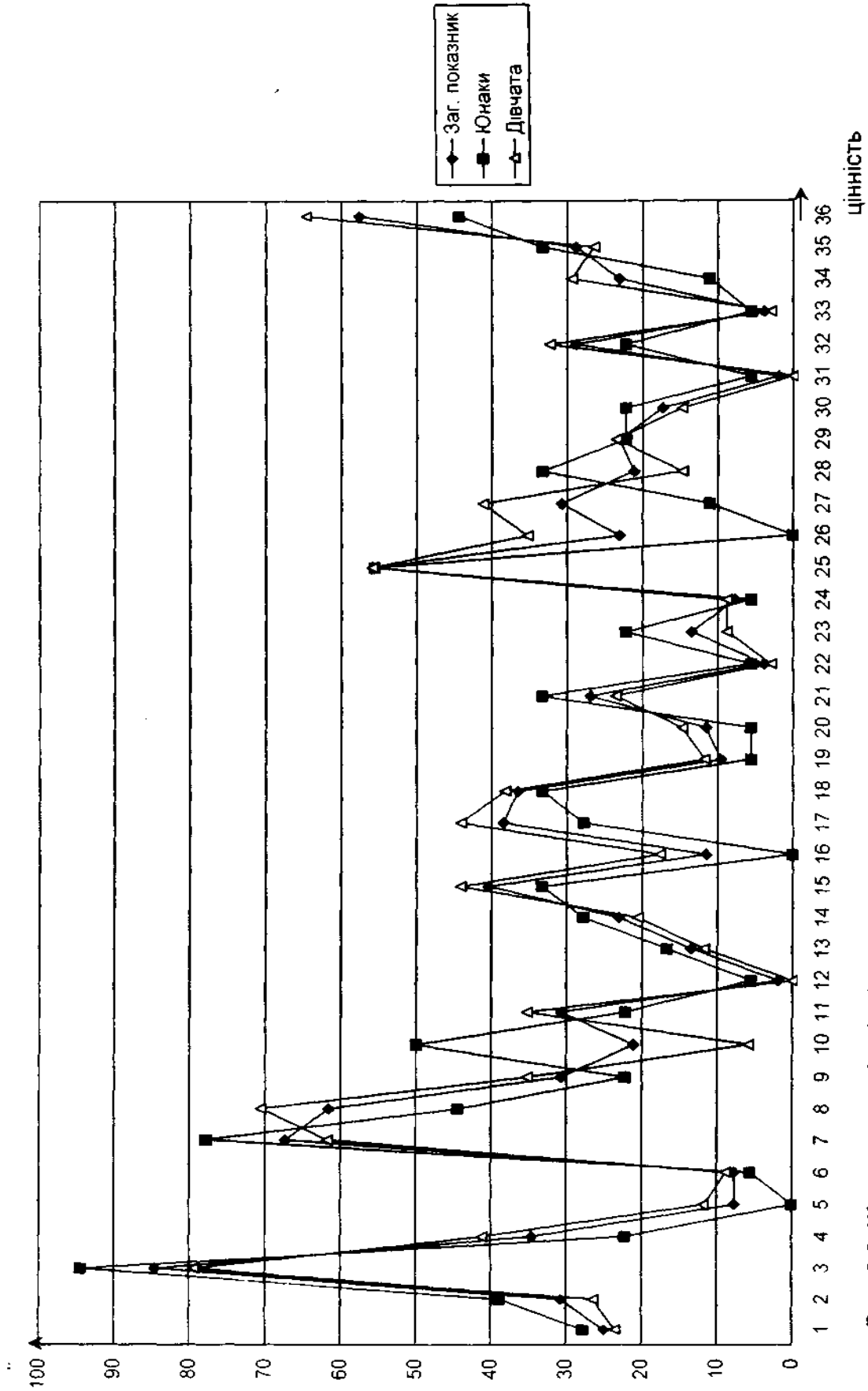

Рис. 2.3. Життєво-професійні цінності майбутнього вчителя

володів своїм предметом, методикою його викладання, без любові до дітей він ніколи не стане справжнім педагогом, не отримуватиме задоволення від своєї професійної діяльності.

Ціннісна орієнтація "хороша атмосфера на роботі" свідчить про позитивну характеристику особистості майбутнього педагога. Саме колектив вчителів є зразком для учнів: відносини між колегами, повага одне до одного, взаєморозуміння, неконфліктність, прояв такту - створюють хорошу і дружню атмосферу в колективі.

Цінність "пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток)" ми вважаємо, є однією з основних ЦО майбутнього вчителя. Завдяки пізнавальній активності майбутній педагог оволодіває новими знаннями, розвиває свій інтелектуальний рівень, самовдосконалюється. Потреба в пізнанні нового є спонукальним чинником до пошуку нових знань, розробки нових методів, творчого підходу в роботі.

Простежимо відмінності в ієрархії життєвих та професійних цінностей майбутніх вчителів залежно від статі (див. табл. 2.7, рис.2.3).

У юнаків найбільш високі показники за кількістю виборів отримали такі ЦО:

- 1) здоров'я (94,44%);
- 2) матеріально забезпечене життя (77,78%);
- 3) любов до іншої людини, секс (55,56%);
- 4) суспільне визнання (50,0%);
- 6) життєва мудрість (38,89%);
- 7) щасливе сімейне життя (у батьківській родині) (33,33%), розваги (життя, повне задоволення, розваг, приємне проведення часу) (33,33%), виховання дітей (33,33%), бажання залишити своєю роботою слід на землі (33,33%), гарний зовнішній вигляд, охайність (33,33%);
- 8) впевненість у собі (свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів) (27,78%), активне діяльне життя (27,78%);
- 9) цікава робота (22,22%), пізнання (22,22%), боротьба з труднощами (22,22%), розуміння інших, любов до інших (22,22%), реалізація та розвиток своїх здібностей (22,22%), вміння розуміти дитину (22,22%);
- 10) самостійність як незалежність у судженнях і оцінках (16,67%);

Розглядаючи основні життєві цінності, ми помітили, що юнаки, порівняно з дівчатами, більше акцентують увагу на цінності "здоров'я" (Ю = 94,44%, Д = 79,0%). Дана цінність зберегла свій ранговий показник порівняно із кількістю виборів у дівчат та загальною кількістю виборів.

Далі серед основних знаходиться ЦО "матеріально забезпечене життя". Дана цінність також зберегла свій ранговий показник порівняно із загальною кількістю виборів. Проте "матеріально забезпечене життя" виступає більш значущою цінністю для юнаків, порівняно з дівчатами (Ю = 77,78%, Д = 62,0%).

Таблиця 2.7.

Життєво-професійні ЦО майбутніх вчителів

№ з/п	Групи ЦО	Зміст ЦО	
		юнаків	дівчат
1.	Загальнолюдські	здоров'я (94.44%); щасливе сімейне життя (33.33%)	здоров'я (79%); щасливе сімейне життя (у батьківській родині) (44%)
2.	Професійні	виховання дітей (33.33%); бажання залишити своєю роботою слід на землі (33.33%); вміння розуміти дитину (22.22%); пізнання (22.22%)	любов до дітей (41%); цікава робота (41%); вміння розуміти дитину (32%); пізнання (35%); хороша атмосфера на роботі (35%)
3.	Матеріальні	матеріально забезпечене життя (77.78%)	Матеріально забезпечене життя (62%)
4.	Особистісні	любов до другої людини, секс (55.56%); наявність хороших та вірних друзів (44.44%); майбутнє сімейне життя (44.44%)	Наявність хороших та вірних друзів (71%); майбутнє сімейне життя (65%); любов до другої людини, секс (56%)
5.	Альтруїстичні	розуміння інших, любов до інших (22.22%)	-
6.	Самовдосконалення	Життєва мудрість (38.89%); гарний зовнішній вигляд, охайність (33.33%); боротьба з труднощами (22.22%); реалізація та розвиток своїх здібностей (22.22%)	-
7.	Статусні	суспільне визнання (50.0%); впевненість в собі (27.78%); самостійність (16.67%)	впевненість в собі (44%); можливість бути самим собою (35%); почуття власної гідності (29%)

У дівчат вона зайняла 4 ранг. Ми пояснюємо це тим, що юнаки усвідомлюють себе в ролі чоловіка, який має забезпечити свою сім'ю, бути матеріально незалежним.

Далі йде цінність "любов до іншої людини, секс". Для юнаків дана цінність, за ранговим показником, є більш значущою, порівняно з дівчатами, але за кількістю виборів вони суттєво не відрізняються (Ю = 55,56%, Д = 56,0%).

Цікавим є той факт, що юнаки серед основних цінностей виділили цінності, що не входили до ієрархії за показниками загальної кількості виборів та виборів дівчат, а саме:

- суспільне визнання (4 ранг);
- життєва мудрість (6 ранг);
- гарний зовнішній вигляд, охайність (7 ранг);
- бажання залишити своєю роботою слід на землі (7 ранг);
- виховання дітей (7 ранг);
- активне діяльне життя (8 ранг);
- свобода як незалежність у вчинках та діях (8 ранг);
- реалізація та розвиток своїх здібностей (9 ранг);
- боротьба з труднощами (9 ранг);
- самостійність як незалежність у вчинках та діях (10 ранг).

Результати дослідження свідчать про те, що юнаки глибше усвідомлюють себе в ролі опори сім'ї, вони прагнуть до суспільного визнання, активного діяльного життя, самостійності, більше орієнтуються на реалізацію та розвиток своїх здібностей, побудову кар'єри (Ю = 22,22%, Д = 15,0%); самостійності (Ю = 16,67%, Д = 12,0%) та свободу своїх дій і вчинків (Ю = 27,78%, Д = 21,0%).

Слід звернути увагу, що за загальною кількістю виборів цінність "вміння розуміти дитину" не ввійшла, на жаль, в десятку головних ЦО, а окремо по виборам дівчат і юнаків займає у них 9 ранг (Ю = 22,22%, Д = 32,0%).

Результати також показали, що цінність "гарний зовнішній вигляд, охайність" для юнаків, порівняно з дівчатами, є більш значущою (Ю = 33,33%, Д = 26,0%).

Таким чином, як бачимо, в першу десятку цінностей юнаків ввійшли загальнолюдські, професійні, матеріальні, особистісні, альтруїстичні ЦО та ЦО самовдосконалення. Усі названі юнаками ЦО представлені в табл. 2.7.

Результати дослідження життєво-професійних цінностей дівчат за кількістю виборів свідчать про те, що дівчата до основних цінностей внесли майже всі ті цінності, що виділені за груповими показниками. Різниця полягає в ранговому показнику (див. табл. 2.6, рис.2.3).

Зокрема, цінність "цікава робота" для дівчат виступає помітно більш значущою, ніж у юнаків (Д = 41,0%, Ю = 22,22%). Більше дівчата цінять також "наявність хороших і вірних друзів" (Д = 44,0%, Ю = 27,78%), "любов до дітей" (Д = 32,0%, Ю = 22,22%), а також "хороша атмосфера на роботі" (Д=35,0%, Ю =

22,22%), "майбутнє сімейне життя" (Д = 65,0%, Ю=44,44%), тобто вони надають перевагу емоційно-насиченим цінностям.

Менш значущим для дівчат, порівняно з юнаками, виступають такі ЦО як "любов до іншої людини, секс" (Д = 5 ранг, Ю = 3 ранг) та "матеріально забезпечене життя" (Д = 4ранг, Ю = 2ранг). Така картина цілком нормальна, оскільки є відображенням типових поглядів на життя жінки. Цінність "матеріально забезпечене життя" дівчата планують реалізувати після одруження за рахунок майбутнього чоловіка. Дану думку підтверджують такі відповіді: "вдало вийти заміж", "мати заможного чоловіка", "вийти заміж за відому людину". Про це свідчить і те, що цінність "майбутнє сімейне життя" займає, порівняно з юнаками, більш високий ранг (Д = 3 ранг, Ю = 5 ранг), оскільки у дівчат існує установка, що її реалізація сприяє задоволенню і інших цінностей.

Дівчата також віднесли до основних цінностей, що не входять до ієрархії значущих ЦО за груповими показниками та не виділені юнаками, такі як: "можливість бути самим собою, не кривити душею" (Д=35,0%, Ю = 0,0%) та "почуття власної гідності" (Д = 29,0%, Ю = 11,11%). Ми вбачаємо в цьому статеві відмінності відображення: більш глибоку схильність жінок до чуттєвого сприймання, самоаналізу, вищій емоційній вразливості, сензитивності.

Таким чином, як бачимо, в першу десятку цінностей дівчат ввійшли загальнолюдські, професійні, особистісні, матеріальні та статусні ЦО. Усі названі студентками групи представлені в таблиці цінностей 2.7.

Порівнюючи основні життєві цінності юнаків і дівчат, ми не помітили суттєвої різниці в цінностях, поставлених на верхні щаблі ієрархії:

- загальнолюдських ("здоров'я");
- особистісних ("щасливе сімейне життя у батьківській родині", "наявність хороших і вірних друзів", "майбутнє сімейне життя", "розваги", "любов до другої людини, секс");
- матеріальних ("матеріально забезпечене життя").

Однак, якщо "цікава робота" отримала у дівчат 7 ранг, то юнаки поставили її на 9 місце, віддавши перевагу таким цінностям як "виховання дітей", "бажання залишити своєю роботою слід на землі", "гарний зовнішній вигляд, охайність", "активне діяльне життя", "впевненість в собі", "свобода як незалежність у вчинках та діях".

Серед професійних цінностей чітко помітні відмінності між цінностями юнаків та дівчат. Якщо юнаки вважають, що "виховання дітей" є однією з основних цінностей (7 ранг), то у дівчат ця цінність не входить до основних. Очевидно, у них відбулось ототожнення з іншою цінністю, оскільки 7 ранг у дівчат займає цінність "любов до дітей", тоді як у юнаків дана цінність не входить в ієрархічну систему.

Ціннісну орієнтацію "цікава робота" юнаки ставлять на 9 місце, а дівчата вибирають на це місце цінність "хороша атмосфера на роботі" (9 ранг), тобто надають перевагу взаємовідносинам, а не діяльності.

Помітні відмінності між цінностями самовдосконалення юнаків і дівчат. Тоді як юнаки в групу значущих цінностей віднесли "життєву мудрість" (6 ранг), "гарний зовнішній вигляд, охайність" (7 ранг), "боротьба з труднощами" (9 ранг), "реалізація та розвиток своїх здібностей" (9 ранг), дівчата не вибрали жодної з них. Аналогічна картина спостерігається і в альтруїстичних ЦО.

Мають місце відмінності між статусними ЦО юнаків і дівчат. Якщо "впевненість в собі (свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)" отримала у дівчат 6 ранг, то юнаки поставили її на 8 місце, віддавши перевагу "життєвій мудрості", "щасливому сімейному життю (у батьківській родині)", "розвагам", "вихованню дітей", "гарному зовнішньому вигляду, охайності" та "бажанню залишити слід на землі". Також до основних цінностей юнаки віднесли такі як "суспільне визнання" та "самостійність", в той час як дівчата не вказали жодної з них. Серед основних цінностей дівчата виділили "можливість бути самим собою, не кривити душею" (8 ранг), тоді як юнаки даній цінності не надали жодного вибору, та "почуття власної гідності" (10 ранг).

Простежимо відмінності у виборі основних життєвих та професійних цінностей юнацтва залежно від статі та основного місця проживання (місто - село) (див. табл.2.8, рис. 2.4, табл. 2.9, рис. 2.5).

Ми вважали це питання важливим, оскільки і працювати в школі по закінченню ВНПЗ майбутні вчителі роз'їдуться переважно за місцем проживання. Відмінності у цінностях першокурсників є свідченням впливу середовища до вступу в університет (певною мірою), а у випускників - становлення цінностей протягом періоду навчання.

Розглядаючи основні цінності за загальною кількістю виборів, ми не помітили різниці між виборами міських та сільських дівчат по таких цінностях: "здоров'я" (1 ранг), "щасливе сімейне життя" (4 ранг), "розваги" (5 ранг), "майбутнє сімейне життя (окремо від батьків)" (2 ранг). Однак, несуттєві відмінності ми побачили у виборі таких цінностей: якщо "цікава робота" отримала в сільських дівчат 4 ранг, то міські дівчата поставили її на 5 місце, віддавши перевагу цінності "щасливе сімейне життя (у батьківській родині)". "Матеріально забезпечене життя" у сільських дівчат зайняло 2 місце, порівняно з міськими (3 ранг), які надали перевагу цінності "майбутнє сімейне життя (окремо від батьків)";

"наявність хороших та вірних друзів" займає у міських дівчат 1 ранг (поряд з ЦО "здоров'я"), у сільських - 2 ранг. Сільські дівчата надають перевагу цінності "пізнання (можливість розширення свого кругозору, освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток)" (1 ранг, поряд з ЦО "здоров'я"), тоді як у міських дівчат "пізнання" не ввійшло до групи основних;

якщо сільські дівчата вважають однією з основних цінностей "впевненість в собі" (3 ранг), тут яскраво просвічується їх психологічна проблема, то міські дівчата ставлять її аж на 5 місце, віддаючи при цьому перевагу цінностям "матеріально забезпечене життя", "любов до іншої людини,

Таблиця 2.8.

Життєво-професійні ціннісні орієнтації дівчат залежно від місця проживання

№	Зміст ЦО	Дівчата загалом		Міські дівчата		Сільські дівчата	
		абс. к-сть	%	абс. к-сть	%	абс. к-сть	%
1.	Активне, діяльне життя	8	23.5	6	27.3	2	16.7
2.	Життєва мудрість	9	26.5	5	22.7	4	33.3
3.	Здоров'я	27	79.4	16	72.7	11	91.7
4.	Цікава робота	14	41.2	8	36.4	6	50.0
5.	Володіння методикою викладання	4	11.8	4	18.2	0	0.0
6.	Навчання в педвузі	3	8.8	3	13.6	0	0.0
7.	Матеріально забезпечене життя	21	61.8	13	59.1	8	66.7
8.	Наявність хороших та вірних друзів	24	70.6	16	72.7	8	66.7
9.	Хороша атмосфера на роботі	12	35.3	7	31.8	5	41.7
10.	Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, колег)	2	5.9	2	9.1	0	0.0
11.	Пізнання (можливість розширення свого кругозору, освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	12	35.3	1	4.5	11	91.7
12.	Братерство, рівні можливості для всіх, справедливість	0	0.0	0	0.0	0	0.0
13.	Самостійність як незалежність у судженнях і оцінках	4	11.8	3	13.6	1	8.3
14.	Свобода як незалежність у вчинках та діях	7	20.6	454.1	22.7	2	16.7
15.	Щасливе сімейне життя (у батьківській родині)	15	44.1	9	40.9	6	50.0
16.	Творчість (можливість творчої діяльності)	6	17.6	6	27.3	0	0.0
17.	Впевненість у собі (свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	15	44.1	8	36.4	7	58.3
18.	Розваги	13	17.6	8	36.4	5	41.7
19.	Спілкування з колегами, учнями, батьками учнів	4	44.1	1	4.5	3	25.0
20.	Відчуття безпеки, захищеності	5	14.7	2	9.1	3	33.3
21.	Виховання дітей	8	23.5	4	18.2	4	8.3
22.	Вдячність батьків за учнів	1	2.9	0	0.0	1	50.0
23.	Боротьба з труднощами	3	8.8	1	4.5	2	41.7
24.	Спілкування з однодумцями	3	8.8	2	9.1	1	50.0
25.	Любов до другої людини, секс	19	55.9	13	59.1	6	25.0
26.	Можливість бути самим собою, не кривити душею	12	35.3	7	31.8	5	41.7
27.	Любов до дітей	14	41.2	8	36.4	6	50.0
28.	Бажання своєю роботою залишити слід на землі	5	14.7	2	9.1	3	25.0
29.	Розуміння інших, любов до інших	8	23.5	6	27.3	2	16.7
30.	Реалізація та розвиток своїх здібностей	5	14.7	3	13.6	2	16.7
31.	Допомога батькам, дітям, чуйність	0	0.0	0	0.0	0	0.0
32.	Вміння розуміти дитину	11	32.4	5	22.7	6	50.0
33.	Пошук нових методів та засобів професійного зростання	1	2.9	1	4.5	0	0.0
34.	Почуття власної гідності	10	29.4	3	13.6	7	58.3
35.	Гарний зовнішній вигляд, охайність	9	26.5	8	36.4	1	8.3
36.	Майбутнє сімейне життя (окремо від батьків)	22	64.7	14	63.6	8	66.7

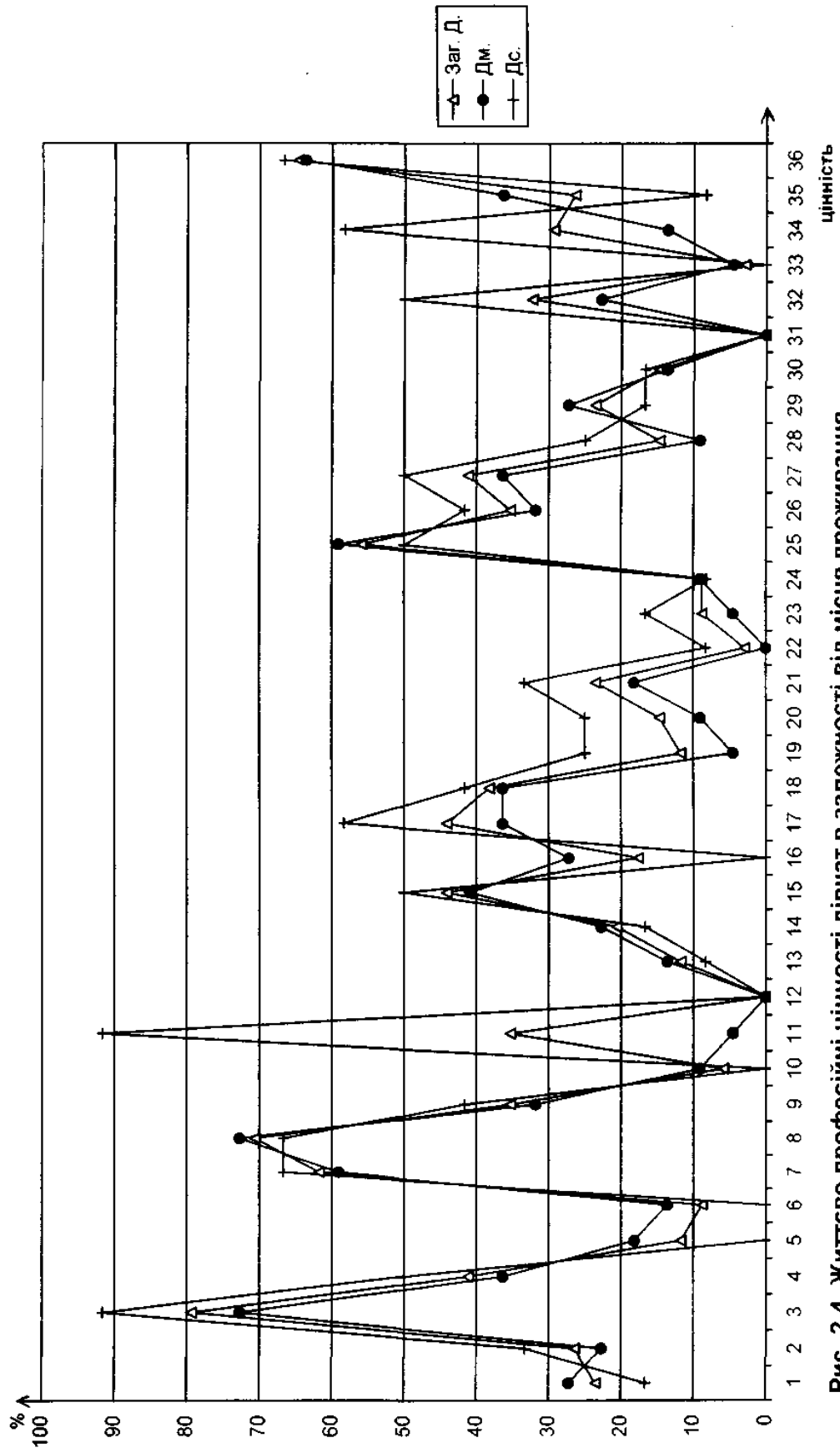

Рис. 2.4. Життєво-професійні цінності дівчат в залежності від місяця проживання

Таблиця 2.9

Життєво-професійні ціннісні орієнтації юнаків залежно від місця проживання

№	Зміст ЦО	Дівчата загалом		Міські юнаки		Сільські юнаки	
		абс. к-сть	%	абс. к-сть	%	абс. к-сть	%
1.	Активне, діяльне життя	10	27.8	10	38.5	0	0
2.	Життєва мудрість	14	38.9	10	38.5	4	40
3.	Здоров'я	34	94.4	24	92.3	10	100
4.	Цікава робота	8	22.2	8	30.8	0	0
5.	Володіння методикою викладання	0	0.0	0	0.0	0	0
6.	Навчання в педвузі	2	5.6	0	0.0	2	20
7.	Матеріально забезпечене життя	28	77.8	22	84.6	6	60
8.	Наявність хороших та вірних друзів	16	44.4	14	53.8	2	20
9.	Хороша атмосфера на роботі	8	22.2	6	23.1	2	20
10.	Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, колег)	18	50.0	14	53.8	4	40
11.	Пізнання (можливість розширення свого кругозору, освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	8	22.2	6	23.1	2	20
12.	Братерство, рівні можливості для всіх, справедливість	2	5.6	2	7.7	0	0
13.	Самостійність як незалежність у судженнях і оцінках	6	16.7	6	23.1	0	0
14.	Свобода як незалежність у вчинках та діях	10	27.8	8	30.8	2	20
15.	Щасливе сімейне життя (у батьківській родині)	12	33.3	8	30.8	4	40
16.	Творчість (можливість творчої діяльності)	0	0.0	0	0.0	0	0
17.	Впевненість у собі (свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	10	27.8	8	30.8	2	20
18.	Розваги	12	33.3	12	46.2	0	0
19.	Спілкування з колегами, учнями, батьками учнів	2	5.6	2	7.7	0	0
20.	Відчуття безпеки, захищеності	2	5.6	2	7.7	0	0
21.	Виховання дітей	12	33.3	8	30.8	4	40
22.	Вдячність батьків за учнів	2	5.6	0	0.0	2	20
23.	Боротьба з труднощами	8	22.2	8	30.8	0	0
24.	Спілкування з однодумцями	2	5.6	0	0.0	2	20
25.	Любов до другої людини, секс	20	55.6	12	46.2	8	80
26.	Можливість бути самим собою, не кривити душею	0	0.0	0	0.0	0	0
27.	Любов до дітей	4	11.1	4	15.4	0	0
28.	Бажання своєю роботою залишити слід на землі	12	33.3	4	15.4	8	80
29.	Розуміння інших, любов до інших	8	22.2	6	23.1	2	20
30.	Реалізація та розвиток своїх здібностей	8	22.2	4	15.4	4	40
31.	Допомога батькам, дітям, чуйність	2	5.6	2	7.7	0	0
32.	Вміння розуміти дитину	8	22.2	4	15.4	4	40
33.	Пошук нових методів та засобів професійного зростання	2	5.6	0	0.0	2	20
34.	Почуття власної гідності	4	11.1	4	15.4	0	0
35.	Гарний зовнішній вигляд, охайність	12	33.3	10	38.5	2	20
36.	Майбутнє сімейне життя (окремо від батьків)	16	44.4	10	38.5	6	60

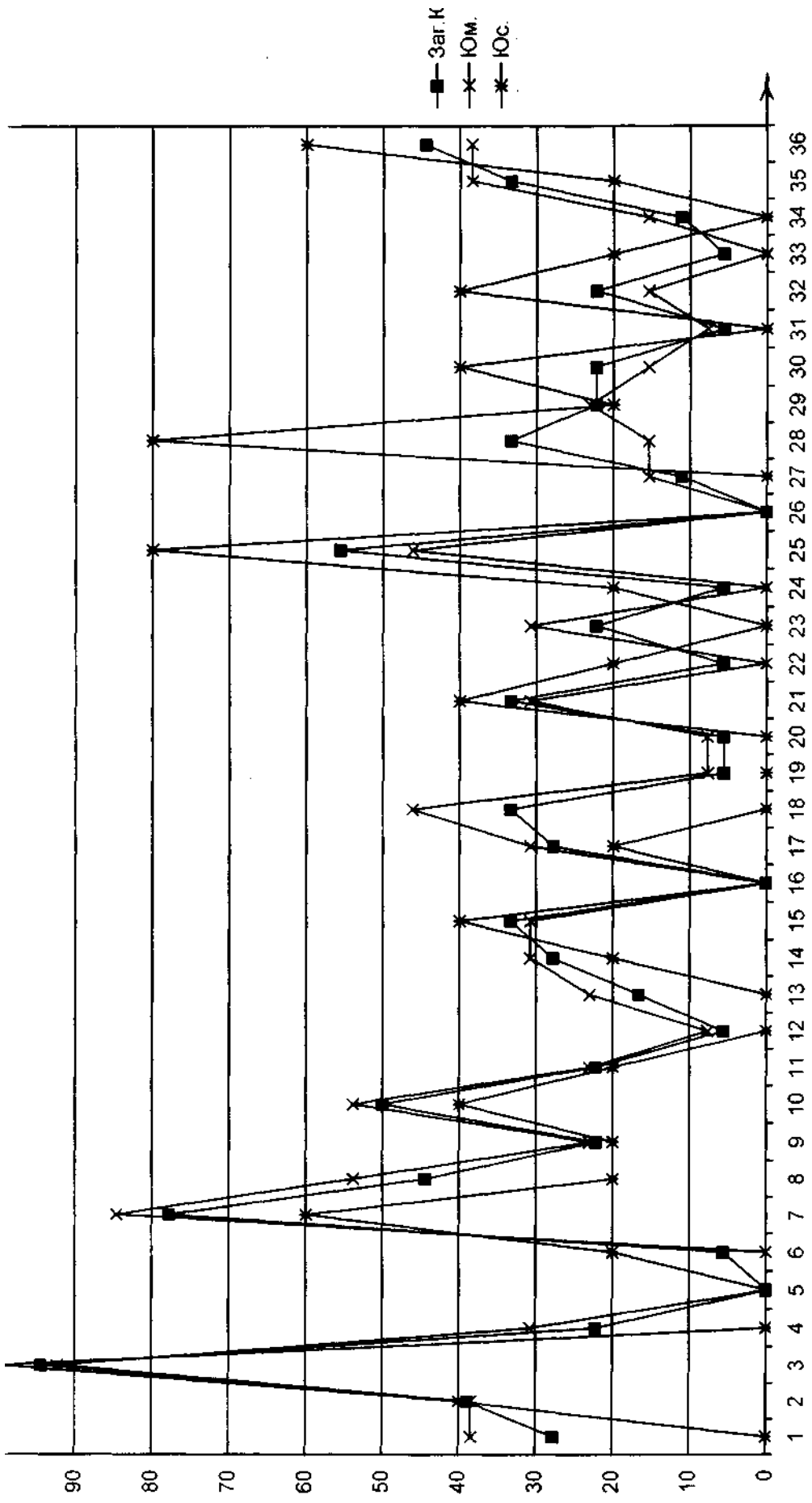

Рис. 2.5. Життєво-професійні цінності юнаків в залежності від місяця проживання

секс", "щасливе сімейне життя у батьківській родині";

Ціннісну орієнтацію "любов до дітей" сільські дівчата ставлять на 4 місце, міські присвоюють даній цінності 5 місце, віддавши перевагу цінності "щасливе сімейне життя (у батьківській родині)".

У міських дівчат незначущими цінностями, які не отримали жодного вибору, є:

- братерство, рівні можливості для всіх, справедливість;
- вдячність батьків за учнів;
- допомога дітям, батькам, чуйність.

У сільських дівчат не отримали жодного вибору такі цінності:

- володіння методикою викладання;
- навчання в педвузі;
- суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, колег);
- братерство, рівні можливості для всіх, справедливість;
- творчість (можливість творчої діяльності);
- допомога дітям, батькам, чуйність;
- пошук нових методів та засобів професійного зростання.

Як бачимо, при аналізі життєвих цінностей дівчат залежно від місця проживання, суттєвих відмінностей нами не виявлено.

При аналізі професійних цінностей дівчат залежно від місця проживання ми побачили відмінність, що полягала у наданні пріоритетності цінності "пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток)" сільськими дівчатами (Дс = 91,67%, Дм = 4,55%). У дівчат, що проживають в сільській місцевості, нараховується, порівняно з міськими, більше професійних цінностей, що не отримали жодного вибору, а саме:

- володіння методикою викладання;
- навчання в педвузі;
- творчість;

- пошук творчих методів та засобів професійного зростання, що загалом свідчить про невисокий рівень професійно-педагогічної спрямованості, що підтверджується і спеціальними дослідженнями, проведеними з цієї проблеми (С.В.Яремчук) [250].

Розглянемо основні життєві та професійні цінності юнаків залежно від місця проживання (див. табл. 2.9, рис. 2.5).

Ми провели аналіз відносно тих цінностей, що ввійшли в ієрархію основних за загальним показником по кількості виборів.

За результатами дослідження ми побачили:

ціннісна орієнтація "здоров'я" залишається пріоритетною для сільських і міських юнаків;

якщо ЦО "матеріально забезпечене життя" отримала у міських юнаків 2 ранг, то сільські юнаки поставили її на 3 місце, віддавши перевагу ЦО "любов до другої людини, секс";

ціннісна орієнтація "наявність хороших та вірних друзів" зайняла у міських юнаків 3 місце, тоді як сільські юнаки поставили її на 5 місце, віддавши перевагу цінностям: "матеріально забезпечене життя" (3 ранг), "майбутнє сімейне життя (окремо від батьків)" (3 ранг), "життєва мудрість" (4 ранг), "суспільне визнання" (4 ранг), "щасливе сімейне життя (окремо від батьків)" (4 ранг), "щасливе сімейне життя (у батьківській родині)" (4 ранг), "виховання дітей" (4 ранг), "реалізація та розвиток своїх здібностей" (4 ранг), "вміння розуміти дитину" (4 ранг);

для сільських юнаків ЦО "хороша атмосфера на роботі" є більш значущою, порівняно з міськими (Юс = 5 ранг, Юм = 8 ранг). Аналогічна картина з цінністю "пізнання";

ціннісна орієнтація "розваги" для міських юнаків виступає більш пріоритетною, порівняно з сільськими. Юнаки, що проживають в сільській місцевості, не надали жодного вибору даній цінності. Це свідчить про те, що сільські юнаки більш серйозно ставляться до життя на даному етапі особистісного та професійного зростання;

прикро, що ЦО "любов до дітей" не отримала жодного вибору у сільських юнаків та не ввійшла до основних цінностей за кількістю виборів у міських юнаків.

Результати дослідження показали, що не отримали жодного вибору або зайняли найнижчі місця такі ЦО: володіння методикою викладання; навчання в педвузі; творчість; вдячність батьків за учнів; спілкування з однодумцями; можливість бути самим собою, не кривити душею; пошук нових методів та засобів професійного зростання (у міських юнаків); активне діяльне життя; цікава робота; володіння методикою викладання; братерство, рівні можливості для всіх, справедливість; самостійність як незалежність у судженнях і оцінках; творчість (можливість творчої діяльності); розваги; спілкування з колегами, учнями, батьками учнів; відчуття безпеки, захищеності; можливість бути самим собою; любов до дітей; допомога дітям, батькам, чуйність (у сільських юнаків).

Отже, як бачимо, у сільських юнаків, за результатами дослідження, порівняно з міськими, рівень професійно-педагогічної спрямованості нижчий. Таким чином, зробивши порівняльний аналіз основних життєвих та професійних цінностей сучасних студентів залежно від статі та місця проживання ми побачили, що загалом відчутною є орієнтація на життєві цінності. Суттєвих відмінностей в життєвих цінностях залежно від статі та місця проживання нами не виявлено (див.рис. 2.6).

Слід звернути увагу, що юнаки і дівчата, які проживають у сільській місцевості, менше, порівняно з міськими, орієнтуються на професійні цінності. Ми пояснюємо це тим, що міська молодь, яка поступає в педагогічний заклад,

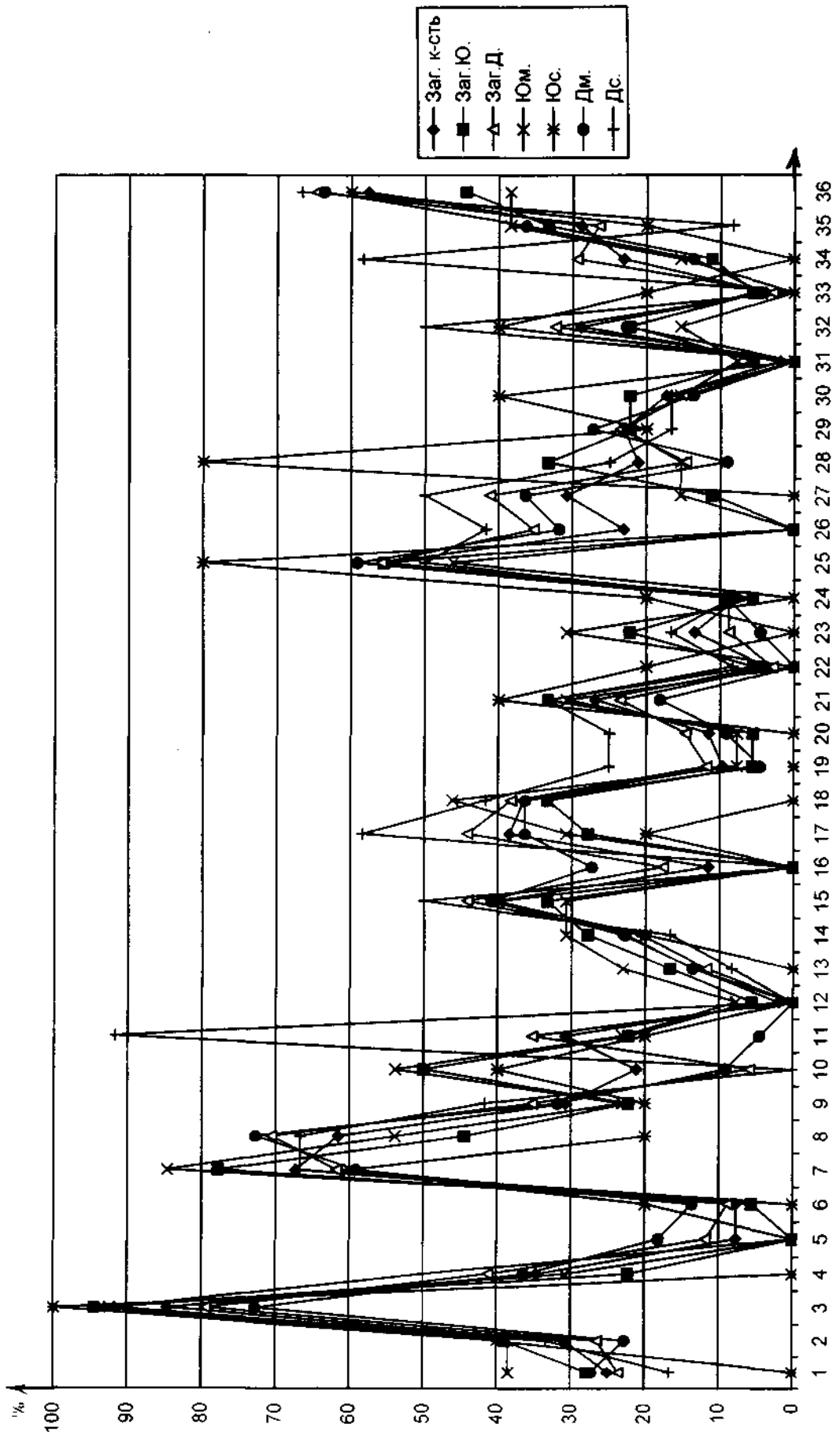

Рис. 2.6. Порівняльна характеристика життєво-професійних цінностей сучасних студентів - цінність майбутніх вчителів

зробила цей вибір більш свідомо через педагогічні класи, підготовчі курси та ін. Тоді як старшокласники, що закінчують сільську школу, мають зараз в більшості випадків загальні установки "виїхати з села" та "вступити на безкоштовне навчання". Педагогічний вуз видається їм в цьому відношенні найлегшим засобом досягнення мети. Більшість з них і не збирається повертатись в село працювати вчителем; адже школи закриваються, а в тих, що працюють, заробітну плату вчителям видають нерегулярно. Тому в сільських школах потрібно посилити роботу з профорієнтації та формування професійної спрямованості старшокласників, зокрема, професійно-педагогічної.

Наступним показником, що вивчався нами в ході експериментального дослідження, було виявлення на підставі результатів методики "Життєво-професійний шлях" цінностей та ЦО, що переважають в структурі особистості, виділення особистісних якостей досліджуваних, що виступають для них особливо значущими у досягненні життєвих та професійних цілей, реалізації власних домагань.

У дослідженні взяли участь студенти 1 курсу Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова у кількості 174 особи.

Контент-аналіз результатів дослідження показав, що за змістовною інтерпретацією можна виділити декілька груп відповідей. Так, частина студентів (33,3%) розуміють "професійний шлях" як шлях оволодіння професійними знаннями, уміннями та навичками; самовдосконалення; набуття досвіду; становлення себе як професіонала. Серед відповідей найбільш характерними є: "це шлях, який людина повинна пройти в своєму житті, але пройти вивчившись", "це шлях вирішення проблем так, як би це зробив професіонал", "це отримання знань шляхом навчання та практики", "це шлях вдосконалення знань у галузі професії", "це підвищення свого професійного рівня, самовдосконалення". Інша група респондентів (11,6%) бачить у професії вчителя своє покликання, мету свого життєвого шляху, здійснення мрії. Про це свідчать такі варіанти відповідей: "це суть мого життя", "це найбільша і найкраща частина мого життя", "це здійснення мрії", "всю себе віддавати своїй роботі".

Аналіз даних висловлювань є прикладом того, що студенти вбачають в професії вчителя смисл свого життєвого шляху, покликання. У них наявні професійні цінності, що визначають професійно-педагогічну спрямованість особистості.

Наступна група студентів (10,4%) трактує професійний шлях, пов'язуючи його з реалізацією духовних цінностей, а саме, надають перевагу таким цінностям як задоволення, насолода від роботи, радість від роботи з дітьми і т.д. Серед відповідей даних студентів ми виділили такі: "це духовне задоволення", "це терниста дорога, яка приводить до задоволення від своєї роботи", "це один з найцікавіших шляхів у житті".

Дуже важливим є той факт, що студенти (11,6%) визначають професійний шлях невід'ємно від життєвого. Про це свідчать такі висловлювання студентів: "це шлях, який ми обираємо на все життя", "це шлях твого життя".

За матеріалами дослідження ми приходимо до висновку, що деяка частина студентів (5,8%) бачить свій "професійний шлях" просто як час, який вони будуть тратити на виконання професійних обов'язків. До цього висновку привели такі висловлювання: "це час, протягом якого людина займається своєю професією", "це час, коли ви працюєте", "робота, якою я займаюся певний час свого життя". У студентів, що складають дану групу, не зафіксовано спрямованості до самоосвіти, самовдосконалення, активності на пізнання, відкриття нового, прагнення творчо реалізувати свій особистісний потенціал, не виявлено зацікавленості до своєї майбутньої професії.

Як бачимо, вже в інтерпритації поняття "професійний шлях" чітко простежуються відмінності в ціннісно-емоційному ставленні до обраної професії.

Останнім часом юнацтво в силу матеріальної нестабільності суспільства орієнтоване на матеріальні цінності. Прагнення будь-що досягти матеріального благополуччя стало масовим явищем в умовах "перехідного періоду". Дана тенденція відобразилась у студентів (3,6%) в таких інтерпретаціях професійного шляху: "це спосіб існування особистості", "це забезпечене життя", "це майбутнє дорослої людини, заробіток на своє власне життя".

Слід зазначити, що наявність грошей і знань виступають для молоді не стільки як цілі, скільки як засоби реалізації головних життєвих планів - отримання цікавої роботи, створення сім'ї.

Інша група студентів (18,3%) трактує "професійний шлях" як засіб побудови кар'єри, досягнення високих професійних результатів. Дану думку підтверджують такі висловлювання: "це хороша дорога в майбутнє", "це вдало побудувати свою кар'єру", "це вихід у велике життя", "це шлях до успіху".

Тут мають місце цінності, спрямовані на досягнення високого суспільного статусу, визнання, престижу, самореалізації.

Проведене дослідження показало, що лише незначна частина студентів (5,4%) неспроможна визначити цінності, якими вони прагнуть керуватися в своєму житті. Тому слід допомогти даним студентам усвідомити себе в ролі майбутнього вчителя і набути відповідних цінностей (загальнолюдських, професійних, особистісних, духовних, статусних і т.д.) [112], [115].

Усі названі студентами відповіді можна згрупувати за змістом. Виділені групи представлені в табл. 2.10.

Отже, як бачимо, трактування "професійного шляху" є опосередкованим відображенням цінностей кожної особистості.

При виявленні життєво-значущих цілей (друге речення в додатку 3) найбільш високі ранги, як показали відповіді студентів, займають такі цілі:

Таблиця 2.10

Групи ЦО майбутніх вчителів

№ з/п	Групи ЦО	Кількість виборів студентів (%)
1.	Професійні	44.9
2.	Самовдосконалення	33.3
3.	Статусні	18.3
4.	Особистісні, життєві	11.6
5.	Духовні	10.4
6.	Матеріальні	3.6
7.	Невизначені	5.4

- досягти справжнього професіоналізму;
- успіхів;
- найвищого рівня професіоналізму;
- стати фахівцем;
- добитися найвищих результатів своєї праці;
- набути найвищого рівня знань, щоб передати іншим;
- добитися керівної посади;
- повного взаєморозуміння з вихованцями;
- найвищий професійний розвиток для покращення існування людства на землі;
- повага.

Таким чином, як бачимо, в першу десятку увійшли професійні, статусні цілі та цілі самовдосконалення.

Усі названі студентами цілі можна згрупувати за змістом. Виділені нами групи представлені в таблиці 2.11.

На першому місці у всіх опитаних студентів (40,8%) знаходяться професійні цілі. Про це свідчать такі відповіді: "В професії мені б хотілося досягти справжнього професіоналізму", "стати фахівцем", "отримати знання, щоб передати іншим", "повного взаєморозуміння з вихованцями". В даних студентів (30,0%) простежується спрямованість на цілі, тісно пов'язані з майбутньою професією, які є відображенням статусних ЦО. Про це свідчать такі відповіді студентів: "В професії мені б хотілося досягти успіхів і поваги колег", "керівної посади", "зробити добру кар'єру", "визнання".

Другий ранг посідають цілі самовдосконалення (20,4%), перш за все, такі як: "досягти найвищого рівня знань", "найбільшого професійного розвитку", "індивідуальної майстерності", "закінчити аспірантуру, написати підручник". Цілі самовдосконалення, як бачимо, пов'язані з майбутньою професією.

Таблиця 2.11

Професійні цілі майбутніх вчителів

№ з/п	Групи ЦО	Цілі	(%)
1.	Професійні	Стати фахівцем; Спрівжній професіоналізм; Знання, щоб передати іншим; Розуміння від дітей; Повне взаєморозуміння з вихованцем	40.8
2.	Матеріальні	Багато грошей	2.4
3.	Самовдосконалення	Найвищого рівня знань; Індивідуальної майстерності; Закінчити аспірантуру; Написати підручник	20.4
4.	Статусні	Успіх і повага колег; Керівна посада; Зробити добру кар'єру; Визнання; Повага	3.0
5.	Альтруїстичні	Найбільшого професійного розвитку; Для покращення людства на землі	1.2
6.	Моральні	Стати кращою людиною	0.9
7.	Невизначені	-	4.8

Лише незначна частина студентів (4,8%) не в змозі визначити свої професійні цілі, оскільки не пов'язує своє майбутнє з педагогічною професією.

Одним із факторів, які впливають на зміст та характер цілей юнацтва в цілому і майбутніх вчителів особливо, оскільки це в основному діти з малозабезпечених сімей, є матеріальна нестабільність, а тому зустрічаються і такі відповіді (2,4%): "В професії мені б хотілося досягти багато грошей". Тобто майбутню професію вони пов'язують з своїм матеріальним забезпеченням, заробітком.

Альтруїстично-романтичний характер цілей проявився у відповідях типу: "В професії мені б хотілося досягти найбільшого професійного розвитку для покращення існування людства на землі".

Закінчення незавершеного речення: "Хороший вчитель той ... " дало нам можливість також виявити та прорангувати професійно важливі цінності майбутніх вчителів.

В результаті контент-аналізу відповідей студентів, ми отримали ієрархію професійних цінностей:

- вміння пояснити матеріал, зацікавити на уроці;
- розуміння дітей;
- взаєморозуміння;
- любов до дітей;
- повага до дітей;
- вміння дати справжні знання учням, вимогливість;
- врахування індивідуальних особливостей особистості учня;
- покликання та любов до професії; повага учнів; вміння залишити після себе добру згадку на все життя;
- терпеливість.

Як бачимо, в особистості вчителя-професіонала студенти першочерговими вважають дидактичні здібності. На нашу думку, такі установки є результатом спрямованості навчально-виховного процесу в ВНПЗ на формування учителя-предметника та недооцінки ролі психолого-педагогічної підготовки. Цей висновок підтверджується і тим, що серед професійних цінностей, які за частотою виборів студентів виявились незначущими, ми виділили: любов до дітей; покликання та любов до професії; повага учнів; відданість професії, бажання залишити після себе згадку на все життя; розуміння учнями вчителя; терпеливість.

Отже, як бачимо, переважна більшість студентів поставила на найвищій щаблі ієрархічної структури професійно-предметні цінності. Це свідчить про те, що у студентів недостатньо сформовані уявлення про пріоритетні ЦО педагогічної професії, що підтверджено і результатами завершення речення "В моїй роботі неможливо обійтися без ..."

Найбільш високі ранги, як показали відповіді студентів, отримали такі ЦО:

- знання;
- витримка, терпіння;
- розуміння;
- комунікативність, вміння спілкуватися;
- любов до дітей;
- доброта.

Таким чином, як бачимо, очолили ієрархію професійних цінностей, перш за все, ті, що стосуються знань, а вже потім стилю поведінки з учнями (витримка, розуміння, вміння спілкуватися) та відношення до учнів з боку вчителя (любов до дітей, доброта).

Порівняльні результати дослідження життєвої та професійної мети (речення 18 і 13 в додатку 3) представлені в таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

**Порівняльна характеристика життєвої та професійної мети майбутніх
вчителів**

№ з/п	Група ЦО	Життєва мета	Частота вибору (%)	Ранг	Професійна мета	Частота вибору (%)	Ранг
1.	Професійні	любити свою роботу, бути спеціалістом; стати вчителем	16.5	3	стати вчителем; передавати досвід майбутньому поколінню; виховати справжніх людей; привити любов учнів до предмету	40.8	1
2.	Самовдосконалення	зробити наукові відкриття; пізнати те, чого не знаю	13.2	5	все знати на «5»; вдосконалити свої знання; зробити відкриття; вивчити	20.4	3
3.	Статусні	мати владу; щоб пишалися батьки; бути відомою; визнання	14.3	4	зробити кар'єру; досягти успіху і визнання	30	2
4.	Матеріальні	мати багато грошей; забезпечити своїх дітей; бути багатим	23.1	2	Мати гарний зарібок; заробляти гроші; багатство	2.4	4
5.	Альтруїстичні	принесити людям радість; залишити після себе слід на землі	5.5	6	знайти ліки від невиліковних хвороб; бути корисним	1.2	5
6.	Моральні	бути людиною; бути справедливим	3.3	7	стати кращою людиною	1	6
7.	Духовні	досягти гармонії	3.3	7	-	-	-
8.	Особистісні	мати щасливу сім'ю; бути щасливою людиною	27.5	1	-	-	-

При порівняльному аналізі ми помітили, що за професійною метою цінності, пов'язані з майбутньою спеціальністю, займають 1 місце, в той час як

за життєвою метою досліджувані помістили їх на 3 місце, віддавши перевагу особистісним та матеріальним ЦО. Статусні ЦО за професійною метою зайняли 2 місце, за життєвою - 4 місце. Матеріальні цінності з 4 рангу (за професійною метою) перемістилися на друге місце (за життєвою метою). За професійною метою не виявлено у респондентів в ієрархії духовних та особистісних цінностей.

Позитивним є те, що смисл роботи вчителя студенти пов'язують:

з навчанням та вихованням дітей (80,0%), тобто професійними ЦО. Про це свідчать відповіді: "виховати дітей", "дати необхідні знання", "розширити кругозір інших", "навчити дітей розуму", "навчити дітей предмету", "підвищити рівень знань дітей", "допомогти пізнати світ";

альтруїстичними ціннісними орієнтаціями (13,75%): "навчити поважати батьків", "любов до дітей", "стати вірним другом для учнів", "збільшити в країні освічених людей", "навчити розуміти життя";

ціннісними орієнтаціями самовдосконалення: "досягти найвищого рівня знань", "постійно підвищувати свій рівень";

моральними ціннісними орієнтаціями (5,6%): "навчити людяності, дружби", "у відношенні до дітей", "в добросовісній праці", "навчити бути людиною";

духовними ціннісними орієнтаціями (3,75%): "виховання духовного світу людини", "розуміння природи", "спілкування";

статусними ціннісними орієнтаціями (2,5%) та матеріальними ЦО (2,5%): "щоб поважали учні", "у посаді", "в заробітній платі", "в знайомстві з потрібними людьми", "вчити дітей, щоб було робоче місце".

Таким чином, як свідчать відповіді студентів на речення ("Смисл роботи вчителя полягає ...", "Моя головна професійна мета ...", "Моя головна життєва мета ...") та результати попередніх методик, серед життєвих цінностей найголовнішими виступають особистісні, матеріальні та професійні ціннісні орієнтації. Відносно майбутньої професії, тобто серед професійних цінностей, студенти надають пріоритет професійним ціннісним орієнтаціям, ціннісним орієнтаціям самовдосконалення, статусним та альтруїстичним ціннісним орієнтаціям. І хоча майбутні вчителі розуміють важливість для себе моральних ціннісних орієнтацій, проте смисл роботи вчителя та професійну мету вони недостатньо співвіднесли з моральними та духовними ціннісними орієнтаціями. Тому ми вважаємо, що слід допомогти студентській молоді визначитись, які професійні ЦО є важливими в роботі вчителя та розширити їх уявлення про зміст основних професійних ЦО.

В зв'язку з тим, що ідеал молодої людини виступає внутрішньою рушійною силою її дій, вчинків, визначає шляхи досягнення цілей, сприяє формуванню певних рис характеру, виражає рівень активності і цілеспрямованості духовного розвитку людини та виступає одним із факторів,

що впливають на ЦО молоді, ми виявили думку студентів щодо ідеалу вчителя (реч. №17, додаток 3).

Як показали відповіді, для більшості студентів (41,6%) ідеалом є конкретний вчитель: "мій перший вчитель", "моя улюблена вчителька", "ректор", "класний керівник".

Для 16,9% майбутніх вчителів ідеалом вчителя є умовна особистість, наділена такими якостями: охайна, нелайлива, вихована, милосердна, сувора, співчутлива, спокійна, добра, людяна, розумна, чесна, справедлива, чуйна, проста, розуміюча, знаюча більше самого вчителя, вміє себе вести, сіє добро та знання на землі. Серед виділених якостей студенти окремо називали: добре ставлення до дітей (5,2%); розум (6,5%); справедливість (1,3%); геніальність (1,3%); професіоналізм, ерудованість (2,6%); індивідуальність, творчість (1,3%).

Для третьої групи студентів (11,7%) ідеалом є відома людина, зокрема: В.О.Сухомлинський (5,2%), Ісус Христос (5,2%), Т.Г.Шевченко (1,3%) та батько або матір (6,5%).

На жаль, певна група студентів (6,5%) не змогла визначити свій ідеал вчителя.

Таким чином, як бачимо, ідеалом сучасного майбутнього вчителя є образ, який наділений цілісною системою цінностей та виступає позитивним орієнтиром у вихованні та самовихованні. Ідеал, який обрали студенти, ми вважаємо, свідчить не лише про професійно-педагогічну спрямованість їх особистості, але й установки в самоактуалізації власної особистості.

В ході дослідження ми виявляли не лише цінності майбутніх вчителів з точки зору студентів відносно того, що вони цінять в учителеві, що є найважливішим для вчителя, яким він має бути на їх думку, але й стосовно того, що їм в роботі вчителя найбільше подобається (реч. 24, додаток 3), тобто емоційно-оцінний аспект ЦО.

Як показали відповіді студентів (45,5%) найбільше в роботі вчителя їм подобається спілкування (з дітьми, колегами, батьками).

Наступній групі студентів (37,7%) подобається: працювати з дітьми, навчати, впливати на формування світогляду учнів, повчати, проводити опитування домашнього завдання, оцінювати, організовувати великий клас - їх цінності є відображенням навчально-виховного процесу в школі.

Третє місце за кількістю виборів отримала група студентів, яким найбільше в роботі вчителя подобається літня відпустка (3,9%) та зарплата (3,9%).

Таким цінностям як творчість (2,6%), можливість постійно підвищувати свій інтелектуальний рівень (2,6%), любов учнів (2,6%), повага учнів (2,6%), довіра учнів (1,3%), можливість через багато років побачити результат своєї праці (1,3%), бути корисним суспільству (1,3%) студенти надають, як бачимо, меншого значення.

Контент-аналіз відповідей щодо того, якими цінностями має керуватися в своєму житті вчитель, показав, що найбільша кількість студентів (39,0%) ставить на перше місце орієнтацію на моральні ЦО: "найгуманніша людина на світі", "залишається гарною людиною", "має бути порядним", "це святе", "навчає тільки хорошому", "вірний друг дітей".

Другий ранг отримали професійні цінності (16,5%). Вони відображені у відповідях: "дбати про знання учнів", "нести знання людям", "зробити з учня людину".

У наступної групи респондентів (13,5%) виявлена спрямованість на духовні ЦО: "це прекрасно", "прекрасна професія", "це взірець суспільства", "отримувати задоволення", "творець особистості".

Цікавими є відповіді студентів, які вважають, що вчитель, в першу чергу, повинен вміти тримати себе в руках, бути врівноваженим (9,0%), працелюбним (4,5%), поважати дітей (4,5%).

На п'яте місце студенти поставили орієнтацію на матеріальні ЦО (7,5%), а саме: "продовжувати своє існування", "боротися за своє життя", "продовжує працювати, сподіваючись на краще життя". Очевидно, що статус професії вчителя на сучасному суспільно-економічному етапі розвитку суспільства став дещо нижчим, тому виявлена спрямованість на матеріальні цінності і є відображенням цього становища вчителя.

Отже, студенти розуміють, що справжній вчитель, в першу чергу, як особистість, має бути високоморальною (моральні ЦО знаходяться на 1 місці) та духовно багатою (духовні ЦО знаходяться на 3 місці) людиною. Це можна прирівняти, на нашу думку, з увявленням студенської молоді про "Я- ідеальне" вчителя, тобто яким повинен бути справжній вчитель згідно думки студентів. А "Я-реальне" ми отримали в результаті завершення речення "Моя головна професійна мета ...", взявши до уваги ті ЦО, які студенти можуть втілити в своєму професійному житті, реально оцінивши свої можливості.

Таким чином, ми виявили групи ЦО, які, згідно думки студентів повинні бути у вчителя, і ті, які можуть бути втілені ними в професійному житті. Цим ми пояснюємо і неузгодженість рангових показників одних і тих же груп ЦО в різних випадках. А тому потрібно допомогти майбутнім спеціалістам не лише визначити професійно-важливі ЦО, а й розробити конкретні шляхи формування необхідних ЦО ("Я-ідеальне") в структурі особистості майбутнього вчителя, можливості їх реалізації в майбутній професії.

Оцінка студентами життєво-професійного шляху за певними характеристиками свого життя в минулому, теперішньому та майбутньому часовому аспектах на основі проведеного нами анкетування, а також виявлення змісту ЦО майбутнього життя в результаті аналізу незакінчених речень (модифікована методика "Життєво-професійний шлях", речення 3; 6; 11; 21, додаток 3) показала, що найбільш високі ранги займають такі характеристики життєво-професійного шляху:

минулого:

- моральний, добродесний;
- залежить від мене, вільний;
- насичений подіями;

теперішнього:

- складний, важкий;
- осмислений, цілеспрямований;
- насичений подіями;

майбутнього:

- залежить від мене, вільний;
- насичений подіями;
- продуктивний, творчий.

Таким чином, як бачимо, в першу трійку ввійшла така характеристика, як "насичений подіями", яка знаходиться в усіх трьох часових площинах. Аналіз результатів показав, що майбутнє сприймається студентами - вчителями як найбільш, а минуле - як найменш насичене. Значущі відмінності виявлені між оцінками теперішнього та майбутнього, а також минулого та майбутнього (див. табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Оцінка життєво-професійного шляху

№ з/п	Характеристика життєво-професійного шляху	Оцінки життєво-професійного шляху		
		минулого	теперішнього	майбутнього
1.	Цікавий, захоплюючий	6.40	6.78	8.70
2.	Складний, важкий	5.28	8.10	6.66
3.	Продуктивний, творчий	5.90	7.20	8.96
4.	Осмислений, цілеспрямований	5.78	7.78	8.64
5.	Моральний, добродесний	6.98	7.28	8.40
6.	Залежить від мене, вільний	6.78	7.38	9.14
7.	Насичений подіями	6.70	7.68	9.08

За результатами дослідження бачимо, що зростання оцінки такої характеристики життєво-професійного шляху як "моральний, добродесний" є доказом того, що майбутнє порівняно з минулим та теперішнім сприймається студентами як найбільш моральне. Аналіз приводить до висновку, що у свідомості студенської молоді зростає розуміння значущості моральних ціннісних орієнтацій, розуміння їх необхідності в професії вчителя. Вони проявляються в активності та самоактивності людини, спрямованих на утвердження у міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, толерантності, щирості, сумлінності, взаємоповаги, відповідальності тощо. Різко зростає роль в кризових ситуаціях саме духовного

фактора. Адже в цих умовах, як правило, виживають люди, які мають сформований духовний світ і стійкі життєві орієнтації [37]. Очевидно, що від того, наскільки особистість поєднується із загальноприйнятою системою духовних цінностей, в якій мірі зміцнюється її духовна свідомість, залежить її особистісне зростання [20]. Студенти розуміють, що для того щоб уникнути непотрібних життєвих помилок, має бути усвідомлення доцільності своїх вчинків, потреб, цілей, більш серйозне ставлення до них, бачення позитивних та негативних сторін будь-якої проблеми, а також вибір оптимального шляху розв'язання життєвих завдань, які перед ними постають.

За осмисленістю та цілеспрямованістю життя значущі відмінності виявлені між оцінками всіх часових етапів життєво-професійного шляху. Минуле сприймається як найменш, а майбутнє як найбільш осмислене, цілеспрямоване.

Ми вважаємо, що отримані відповіді свідчать про те, що в минулому респонденти були під опікою батьків, вчителів, а з вступом до вищого навчального закладу вони почали доросле життя, потрапили в новий колектив, оволодівають майбутньою спеціальністю, готують себе до самостійного життя.

За складністю життєво-професійного шляху між оцінками минулого і майбутнього та теперішнього і майбутнього виявлені значущі відмінності. Теперішнє сприймається як найбільш складне, порівняно з минулим та майбутнім.

За цікавістю життєво-професійного шляху між оцінками минулого та майбутнього виявлені значущі відмінності. Між минулим та теперішнім помітних відмінностей не виявлено. Отже, майбутнє уявляється досліджуваним більш цікавим. Даний факт свідчить про те, що майбутнє, завдяки оволодінню професією педагога, вони бачать більш цікавим, захоплюючим, творчим та продуктивним. За результатами дослідження можемо зробити висновок про те, що на майбутнє студенти прогнозують більш серйозне своє ставлення до життя, розуміння складності реалізації своєї перспективи.

Порівнюючи середньоарифметичні оцінки аспектів життєвого шляху, отриманих в результаті дослідження, проведеного Н.В.Боднар серед 16-17-річних респондентів [26], та проведеного нами серед респондентів юнацького віку, ми суттєвих відмінностей не виявили. Найбільш складним старшокласники і юнаки оцінили своє теперішнє життя. Однак, якщо старшокласники оцінили своє життя в теперішньому часі як найменш творче, то, за результатами нашого дослідження, в юнацькому віці найменш творчим уявляється життєво-професійний шлях в минулому часі. Загалом найбільш творчим та продуктивним за результатами досліджень і старшокласники і юнаки бачать свій шлях у майбутньому.

Аналіз решти характеристик життєво-професійного шляху показав, що прослідковується тенденція до зростання оцінки в теперішньому та

майбутньому часі, порівняно з минулим, що зумовлюється в обох групах і віковими особливостями.

Юнаки уявляють своє теперішнє (різниця між оцінками = 1,63) та майбутнє (різниця = 1,15) життя більш творчим, ніж старшокласники, більш складним в теперішньому (різниця = 1,2) та майбутньому (різниця = 1,64) часі. Також між оцінками вільності теперішнього життя виявлена різниця (0,83), яка свідчить про те, що в ранньому юнацькому віці життя сприймається більш вільним, оскільки у студентів вже більше обов'язків та більш високе почуття відповідальності.

Таким чином, з наведених вище даних бачимо, що оцінки майбутнього життєво-професійного шляху, порівняно з минулим та теперішнім, помітно відрізняються, простежується тенденція до її зростання. Дані результати свідчать про те, що життєво-професійний шлях (в оцінному аспекті) постає у юнацькій свідомості як поступове, з минулого в майбутнє, наростання цікавості, осмисленості, творчості, продуктивності, довільності (залежно від самого себе) - минулий життєвий шлях сприймається як найменш, а майбутній як найбільш вільний. Що ж стосується складності та важкості життєво-професійного шляху, то характер його сприймання поданий в іншому плані: минулий та майбутній менш складний, ніж теперішній, простежується очікування покращення майбутнього життя [26].

Порівнюючи бали, якими студенти першого та випускного курсів оцінили своє минуле (6 років тому), теперішнє та майбутнє (через 5 років), ми помітили, що за показником середнього арифметичного першокурсники своє життя в минулому оцінили вище на 1 бал, порівняно з випускниками (див. табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Динаміка життєвого шляху майбутніх вчителів

Часовий аспект	Оцінка (середній показник загальної кількості)	
	перший курс	випускний курс
Знаходились 5 років назад	7	6
Знаходитесь зараз	5	4
Будете знаходитись через 5 років	8	8

Це свідчить про те, що першокурсники сприймають своє минуле життя кращим, ніж випускники. Аналогічна картина спостерігається при оцінці теперішнього життя: першокурсники дали оцінку 5 балів, тоді як випускники лише 4 (за 10-бальною шкалою, де 0 - найгірша сходинка життя, а 10 - найкраща). У випускників спостерігається орієнтація на оцінку, наближену до гіршого життя, у першокурсників - ближче до кращого життя. Ми пояснюємо це

тим, що випускники вже менш залежні від батьків та більш серйозно і свідомо підходять до життя, реально оцінюють ситуацію в країні, проблему працевлаштування. Оцінка теперішнього життя у студентів, порівняно з оцінками минулого та теперішнього життя, отримала найнижчі оцінки. І найвищою оцінкою студенти оцінили своє майбутнє. Між оцінками випускників та першокурсників ми не виявили різниці при оцінці майбутнього життя. Оцінка наближена до характеристики кращого життя.

Результати свідчать про те, що студенти своє майбутнє хочуть бачити кращим.

Контент-аналіз незакінчених речень виявив зміст ціннісних орієнтацій, орієнтованих на майбутнє життя. Відчутна частина студентів (45,6%) планує на майбутнє:

- стати вчителем;
- працювати в школі;
- стати професіоналом;
- мати улюблену роботу.

Про наявність в особистісній структурі студентів (14,4%) загально-людських ціннісних орієнтацій свідчать такі відповіді: "вийти заміж", "мати щасливу сім'ю", "створити гарну сім'ю", "мати вірних друзів".

У частини студентів простежується спрямованість на досягнення високого суспільного статусу, пов'язане з професійною діяльністю (12,0%). Наступна група студентів (7,2%) спрямовує свою діяльність на досягнення матеріальних цінностей.

Група респондентів (6,0%) планує на майбутнє виїхати працювати за кордон. Ми вважаємо, що одним з чинників таких установок у студентів є суспільно-економічне становище в країні.

Слід звернути увагу на студентів (3,6%), у яких не сформована спрямованість на майбутню професію. Навчаючись у вузі, вони не поєднують свою майбутню професійну діяльність з вчительською професією. Їх відповіді однозначні: "На майбутнє я не планую працювати в школі". Їх метою на даний момент є отримання диплому, який би свідчив про рівень освіти.

Нас цікавило також питання про співпадання майбутніх планів сучасних студентів з їх очікуваннями на майбутнє. Якщо в своїх планах студенти надають 1 місце професійним цінностям, то на перше місце відносно очікування від майбутнього (речення 21, додаток 3) вони ставлять загальнолюдські ЦО (51,8%). Серед загальнолюдських ціннісних орієнтацій студенти (15,4%) орієнтуються на вдалий шлюб, створення сім'ї, досягнення щастя та добра: "знайти свій ідеал", "великого кохання", "вдалого шлюбу", "хорошої сім'ї", "доброї долі".

На другому місці знаходяться статусні ціннісні орієнтації (12,6%), а відносно планів на майбутнє на 2 місці - загальнолюдські ціннісні орієнтації.

В очікуваннях на майбутнє студенти (12,6%), поряд з статусними ЦО, надали 2 ранг професійним цінностям.

Наступна група студентів (11,2%) пов'язує свої очікування з матеріальними ЦО, тоді як у планах на майбутнє вони надавали 3 рангу ціннісним орієнтаціям самовдосконалення.

Деякі досліджувані пов'язують свої очікування з виїздом з країни за кордон (6,0%) і незначна частина (1,4%) покладається на збіг обставин.

Для характеристики майбутнього життя ми також проаналізували, яким студенти уявляють своє життя через багато років (речення 6, додаток 3).

За результатами дослідження переважна більшість студентів (64,8%) в майбутньому хоче бачити своє життя кращим.

Друга група студентів своє майбутнє пов'язує з вдалою професійною діяльністю (13,2%): "матиму роботу", "стану діловою жінкою", "матиму цікаву і любиму роботу", а також - з досягненням матеріального добробуту (13,2%): "моє життя буде розкішним", "заможним", "матеріально незалежним", "добре влаштованим".

Третя група респондентів (10,8%) бачить своє майбутнє життя у щасливій сім'ї, серед дітей.

Привертають увагу групи студентів, які не можуть визначитися у майбутньому житті (8,4%), песимістично настроєні відносно свого майбутнього: "життя обірветься", "втратить сенс" (6,0%), бачать своє життя у майбутньому нестерпним, важким (3,6%).

Отже, на основі контент-аналізу незакінчених речень, ми бачимо, що уявляючи своє майбутнє, студенти в цілому орієнтуються на професійні, загальнолюдські ціннісні орієнтації, ціннісні орієнтації самовдосконалення та матеріальні ціннісні орієнтації. В очікуваннях на майбутнє опосередковано відобразились загальнолюдські, професійні, статусні та матеріальні цінності.

Таким чином, як бачимо, пріоритетними для майбутніх вчителів є загальнолюдські, професійні, матеріальні, статусні ціннісні орієнтації та ціннісні орієнтації самовдосконалення.

Загалом, ми прийшли до висновку, що у першокурсників цінності мають переважно загальнолюдський ідеалізований характер. Одночасно, аналіз їх змісту свідчить про те, що вони у частини студентів не завжди пов'язані з педагогічною професією безпосередньо. Саме ЦО виступають виразником свідомого ставлення особистості до вибору вчительської професії. Відповіді, що ми отримали в процесі дослідження, є свідченням тих цінностей, які переважають в структурі особистості майбутнього педагога. Їх вплив на професійно-педагогічну спрямованість особистості опосередковується через систему мотивів, прагнень, переконань, які впливають на навчально-пізнавальну діяльність студентів.

Таким чином, формування особистості майбутнього педагога виступає як складний і багатогранний процес. Успіх цього процесу залежить, в першу чергу,

від організації та планування навчально-виховного процесу, пізнавальної діяльності студентів, активного виконання ними поставлених завдань, створення умов з метою виявлення необхідних для майбутньої педагогічної діяльності якостей. Важливим моментом також виступає вироблення внутрішньої позиції, морального ідеалу майбутнього спеціаліста, ієрархії цінностей, надання професійної спрямованості життєвим прагненням і мотивам поведінки студента. В практиці виховної роботи зі студентами часто ігноруються професійні вимоги до їх життєвих позицій. А тому слід мати на увазі, що вимоги до професійно-значущих цінностей, їх формування є важливим моментом у становленні ціннісної сфери юнака, формуванні стійких життєвих поглядів та професійних переконань.

2.3. Зв'язок спрямованості ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя з загальним рівнем самоактуалізації його особистості

Представники гуманістичної психології розглядають ціннісні орієнтації як один з показників самоактуалізації особистості. Самоактуалізація особистості - це "складний саморух до повного розкриття власних можливостей та здібностей, який відбувається протягом всього життя та має свої особливості на різних етапах особистісного та професійного становлення" [57; 65-66].

Рівень самоактуалізації визначає особистісно-професійне зростання майбутнього спеціаліста. Саме самоаналіз, самоусвідомлення та самовдосконалення забезпечують подальшу інтеграцію особистості вчителів на більш високому рівні розвитку [109].

"Саме прагнення до самоактуалізації, - підкреслює Н.В.Чепелева, - мотивує особистість до розвитку і вияву своїх можливостей, робить її вільною у виборі власного життєвого шляху. Крім того, реалізація потенцій людини робить її психологічно зрілою, здатною до творчості" [239; 35].

Самоактуалізація особистості впливає на рівень підготовки майбутнього професіонала. Усвідомлення майбутніми вчителями завдань та вимог професії, а також своїх особистісних характеристик та їх відповідність вимогам вчительської діяльності виступають важливою умовою особистісно-професійного зростання студента педвузу [61].

"Опитувальник особистісної орієнтації" (Personal Orientation Inventory, POI) [261], [262], [233] дає можливість кількісно виміряти шкалу цінностей та порівняти її з загальним індексом самоактуалізації особистості [254].

Опитувальник включає в себе 14 шкал: 1) орієнтації в часі, 2) підтримки, 3) ціннісної орієнтації, 4) гнучкості поведінки, 5) сензитивності, 6) спонтанності, 7) самоповаги, 8) самоприйняття, 9) визначення погляду на природу людини, мужності і жіночності, 10) синергічності, 11) прийняття агресії, 12) контактності, 13) пізнавальних потреб, 14) креативності.

Тест демонструє ретестову надійність в різноманітних пробах, хоча коефіцієнти для визначення субшкал в певних дослідженнях були отримані від низьких до середніх [262]. Що стосується валідності дослідження показують, що тест тісно диференціює людей, віднесених персонологами в різні групи за критерієм самоактуалізації або несамоактуалізації.

У дослідженні взяли участь студенти першого та випускного курсів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у кількості 150 осіб.

Дослідники вважають, що величина 0,5 є нормою, яку можна вважати середнім рівнем розвитку самоактуалізації особистості. Відповідно, цифри нижче середнього і вище середнього трактувалися як низький, нижче середнього, середній, вище середнього і високий рівень.

Результати дослідження показали відмінності в рівнях самоактуалізації особистості студентів-вчителів першого і випускного курсів. На першому курсі зафіксовано лише низький, нижче середнього, середній та вище середнього рівні самоактуалізації. На 5 курсі зафіксовано всі рівні самоактуалізації особистості. Разом з тим, студентів з високим рівнем виявлено невеликий відсоток - 5,26%. Студентів з вище середнього та низьким рівнем самоактуалізації виявлено значно менше (див. рис.2.7, рис.2.8).

Таким чином, це свідчить на нашу думку про те, що навчально-виховний процес вузу, спрямований на професійне становлення майбутнього спеціаліста, позитивно впливає на загальні показники самоактуалізації особистості.

Виходячи з предмету нашого дослідження, нас цікавило питання, наскільки зміни в загальному особистісному зростанні корелюють з розширенням змісту ЦО.

За результатами дослідження за вищевказаними показниками ми виявили п'ять рівнів самоактуалізації особистості (див. рис. 2.7, рис. 2.8).

Зміст значущих ЦО студентів кожної групи студентів ми отримали в результаті проведеного нами анкетування (опис результатів даної методики див. у параграфі 2.2).

Порівнюючи рівень самоактуалізації особистості кожного студента і переважаючі цінності, що утворюють ієрархію, ми виявили між ними певний зв'язок (див. табл. 2.15).

Як бачимо, до ієрархії цінностей студентів з високим рівнем самоактуалізації входять:

- свобода, незалежність;
- активне діяльне життя;
- чиста совість, чесне життя;
- матеріально забезпечене життя;
- здоров'я;
- повага оточуючих; розширення своєї освіти, кругозору;
- цікава робота.

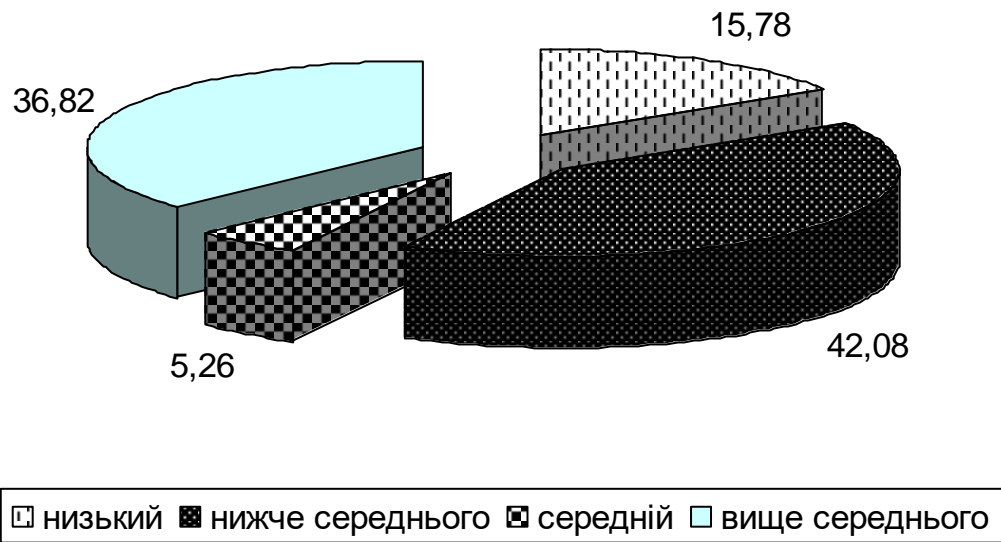

Рис. 2.7. Рівень самоактуалізації особистості студентів-першокурсників

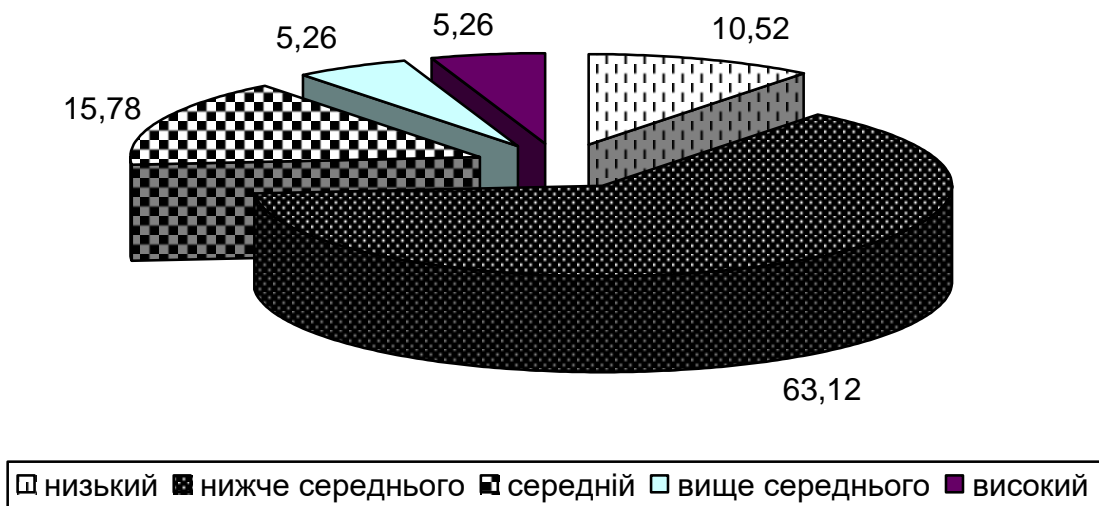

Рис. 2.8. Рівень самоактуалізації особистості студентів-випускників

Таблиця 2.15

Зв'язок цінностей майбутнього вчителя та рівня його самоактуалізації

Рівень самоактуалізації	Зміст ЦО	
	1 курс	5 курс
Високий	-	здоров'я; щасливе сімейне життя; наявність вірних друзів; свобода, незалежність; активне діяльне життя; повага оточуючих; розширення своєї освіти, кругозору;
Вище середнього	здоров'я; щасливе сімейне життя; матеріально забезпечене життя; успіх в кар'єрі; кохання (любов); наявність вірних друзів; життя, повне задоволення, розваг; наявність дітей; повага оточуючих; цікава робота; розширення своєї освіти, кругозору	здоров'я; щасливе сімейне життя; наявність вірних друзів; кохання (любов); матеріально забезпечене життя; цікава робота; досягнення влади; мирне становище в країні; розширення своєї освіти, кругозору
Середній	здоров'я; щасливе сімейне життя; матеріально забезпечене життя; успіх у кар'єрі; чиста совість. Чесне життя; повага оточуючих; наявність дітей; мирне становище в країні	наявність вірних друзів; щасливе сімейне життя; здоров'я; матеріально забезпечене життя; активне діяльне життя; успіх в кар'єрі; спілкування з дітьми
Нижче середнього	здоров'я; щасливе сімейне життя; матеріально забезпечене життя; наявність вірних друзів; життя, повне задоволення, розваг; кохання (любов)	здоров'я; щасливе сімейне життя; наявність вірних друзів; матеріально забезпечене життя; успіх у кар'єрі; повага оточуючих
Низький	здоров'я; щасливе сімейне життя; гроші будь-якими шляхами; кохання (любов); наявність вірних друзів; комфорт, спокій	наявність вірних друзів; матеріально забезпечене життя; щасливе сімейне життя; життя, повне задоволення, розваг; здоров'я; кохання (любов); успіх у кар'єрі

Отже, ми прийшли до висновку, що досліджувані з високим рівнем самоактуалізації надають перевагу духовним ЦО: "чиста совість, чесне життя", "повага оточуючих", "свобода, незалежність". У респондентів даної групи наявні і ЦО самовдосконалення ("розширення своєї освіти, кругозору") та простежується орієнтація на загальнолюдські ЦО, що відповідає ідеалу самоактуалізованої особистості.

Порівнюючи ієрархію ціннісних орієнтацій студентів з вище середнього та середнім рівнями самоактуалізації особливих відмінностей в залежності від курсу навчання ми не помітили. Очолюють ієрархію, як свідчать відповіді, загальнолюдські ЦО: здоров'я, щасливе сімейне життя, матеріально забезпечене життя, наявність вірних друзів.

Ми виявили також у даних студентів професійні цінності, а саме: "цікава робота", "спілкування з дітьми", "успіх у кар'єрі". Наявні альтруїстичні ЦО: "мирне становище в країні", "чесне життя". Серед цінностей, що є пріоритетними для сучасних студентів, переважають духовні ЦО: "спілкування з людьми", "мистецтво", "повага оточуючих", "чиста совість", "віра".

У студентів з нище середнього та низьким рівнями самоактуалізації особистості переважають загальнолюдські (життєві, особистісні) ціннісні орієнтації.

Таким чином, як бачимо, між рівнем самоактуалізації особистості і змістовною спрямованістю ЦО існує певний зв'язок. Зокрема, у студентів з високим, вище середнього та середнім рівнем самоактуалізації ми виявили співпадання загальнолюдських, професійних цінностей, наявність альтруїстичних цінностей, акцент на духовні цінності, тобто переважання гуманістично-демократичної спрямованості системи ЦО.

Було проведено аналіз ієрархії запропонованих в шкалі ЦО запитальника для студентів першого та випускного курсів. В таблиці 2.16 приведено результати рангування проаналізованих цінностей.

Як бачимо, для першокурсників найбільш значущими виявились:

- 1) я легко відрізняю кохання від простого сексуального захоплення;
- 2) я ніколи не боюсь бути самим собою;
- 3) не лише честолюбиві люди думають про свої позитивні якості;
- 4) більша частина того, що я роблю, приносить мені задоволення;
- 5) я впевнений в собі.

Випускники виділили тіж самі ЦО, змінивши лише ранг кожної з них.

Як бачимо, очолюють ієрархію цінності, що вказують на загальнолюдські, особистісні, ЦО (любов), духовні ЦО (задоволення від роботи) та пов'язані з особистісним зростанням студента-першокурсника, а саме: впевненість в собі (статусні ЦО), сміливість бути самим собою.

Таблиця 2.16

Динаміка якісного змісту ЦО за опитувальником РОІ

№ з/п	Зміст шкали ЦО	Кількість виборів студентів (%)			
		Перший курс	Ранг	Випускний курс	Ранг
1	Я легко відрізняю кохання від простого сексуального захоплення	88.9	1	82.6	2
2	Я ніколи не боюсь бути самим собою	77.8	2	78.2	3
3	Не лише честолюбиві люди думають про свої позитивні якості	71.1	3	65.2	5
4	Більша частина того, що я роблю, приносить мені задоволення	68.9	4	73.9	4
5	Я впевнений в собі	60	5	91.3	1
6	Я завжди відчуваю в собі силу поступати так, як вважаю потрібним, не дивлячись на наслідки	57.8	6	34.8	11
7	Я дуже захоплений своєю роботою	55.6	7	39.1	10
8	Я намагаюсь сам визначити, що добре, що погано	53.3	8	56.5	7
9	Захищаючи власні інтереси, люди, звичайно, не забувають про інтереси інших	46.7	9	26.1	13
10	Про людину ніколи з впевненістю не можна сказати, добра вона чи зла	46.7	9	60.9	6
11	Мені здається, що я повністю можу довіряти своїм власним оцінкам	42.2	10	43.4	9
12	Я часто спонтанно приймаю рішення	44.4	10	39.1	10
13	Мабуть, я можу сказати, що я живу з відчуттям щастя	35.6	12	47.8	8
14	Буває, що мені подобаються люди, поведінку яких я не схвалюю	35.6	12	39.1	10
15	Мені завжди вдається керуватися в житті своїми власними почуттями і бажаннями	35.6	12	26.1	13
16	Я довіряю тим рішенням, які приймаю спонтанно	31.1	13	30.4	12
17	В деяких випадках я вважаю собі вправі дати людині зрозуміти, що вона мені здається нерозумною і нецікавою	24.4	14	43.4	9
18	Я думаю, що більшості людей можна довіряти	24.4	14	13	15
19	Я не хотів би відступати від своїх принципів, навіть заради того, щоб здійснити дещо корисне, за що люди були б мені вдячні	15.6	15	17.4	14

При порівняльному аналізі питань шкали ЦО в залежності від рівня самоактуалізації нами суттєвих відмінностей не виявлено. Однак, студенти з низьким показником рівня самоактуалізації особистості опосередковано показали у своїх відповідях невміння ґрунтовно приймати рішення. Рівень самоаналізу низький при високій самооцінці (ніколи не боюсь бути самим собою), що зумовлює некритичну впевненість в собі та імпульсивну спонтанність поведінки. А це все в сукупності і зумовлює низький рівень самооцінки, оскільки низький рівень самоусвідомлення обмежує особистість в планах і засобах самовиховання і саморозвитку.

Аналіз цінностей, які зафіксовані в питаннях опитувальника, показав, що у студентів з показниками самоактуалізації вище норми зростає впевненість в собі (в обох групах ця цінність зайняла перше місце), прагнення до самостійності та критичної оцінки подій і вчинків як своїх, так і інших людей.

У студентів з низьким рівнем самоактуалізації значно знижується впевненість в розрізненні загальнолюдських цінностей, адекватність в сприйманні інших людей, самокритичність. Однак, це не заважає їм "жити з відчуттям щастя", що свідчить про низький рівень самоаналізу та самокритичності.

Таким чином, виявлений зв'язок між загальним рівнем самоактуалізації особистості та змістом ЦО майбутніх вчителів проявляється в тому, що студенти з більш високим індексом самоактуалізації особистості більш реально сприймають докільця і характеризують його таким як воно є, а не таким, яким хотілося би його бачити. Вони менш емоційні та більш об'єктивні в своєму сприйманні, не бояться зізнатися, що не мають однозначних рішень з якихось питань чи поглядів на життя. Студенти цієї групи приймають себе в основному такими, якими вони є, проте, бачать свої недоліки і шляхи самовдосконалення. Ці показники і є власне ознаками самоактуалізованої особистості достатньо високого рівня, що дозволяє їм свідомо та цілеспрямовано здійснювати власне професійне становлення.

У студентів даної групи, крім загальнолюдських (особистісних), духовних, статусних, моральних ЦО, виявлено і альтруїстичні ЦО ("захищаючи власні інтереси, люди, звичайно, не забувають про інтереси оточуючих"), що одночасно є свідченням позитивних ЦО випускника не тільки як особистості взагалі, але і як спеціаліста - педагога.

Результати порівняння загальних індексів самоактуалізації особистості майбутніх вчителів з індексами шкали ЦО приведено в таблиці 2.17.

Як бачимо, простежується чіткий зв'язок між індексами самоактуалізації особистості та шкали ЦО. Так, студенти з високим рівнем самоактуалізації показують високий індекс шкали ЦО, з середнім - середній, з низьким - низький. Отже, чим вище рівень самоактуалізації особистості, тим вищий індекс шкали ЦО.

Таблиця 2.17

**Показники загального індексу самоактуалізації особистості
та індексу шкали ЦО**

Рівень самоактуалізації особистості	Показники самоактуалізації особистості	Середній показник шкали ЦО	
		1 курс	5 курс
Високий	більше 0.6	-	0.56
Вище середнього	0.51 – 0.6	0.48	0.5
Середній	0.5	0.46	0.47
Нижче середнього	0.4 – 0.49	0.43	0.45
Низький	менше 0.4	0.33	0.32

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що зміст ціннісних орієнтацій тісно пов'язаний з загальними характеристиками самоактуалізації особистості майбутніх вчителів: чим вищий рівень самоактуалізації, тим більш вони приймають професійні, моральні і духовні цінності.

Водночас виявлена незначна динаміка самоактуалізації особистості майбутнього вчителя впродовж навчання в вузі є свідченням і недостатнього розширення та формування ціннісних орієнтацій в навчально-виховному процесі та призводить до висновку про необхідність організації цілеспрямованої роботи в цьому напрямку, що і стало предметом нашого пошуку на етапі формуючого експерименту.

2.4. Залежність змісту ціннісних орієнтацій від рівня професійно-педагогічної спрямованості майбутнього вчителя

Важливою умовою професійного становлення майбутнього вчителя, як свідчать дослідження Л.В.Долинської [55], [56], [57], [59], [60], С.В.Яремчук [250] та ін., є його професійно-педагогічна спрямованість, а тому завданням наступного етапу дослідження стало вивчення нами залежності змісту ціннісних орієнтацій від рівня професійно-педагогічної спрямованості майбутніх вчителів.

Зміст ціннісних орієнтацій ми визначили за допомогою методики "Життєво-професійні цінності особистості". Аналіз результатів даної методики проведений нами у параграфі 2.2. Рівень професійно-педагогічної спрямованості ми визначали за допомогою контент-аналізу завершених речень, які ми отримали в ході проведення проєктивної методики "Життєво-професійний шлях" (аналіз результатів описано в параграфі 2.2).

При дослідженні робіт, в яких розкривається проблема формування особистості майбутнього вчителя (нею займались О.Г.Мороз [120], О.В.Скрипченко [185], Н.В.Чепелева [239], зокрема професійно-педагогічна спрямованість та професійне самовизначення (що розкриті в роботах Л.В.Долинської [55], [57], [59], [60], [61], М.І.Дьяченко та І.А.Кандибович [67], Е.А.Науменко [134], В.А.Семиченко [180], [181], [182], [183], [184], В.Д.Фьодорова [221], А.А.Черних [240] та ін.), мотивація поведінки та навчальної діяльності (що відображені в роботах Л.І.Божович [22], А.М.Зарукіної [75], Л.Н.Захарової [76], А.К.Маркової [119; 120], В.А.Соніна [192] та ін.) стає очевидним, що зміст домінуючих мотивів самовизначення особистості, їх взаємовідношення в структурі мотивації поведінки та діяльності студентів являють собою психологічне підґрунтя для формування спрямованості студента як спеціаліста [221].

З точки зору В.А.Семиченко, "концептуальна модель розуміння студентами загальної логіки професійної підготовки є координаційним інструментом діяльності студентів, внутрішньою теоретичною основою розчленування комплексного процесу навчання на суб'єктивно прийнятну послідовність відповідних дій та забезпечення об'єднання окремих дій студентів у систему" [175; 43].

В організації навчальної діяльності вона "виконує ряд функцій: 1) відповідає на питання "для чого?" (індивідуальне бачення проблеми і перспективи життєвого самовизначення), закріплюючи переконаність студентів у необхідності оволодіння даним видом професійної діяльності; 2) відповідає на питання "Що?" (відображення структури, характеристики і властивостей майбутньої педагогічної діяльності та розкриття її мети); 3) відповідає на питання "Як?" (відображає динамічний аспект навчання та засоби, якими цього можна досягти)" [183; 43].

В своєму дослідженні ми опиралися на теоретичні положення О.М.Зарукіної, яка виділяє три рівні педагогічної спрямованості особистості студента:

1) найвищий, що характеризується інтересом з дитинства до професії вчителя, захопленням окремими предметами. Професія вчителя є покликанням;

2) середній, який включає в себе захоплення професією вчителя у старших класах, бажання отримати освіту. Збираються працювати за фахом лише при умові, що не буде іншого виходу;

3) низький, для якого характерний інтерес до багатьох предметів, вступ до вузу за порадою батьків, з метою уникнення служби в армії. Працювати за фахом вони не збираються [75; 154].

Згідно думки Л.В.Долинської, професійно-педагогічна спрямованість особистості майбутнього вчителя на певному рівні своєї сформованості "починає проявлятися в усіх змістовних характеристиках загальноособистісної спрямованості: потребах, інтересах, переконаннях, нахилах, ціннісних

орієнтаціях, домаганнях і т.д. та впливати на всю навчально-професійну діяльність" [57; 67]. Ці думки й стали підґрунтям для припущення про наявність та виявлення характеру зв'язку ЦО майбутнього вчителя з його професійно-педагогічною спрямованістю.

В дослідженні прийняли участь студенти першого курсу Національного педагогічного університету в кількості 174 студенти.

В результаті аналізу мотивів вибору професії вчителя і бажання працювати за фахом ми виділили три рівні професійної спрямованості особистості студента:

- 1) високий (53,55%);
- 2) середній (30,60%);
- 3) низький (15,30%).

Порівняльний аналіз показав:

- у студентів з високим рівнем професійної спрямованості ЦО, що входять до ієрархії значущих цінностей, співпадають з загальнолюдськими, професійними, статусними та матеріальними ЦО. У студентів лише даної групи ми виявили такі професійні цінності як любов до дітей, вміння розуміти дитину, виховання дітей. Наявність цих цінностей свідчить не тільки про професійно-педагогічну спрямованість особистості, а й виражають гуманістично-демократичну спрямованість особистості майбутнього вчителя, його духовність. Дану думку підтверджує і той факт, що лише у студентів з високим рівнем професійної спрямованості наявні альтруїстичні ЦО ("бажання своєю роботою залишити слід на землі") та ЦО самовдосконалення ("пізнання");

- у студентів з середнім рівнем професійної спрямованості цінності, що складають ієрархію значущих цінностей, співпадають з загальнолюдськими, професійними, матеріальними та статусними ЦО. Для студентів даної групи також наявні альтруїстичні ЦО ("бажання своєю роботою залишити слід на землі");

- у студентів з низьким рівнем професійної спрямованості значущі цінності співпадають з загальнолюдськими, матеріальними та статусними ЦО. Високий ранговий показник (4 ранг) отримала така цінність, як "розваги (життя, повне задоволення, розваг, приємне проведення часу)". Наявність таких ЦО як "впевненість в собі", "можливість бути самим собою, не кривити душею" нашою думкою нас на думку, що студентам даної групи не вистачає самостійності, впевненості, обрання професії вчителя не виступає для них бажаним. Відсутність ЦО "почуття власної гідності" свідчить про те, що у респондентів відсутня власна думка, а їх вчинками, почуттями і думками керують інші люди, а не вони самі. У студентів даної групи відсутні альтруїстичні ціннісні орієнтації та ціннісні орієнтації самовдосконалення (див. табл. 2.18).

Проаналізувавши і співставивши зміст ЦО, що увійшли до ієрархії значущих цінностей, та рівень професійно-педагогічної спрямованості кожного студента, ми прийшли до висновку, що на зміст ціннісних орієнтацій, які є

Таблиця 2.18

Цінності майбутнього вчителя за рівнем професійно-педагогічної спрямованості

Рівень професійно-педагогічної спрямованості	Зміст ЦО
Високий	<p>здоров'я; майбутнє сімейне життя; наявність хороших та вірних друзів; матеріально забезпечене життя; любов до другої людини (секс); любов до дітей; цікава робота; вміння розуміти дитину; хороша атмосфера на роботі; впевненість в собі; виховання дітей; бажання своєю роботою залишити слід на землі; пізнання; почуття власної гідності; гарний зовнішній вигляд, охайність</p>
Середній	<p>матеріально забезпечене життя; здоров'я; наявність хороших та вірних друзів; майбутнє сімейне життя; суспільне визнання; любов до другої людини (секс); активне діяльне життя; цікава робота; почуття власної гідності; свобода як незалежність у вчинках і діях; щасливе сімейне життя (у батьківській родині); гарний зовнішній вигляд, охайність; життєва мудрість; хороша атмосфера на роботі; розваги</p>
Низький	<p>матеріально забезпечене життя; здоров'я; наявність хороших та вірних друзів; розваги; любов до другої людини (секс); впевненість в собі; суспільне визнання; майбутнє сімейне життя (окремо від батьків); гарний зовнішній вигляд, охайність; можливість бути самим собою, не кривити душею; життєва мудрість; щасливе сімейне життя (у батьківській оселі)</p>

структурним компонентом особистості, впливає рівень педагогічної спрямованості студента, а саме, лише у студентів з високим рівнем професійно-педагогічної спрямованості наявні ціннісні орієнтації самовдосконалення та альтруїстичні ціннісні орієнтації.

Таким чином, важливою психологічною умовою становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя є сформованість високого рівня професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього педагога. Адже, якщо мотиви обумовлюють включення студента в певну діяльність, то ціннісні орієнтації визначають спрямованість діяльності, її цілі і основні засоби їх досягнення [199], а, отже, є однією з умов розвитку особистості майбутнього вчителя .

Висновки до другого розділу:

Таким чином, в результаті проведеного нами дослідження виявлено:

- зміст та динаміку загальнолюдських цінностей сучасного студента-вчителя, на основі яких постає необхідність формування суспільної активності особистості та підвищення пізнавальної активності. В зв'язку з тим, що ціннісні орієнтації майбутніх вчителів не завжди пов'язані з педагогічною професією безпосередньо, постає необхідність цілеспрямованого формування професійної спрямованості студентів, починаючи з першого курсу;

- відмінності змісту ціннісних орієнтацій студентів різних курсів відносно часових аспектів минулого, теперішнього і майбутнього, на основі яких можна сказати про зростання моральної свідомості майбутнього спеціаліста;

- специфіку цінностей сучасних студентів педвузу та їх ієрархічні відмінності в процесі професійної підготовки щодо засобів діяльності, яка свідчить, що у першокурсників немає бачення конкретних засобів реалізації бажання бути вчителем (низька пізнавальна активність), а тому постає необхідність, крім підвищення пізнавальної активності, акцентувати увагу на таких напрямках навчально-виховної роботи, які спрямовані на формування значущих професійно-важливих цінностей;

- на основі усвідомлення особистістю диференційованості своєї системи цінностей - рівні сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів (високий, низький, відсутній) та зміст найбільш пріоритетних цінностей, якими виступили особистісні, матеріальні та професійні ціннісні орієнтації. Для студентів характерний низький рівень сформованості диференційованої структури ціннісних орієнтацій, внаслідок чого студенти відчують труднощі у визначенні для себе конкретних цілей життя, виборі відповідних засобів для їх досягнення;

- статеві відмінності життєво-професійних цінностей майбутніх вчителів: юнаки надають перевагу статусним цінностям, а дівчата - емоційно-насиченим;

- відмінності залежно від основного місця проживання (село, місто): для сільських студентів більшої значущості набувають ціннісні орієнтації: "пізнання", "хороша атмосфера на роботі", міські більше акцентують увагу на професійних цінностях, з чого випливає, що в сільських школах слід посилити роботу з профорієнтації та формування професійної спрямованості старшокласників;

- цінності, що переважають в структурі особистості, тобто виділення таких особистісних якостей досліджуваних, що виступають для них особливо значущими у досягненні життєво-професійних цілей та реалізації власних домагань. Основними з них є працелюбність, терпіння, любов та повага до учнів, гуманність та людяність, стриманість, наполегливість, міцна воля, розум та кмітливість, старанність, доброта;

- ієрархію ціннісних орієнтацій та професійних цілей майбутніх вчителів, тобто ціннісний портрет сучасного вчителя в розумінні студента, та законстатовано переважання професійно-предметних цінностей, дидактичних і академічних здібностей та недооцінку комунікативно-перцептивних і недостатню орієнтацію на особистісно-орієнтоване навчання, що є свідченням недостатньої сформованості уявлень про пріоритетні ціннісні орієнтації педагогічної професії;

- тісний зв'язок між життєвими та професійними цілями, в яких відображаються такі групи ціннісних орієнтацій: професійні, самовдосконалення, статусні, матеріальні, альтруїстичні, моральні, духовні та особистісні;

- зміст професійних ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів через опосередковане відображення їх в ідеалі вчителя, який може знаходити своє втілення в суспільному ідеалі, конкретній людині чи може бути збірним, уявлюваним на основі синтезу позитивних особистісних якостей. Разом з тим, набір якостей ідеального вчителя в уявленні студентів збіднено, він представлений у більшості студентів надто узагальнено.

Вивчення емоційно-ціннісного аспекту професійних ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів засвідчило найбільш позитивною характеристикою діяльності вчителя - їх віднесеність до групи професій "людина - людина", можливість спілкування як самостійну цінність, через яке відбувається не лише формування учня як особистості, а й самореалізація, персоналізація.

Виявлено особливості усвідомлення майбутніми педагогами цінностей, якими має керуватися вчитель. Найбільш значущими виявились відповідно моральні, професійні, духовні, особистіснорозвивальні та матеріальні цінності.

Проаналізовано оцінки студентами життєво-професійного шляху за певними характеристиками оцінювання свого життя в минулому, теперішньому та майбутньому аспектах. Простежуються відмінності за насиченістю подіями, осмисленістю, цікавістю, серйозністю, творчістю, продуктивністю, довільністю дій. Ці аспекти в свідомості майбутніх вчителів мають тенденцію до зростання. І лише параметр складності життя найвищим рангом оцінюється в теперішньому часі. Привертають увагу найнижчі оцінки в теперішньому часі продуктивності, творчості, інтересу, захопленості, що вимагає перегляду організації життя та навчально-виховного процесу в ВНПЗ.

РОЗДІЛ 3

РОЗШИРЕННЯ СИСТЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

У цьому розділі представлено теоретичні засади побудови формуючого експерименту, визначено його завдання, шляхи та зміст роботи з розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя, аналізуються кількісні та якісні результати апробації запропонованої системи у навчально-виховному процесі.

3.1. Теоретичне обґрунтування формуючого експерименту

Обґрунтування формуючого експерименту нашого дослідження базувалось на розумінні ціннісних орієнтацій особистості майбутнього вчителя як тих соціальних цінностей, які виступають для педагога в якості стратегічних цілей її діяльності та посідають найвищий, визначальний щабель у мотиваційно-регулятивній системі, оскільки виконують функцію стійкого визначення поведінки та професійної діяльності, впливають на зміст і спрямованість потреб, мотивів, інтересів особистості. Ціннісні орієнтації майбутнього вчителя знаходять свій конкретний вияв в життєво-професійних цілях та планах. Життєво-професійні цінності не мають чіткої визначеності у часі, вони лише визначають спрямованість життєвого шляху, а тому потребують конкретизації в певних планах та цілях, досягнення яких і призводить до реалізації цінностей.

Система ціннісних орієнтацій є тим компасом, який задає основну лінію життя особистості і в ній є як пріоритетні цінності, так і похідні, другорядні, а спрямованість на реалізацію певних цінностей утворює певний тип особистості. Орієнтація на певні цінності означає не лише переважну спрямованість життя, а й накладає відбиток на усі інші стосунки людини зі світом та іншими людьми. Як зазначає Є.І.Головаха, "найважливішою передумовою успішної самореалізації людини у майбутньому є узгоджена, несуперечлива система ціннісних орієнтацій, яка лежить в основі формування змістовно і хронологічно узгоджених життєвих цілей і планів" [47; 15].

Струнка несуперечлива система ціннісних орієнтацій визначає продуктивність життя. Встановлення пріоритетів спрощує ситуацію життєвого вибору.

Свідомий вибір пріоритетів вперше відбувається при виборі професії в юнацькому віці. Однак, спеціальні дослідження, присвячені вивченням особливостей мотивації вибору та отримання професії вчителя педвузу та усвідомлення ними вимог до сучасного вчителя показали наявність широкого

діапазону мотивів вибору професії педагога: професійні, предметні, престижні, утилітарно-прагматичні, соціальні, інфантильні, наслідування та відсутність мотивації, тобто випадковість вибору; переважання у студентів предметних мотивів та низький рівень їх поєднання з професійними, а значить відсутність установки на роботу в школі, падіння в зв'язку з соціальною ситуацією в країні питомої ваги мотивів престижності педагогічної професії та появу нової за змістом мотивації вибору професії вчителя - безкоштовність навчання в педвузі; зміщення професійних мотивів вибору педагогічної професії до закінчення ВНЗ на нижчі ранги, що є свідченням того, що навчально-виховний процес ВНЗ мало впливає на формування професійно-педагогічної спрямованості майбутнього вчителя; поверхове усвідомлення студентами вимог до сучасного вчителя, яке проявляється в визначенні ними переважно тих особистісних якостей, які далеко не завжди є першочерговими в діяльності вчителя та наявності предметних знань; низьку обізнаність студентів всіх курсів зі структурою педагогічних здібностей та функціями кожного із компонентів в педагогічній діяльності; наявність негативних установок на діяльність сучасного вчителя та їх підсилення в зв'язку з набуттям особистого досвіду під час проходження педагогічної практики [251; 7-8].

Ці дані свідчать про те, що було також підтверджено результатами нашого констатуючого експерименту, що у більшості студентів педвузу відсутнє усвідомлення при виборі професії того, наскільки ця професія відповідає їх життєвим цінностям. Результатом відсутності такого усвідомлення є, як показують наші результати, суперечливість системи ціннісних орієнтацій у переважної більшості студентів. Однак ця суперечливість може бути різних типів. Перша - якщо ціннісні орієнтації в принципі несумісні (бажання стати хорошим професіоналом, зробити кар'єру і орієнтація на дозвілля, розваги), друга - коли вони в принципі однаково важливі і необхідні для повноти самореалізації, але об'єктивна обмеженість часу та сил вимагає зробити вибір на користь певних цінностей (бажання студентки стати професіоналом і багатодітною матір'ю).

Однак, звертаємо увагу, що притаманна кожній людині ієрархія цінностей не лишається незмінною протягом життя і на неї впливають ряд факторів: життєві обставини, вік, успішність чи неуспішність у досягненні життєвих цілей, рівень усвідомлення їх значущості. Суперечлива система може перетворитись в несуперечливу шляхом перегляду пріоритетів та усвідомлення їх життєвої значущості і навпаки, несуперечлива може стати під впливом якихось нових цінностей суперечливою.

Власне можна навіть говорити про наявність у особистості не однієї системи цінностей, а кількох, часто несумісних, систем, оскільки ієрархії цінностей засвоєні різними шляхами у різних осередках можуть не збігатися. Найчастіше виділяють декларовану та реальну систему цінностей. Декларована система цінностей найчастіше пов'язана з певними суспільними ціннісними

стереотипами (студенти писали, що мотивом вступу до педагогічного вузу було бажання отримати вищу освіту. Отже в даному випадку цінністю є не прагнення стати саме вчителем, а вища освіта, яка має в суспільстві і в очах батьків та друзів зокрема, високий ціннісний статус). Тому надзвичайно важливим є для людини адекватне усвідомлення своїх реальних ціннісних пріоритетів, виходячи з визначеності власної особистості, а не суспільних стереотипів чи пріоритетів довкілля.

Основним чинником, що формує найпоширеніші ціннісні орієнтації, є суспільство. Кожен етап у розвитку суспільства характеризується своєю системою цінностей визначається найбільш поширеною ієрархією їх, яка виступає щодо індивіда як нормативне, з якою він має співвіднести свої особистісні цінності. Соціальні зміни зумовлюють і перегляд набору базових життєвих цінностей. Низька заробітна плата вчителя, недооцінка його ролі в становленні нового, демократичного суспільства в Україні (адже ефект цей віддалений в часі), зумовили і падіння престижності педагогічної професії, її цінності порівняно з минулим, чи з іншими більш розвиненими країнами. Звичайно, що нові соціальні умови відбиваються насамперед, у ціннісних орієнтирах молодого покоління, яке обирає професію, планує свій життєвий шлях.

Результати констатуючого експерименту показали, що у переважній більшості досліджуваних нами студентів співіснує по суті дві системи цінностей: декларована, де переважають професійні цінності, цінності самовідданої праці, служіння людям, любові до дітей та система приватних цінностей: матеріальна забезпеченість, сім'я, діти, спілкування, дозвілля. Ці дані підтвердили існуючі соціологічні дослідження, якими зафіксовано в 80-90-і роки зрушення та поступове підсилення орієнтації молоді на приватні цінності, зниження цінності професійного успіху, кар'єри, суспільно-політичної активності. Дослідники вважають, що подібна ціннісна структура свідчить про формування у нашому суспільстві звичайного для західних країн масового типу особистості, яка понад усе цінує своє приватне життя, насамперед сім'ю та її матеріальне забезпечення, що й визначає смисл її життя.

Смисл життя - це домінуюча спрямованість життя особистості на реалізацію певних життєвих цінностей. Регулятором життєвої активності індивіда є його уявлення про смисл свого життя. За однаковістю дій особистості можуть стояти різні ціннісні орієнтації та різний життєвий смисл. Як показали відповіді студентів, для одних навчання у педвузі - це можливість опанувати бажаною професією, а для інших - примус батьків чи нагода "пересидіти п'ять років до кращих часів". Звичайно, різною залежно від смислу є й повнота життя для цих студентів, міра їх самореалізації та задоволеності.

Про істинність смислу життя можна говорити як про адекватність усвідомлення індивідом його реального смислу життя, тобто про збіг суб'єктивно усвідомленого смислу, цінностей та реального спрямування життя

особистості, а також як про відповідність обраного індивідом смислу життя його можливостям, його індивідуальності. Своєчасне усвідомлення молодого людиною обраного професійного шляху як не свого, як такого, що не відповідає її схильностям та здібностям дасть їй можливість віднайти нові ціннісні орієнтації та набути нового смислу життя.

В.Франкл виділив три групи смисложиттєвих цінностей: цінності творчості (те, що людина дає світу), цінності переживання (те, що людина бере від світу) та цінності відношення (позиції, які людина обирає відносно того, що вона не в змозі змінити, а може лише оцінити) [227; 301-302]. З'ясувати реальний смисл свого життя і поставити його як власне суб'єктивне завдання надзвичайно складно, оскільки усвідомлювані та реально діючі мотиви не завжди співпадають, а життєва спрямованість особистості часто визначається неусвідомлюваними соціальними установками та захисними механізмами свідомості.

Трансформація особистістю свого внутрішнього світу, особливо глибинних смисложиттєвих установок та цінностей, є надзвичайно складним процесом навіть при умові усвідомлення нею неспроможності своїх смисложиттєвих устремлінь. Усвідомлений та свідомо реалізований смисл життя стає регулятором життя лише за умови його переживання, включення в структуру Я-образу.

Смисл життя як найбільш узагальнений регулятор життя людини існує в двох формах: як свідоме уявлення людини щодо головних цілей та цінностей її існування і як реальна спрямованість її життя на реалізацію певних цілей та цінностей. Смисл життя - це віра в певні цінності, що утворюють стрижень особистості. Свідомо обрані ціннісні орієнтації, що насправді стали смисложиттєвими, постійно спрямовують життя людини.

Вже підкреслювалось, що саме юнацький вік є початком свідомого визначення ціннісних орієнтацій та смислу життя, формування уявлень про життєву перспективу, майбутнє професійне самовизначення, життєвих ідеалів. Смисложиттєві роздуми в юнацькому віці завжди спрямовані у майбутнє, на пізнання свого життєвого призначення і реалізуються у системі конкретних життєвих планів. Аналіз відповідей студентів на запитальники констатуючого експерименту свідчить, що для них питання про смисл життя звичайно не відділяється від уявлень про життєві цілі. Дослідження К.Муздибаєвим динаміки смисловідчуття показало, що до 25 років спостерігається найнижча задоволеність смислом свого життя, оскільки пошук свого місця у житті пов'язаний з негативними емоціями, станом невизначеності і невпевненості у собі [132; 181-182]. Прийняття рішення про вибір професії по суті означає відмову від інших видів діяльності, від інших можливостей, тобто пов'язане з самообмеженням, що породжує внутрішню напругу, яка посилюється особистісними суперечностями, властивими цьому вікові. Все це призводить до

появи типових для юнацького віку конфліктів. І головними з них є ціннісні конфлікти - незалежно від того, усвідомлюються вони чи ні.

Кожна людина переживає в цьому віці розрив між соціальними цінностями, що відображені в нормах моралі і пропонуються їй докільням, цінностями та нормами малого оточення і субкультури та базальними цінностями-орієнтаціями, що закладаються сімейною, родовою та індивідуальною історією становлення особистості.

Вступ до навчального закладу змінює соціальний статус особистості, соціальні функції, ролі, види діяльності, посилює соціальний розвиток особистості, включення її в різні сфери суспільних відносин і майбутньої діяльності, що потребує мобілізації внутрішніх ресурсів, природніх задатків індивіда та призводить до переоцінки багатьох цінностей. Водночас процес розвитку особистості та її ціннісно-професійне самовизначення залежить від рівня та ступеня соціальної активності, самоактивності і продуктивності самої особистості.

І.Д.Бех підкреслює, що особистісний ріст залежить від того, наскільки певна особистість "поєднується з загальноприйнятою системою духовних цінностей, якою мірою укріплюється її духовна свідомість. Остання виступає у якості тієї внутрішньої інстанції, в якій здійснюється згадане єднання, як процес набуття смислу соціальних вимог" [20; 21]. На його думку, суб'єкт з розвиненою ціннісною системою є "дійовим носієм моральних норм, на якого можна покластися іншій людині при розв'язанні власних духовно-практичних проблем, оскільки він знає, що є загальнозначущим, усталеним, вічним, а що марнотратним" [20; 20].

Кожна мета, яку ставить перед собою людина і відповідна поведінка, перш ніж реалізуватись, співвідноситься з системою її особистісних цінностей. Система особистісних цінностей, в якій вкорінені цілі і наміри особистості, виконує функцію організації життєдіяльності особистості. "І що важливо - така особистість активно використовує їх для вирішення не побутових, а, насамперед, смисложиттєвих проблем, які виражаються для кожної людини в системі "вічних питань" людського існування. Ієрархія особистісних цінностей і смислів не дозволяє особистості, з одного боку, розчинитись в емпіричному бутті, втратити дійсні сутнісні потенції, оскільки розвинені особистісні цінності становлять основу внутрішнього світу особистості, виявляючись виразником стабільного, інваріантного, з другого, - дає можливість існувати і діяти вільно, тобто свідомо, цілеспрямовано, виходячи з самої себе" [20; 17].

Важливим для нас було положення про те, що одним із основних факторів формування особистісних цінностей "вважається свідомо інтелектуальна робота людини по все більш глибокому і широкому відображенню дійсності, а не внутрішньо-спонтанне розгортання визначених динамічних тенденцій" [20; 18]. Структура людських здібностей, говорить І.Д.Бех, формується і будується "не на основі вроджених і підсвідомих, сліпих

внутрішніх динамічних тенденцій, а свідомого, осмисленого відображення зовнішньої дійсності" [20; 18].

При обґрунтуванні змісту та шляхів формуючого експерименту ми брали до уваги положення про те, що ціннісна система, укорінюючись в структурі самосвідомості, виступає як її необхідна установка - морально значуща і відповідально активна. "Вона і є єдиною соціокультурною основою перетворення внутрішніх особливостей особистості у дійсність здійснюваних нею вчинків і духовно-моральної поведінки в цілому" [20; 20].

За умов, коли педагогічний процес загалом, оволодіння новими знаннями, цінностями зокрема, формуються як співтворчість, процеси смислотворення і життєтворення зливаються в одне ціле і стають процесом цілісного осмислення і перетворення, перебудови людиною життя [219].

Ціннісні орієнтації, на думку М.Й.Боришевського, є однією з важливих детермінант самоактивності, "адже цінності є, безумовно, тим утворенням у свідомості й самосвідомості, котре найтісніше пов'язане зі сферою потреб особистості, а значить, безпосередньо стосується мотивів самоактивності індивіда" [161; 18-19].

Він підкреслює, що спроба віддати пріоритет одному з таких феноменів як самоактивність та цінність щодо часу їх виникнення в структурі індивіда чи особистості є проблематичною. Найдоцільніше їх слід розглядати залежно від "міри їх взаємообумовленості й взаємодії залежно від рівня розвитку кожного з них, від їх якісних характеристик, що детермінують ступінь їх конструктивного взаємовпливу" [161; 19].

Обґрунтовуючи зміст та шляхи формуючого експерименту, ми виходили з положення про те, що "будь-якого рівня, навіть найелементарніша самоактивність (активність) спонукається певною причиною, яку можна назвати цінністю, тобто тим, що має певну вартість для конкретного суб'єкта" [161; 19]. Говорячи про цінності, як регулятор самоактивності (на відміну від активності) слід мати на увазі й те, що "як об'єктивне явище, феномен, незалежний від свідомості й волі конкретного, реального індивіда, водночас мають бути репрезентовані у свідомості й сфері потреб реального суб'єкта самоактивності як те, що є для нього особисто суб'єктивно значущим, а тому й справляє стимулюючий "зацікавлюючий" вплив.

Ціннісні орієнтації є "потребовим", суб'єктивно значущим утворенням у структурі свідомості й самосвідомості людини, що зумовлює чимало її сутнісних характеристик як особистості, у тому числі самоактивність [161; 19-20].

"Однією з провідних детермінант самоактивності особистості у виховному процесі є система ціннісних орієнтацій, що внутрішньо визначає напрям і зміст самоактивності, її мотивацію. Водночас слід підкреслити, що певна система цінностей втілюється, опредметнюється у тих чи інших конкретних феноменах, котрі пов'язані з відповідними формами

життєдіяльності, у якій здійснюється оволодіння цінностями, їх поступове перетворення із "явища зовнішнього" у "явище для себе", тобто відбувається переведення суспільних цінностей у суб'єктивно значущі цінності для даного індивіда" [161; 21-22].

З цих положень випливає припущення, що процес оволодіння цінностями вчительської професії у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають цілісного, значущого системного характеру і справляють регуляторний вплив на самостійність особистості.

Особливо важливим для нас було положення про те, що, "по-перше, залежно від того, наскільки забезпечується можливість безпосередньої участі ... в апробації цінностей, їх трансформації, наданні їм нових смислових відтінків, тобто якою мірою індивіди виступають як "співтворці" суспільних цінностей; по-друге, залежно від того, якою мірою такі цінності включені в реальний життєвий контекст (тобто, чи є вони реальними життєвими цінностями у конкретному соціальному середовищі, чи, можливо, лише декларованими, і внаслідок цього такими, що фактично не мають належної спонукальної сили)" [161; 24].

Аналіз і розробка системи способів оволодіння педагогічними цінностями ґрунтувалися на теоретико-методичних положеннях проблеми особистісно зорієнтованого виховання І.Д.Беха [20], В.А.Роменця стосовно психології творчості [168], [170] та М.Й.Боришевського, котрі стосувалися становлення самоактивності учнів [161]. Розроблена система способів оволодіння цінностями вчительської професії має на меті розширення змісту педагогічних цінностей, осмислення проблемних ситуацій, боротьби мотивів, переоцінки цінностей та використання їх в конкретних реальних ситуаціях.

Система розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя розроблена нами у вигляді спец-семінару "Ціннісні орієнтації вчителя" [59], який включав в себе теоретичну та практичну частини. В основу практичних занять покладений системоутворюючий фактор самопізнання як провідного компоненту інтеграції психологічних знань у свідомість майбутнього вчителя, на основі якого відбувається перенесення смислів і значень на дії і вчинки, підвищення самоактивності та врешті особистісне зростання, яке передбачає і розширення ціннісних орієнтацій. Саме самопізнання та адекватне самооцінення виступають важливими умовами розширення ціннісних орієнтацій, самоактуалізації особистості. Вони обов'язково передують не тільки процесам самовиховання і самореалізації, але й кожному окремому актові цілепокладання. Якщо людина не встигла ще сама розібратись в тому, до чого вона прагне, що є смислом її життя, що їй потрібно, якою вона прагне бути у ставленні до людей і до себе самої, які якості їй слід розвивати, а яких рішуче позбавлятися, то це є свідченням відсутності свободи самоздійснення та цілісної самоактуалізації такої особистості. Дійсно вільними і цілепокладання і

здійснення намічених на основі ціннісних орієнтацій життєвих цілей стають при умові як формування адекватного позитивного Я-образу, так і усвідомлення співпадання ціннісних орієнтацій з життєвими цілями і планами, власної системи ціннісних орієнтацій, встановлення її пріоритетів чи співіснування в мотиваційній системі несумісних ціннісних систем, розбудови мисленнєвої моделі бажаного майбутнього та бачення шляхів і засобів його досягнення.

Завдяки активності самопізнання особистість перестає бути продуктом зовнішніх обставин і виявляє здатність самотворення, яке не відбувається шляхом одноманітного вольового зусилля, а виростає з форм і змісту спілкування з іншими людьми, визначаючись характером такого спілкування. Життєве самовизначення на основі ціннісних орієнтацій є невід'ємним атрибутом людського буття, оскільки у кожен момент життя людина може бути поставлена перед необхідністю прийняття і здійснення самостійного рішення.

Життєве самовизначення на основі пріоритетної системи ціннісних орієнтацій "чи ... вибір у плані однієї з ліній розвитку особистості або ж загальної спрямованості життєвого шляху, являє собою процес, що зачіпає практично всі підструктури особистості" [191; 95]. Життєве самовизначення являє собою інтегроване поєднання морально-світоглядного, ціннісно-цільового і мотиваційного самовизначень особистості, провідним компонентом серед яких є ціннісно-цільовий компонент, оскільки у ситуації життєво значущого вибору чітко виступають ціннісні орієнтації особистості, котрі відбиваються на характері прийнятих рішень особистості.

Ці основні положення і стали тими вихідними позиціями, на основі яких будувався формуючий експеримент з переструктурування та розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя.

3.2. Результати формуючого експерименту з розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя активними методами навчання

Необхідність розробки системи завдань та вправ, спрямованих на переструктурування та розширення ціннісних орієнтацій студентів була зумовлена результатами констатуючого експерименту, яким зафіксовано недостатнє усвідомлення майбутніми вчителями пріоритетних цінностей майбутньої професії, рівня співпадання ціннісних орієнтацій вчителя з їх життєвими цілями і планами, власної системи ціннісних орієнтацій, шляхів її формування, наявного конфлікту цінностей, смислу власного життя та його відповідності вимогам обраної професії.

Враховуючи виявлені особливості та базуючись на вищезначених теоретичних положеннях щодо природи ціннісних орієнтацій та психологічних можливостей їх розширення в юнацькому віці ми визначили такі основні завдання формуючого експерименту:

1) усвідомлення студентами власної системи ціннісних орієнтацій, її несуперечливості, виявлення вирішальних та похідних цінностей, встановлення пріоритетів;

2) усвідомлення студентами рівня співпадання ціннісних орієнтацій з їх життєвими цілями і планами;

3) аналіз визначальних шляхів формування у кожного студента власної системи цінностей: первинна соціалізація у сім'ї; соціально організована система виховання, освіти та культури, державно керована система ідеологічного впливу: вплив формальних та неформальних груп;

4) аналіз власного досвіду випробування засвоєних ціннісних орієнтирів та їх відповідності своїй індивідуальній визначеності;

5) виявлення співіснування в мотиваційній системі кожного несумісних ціннісних систем - декларованої та реальної;

6) усвідомлення наявного конфлікту цінностей в сучасному суспільстві та у кожного зокрема і його зумовленість радикальними соціальними перетвореннями в Україні;

7) виявлення уявлень кожного про смисл життя як домінуючу спрямованість типу особистості на реалізацію певних життєвих цінностей;

8) змістовна визначеність смислу власного життя та ціннісних орієнтацій кожним студентом: а) збіг суб'єктивно усвідомленого смислу та реального спрямування життя особистості; б) відповідність обраного індивідом смислу життя, вимог професії вчителя його можливостям та індивідуальності.

У формуючому експерименті взяло участь 50 студентів (2 академічні групи) Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Він був організований як спецсеминар під назвою "Ціннісні орієнтації майбутнього вчителя" та розрахований на 24 години.

Заняття проводились у формі лекцій, бесід, диспутів, обговорення ситуацій, тренувальних вправ, самоаналізу, рольових ігор та ін. Форма кожного заняття визначалась його тематикою.

Теоретична частина була спрямована на оволодіння новими знаннями та смислами і включала обговорення таких питань як:

Лекція 1. Теоретичні основи проблеми цінностей.

1. Зміст і поняття цінностей.
2. Співвідношення понять "цінності" і "ціннісні орієнтації".
3. Ціннісні орієнтації як структурний компонент спрямованості особистості.
4. Ціннісні орієнтації та життєві цілі і плани.

Лекція 2. Основні підходи та критерії дослідження цінностей і ціннісних орієнтацій.

1. Проблема цінностей в зарубіжній психології.
2. Проблема цінностей у вітчизняній психології.

3. Підходи до класифікації ціннісних орієнтацій, критерії та види ціннісних орієнтацій.

Лекція 3. Становлення ціннісних орієнтацій в юнацькому віці.

1. Ціннісні орієнтації як психологічне новоутворення раннього юнацького віку.

2. Ціннісні орієнтації студентської молоді. Шляхи формування системи цінностей в юнацькому віці.

3. Ціннісні орієнтації та смисл життя особистості.

Лекція 4-5. Особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів.

1. Роль ціннісних орієнтацій в системі особистісно-професійного становлення майбутніх педагогів.

2. Зміст та динаміка ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя впродовж навчання у вузі.

3. Зв'язок спрямованості ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя з загальним рівнем самоактуалізації його особистості.

4. Залежність змісту ціннісних орієнтацій від рівня професійно-педагогічної спрямованості майбутнього вчителя.

Після ознайомлення з матеріалом теоретичної частини спецкурсу нами було проведено програмований контроль знань, що включав в себе такі питання:

1. Форма відношень між суб'єктом та об'єктом, яка допускає свідоме відтворення суб'єктом ціннісних якостей об'єкта. При цьому враховується, що дане поняття має здатність набувати значущості у суспільному житті й практиці людини. Дане означення розкриває поняття:

- а) цінність;
- б) ціннісна орієнтація;
- в) система цінностей;
- г) система ціннісних орієнтацій.

2. Засіб диференціації особистістю об'єктів довкілля за їх значущістю, як стійке ставлення суб'єкта до об'єктів навколишнього середовища, яке формується в процесі свідомого вибору ним життєвозначущих для нього об'єктів. Джерелом формування даного поняття виступає змістожиттєва активність особистості, що визначає рівень її домагань та орієнтацію в процесі діяльності на досягнення конкретних цілей. Дане означення розкриває поняття:

- а) цінність;
- б) ціннісна орієнтація;
- в) система цінностей;
- г) система ціннісних орієнтацій.

3. Поняття використовується для позначення предметного втілення системи діяльності та суспільних відносин, які відбивають сутність

життєдіяльності, конкретно-історичний образ життя конкретної соціальної спільноти. Даним поняттям є:

- а) цінність;
- б) ціннісна орієнтація;
- в) система цінностей;
- г) система ціннісних орієнтацій.

4. Результат індивідуального відбиття особистістю систем цінностей, які склалися у суспільстві. На основі даного поняття формуються та функціонують ціннісні орієнтації конкретної особистості. Дане означення визначає поняття:

- а) цінність;
- б) ціннісна орієнтація;
- в) система цінностей;
- г) система ціннісних орієнтацій.

5. Основні цілі людини, які відображають довготривалу життєву перспективу, те, до чого вона прагне зараз і в майбутньому. Дані цінності ніби визначають смисл життя особистості, вказують, що для неї є важливим, значущим, цінним. В цьому випадку йде мова про:

- а) термінальні цінності;
- б) інструментальні цінності.

6. Цінності, що відображають засоби, які вибираються для досягнення цілей життя, виступають в якості засобу, за допомогою якого можна реалізувати певні цінності. Дані цінності є:

- а) термінальні;
- б) інструментальні.

7. Цінності, що втілюються у найрізноманітніших виявах активності та самоактивності людини, спрямованих на утвердження у міжлюдських стосунках доброти, сумлінності, принциповості, непримиренному ставленні до фальші, лицемірства є:

- а) моральні;
- б) професійні;
- в) матеріальні;
- г) статусні.

8. В зв'язку з соціально-економічною ситуацією в країні вирішальне значення для збереження людського в людині мають:

- а) духовні цінності;
- б) матеріальні цінності;
- в) загальнолюдські цінності;
- г) професійні цінності.

Правильні відповіді: 1а, 2б, 3в, 4г, 5а, 6б, 7а, 8а.

Програмований контроль знань показав, що респонденти, після прослуховування теоретичної частини, розібралися з розумінням основних понять, пов'язаних з цінностями та ціннісними орієнтаціями. На "відмінно"

завдання виконали 76% студентів, на "добре" 4% студентів і на "задовільно" 20% студентів. Дану думку підтверджує і власна інтерпретація досліджуваними поняття "ціннісні орієнтації". Відповіді студентів на запитання "Ваше власне розуміння ціннісних орієнтацій" є цікавими, змістовними і заслуговують на увагу. Серед відповідей ми виділили такі:

- це орієнтації людини по відношенню до всього життя і діяльності, які мають бути спрямовані на досягнення людиною поставленої мети в житті;
- це світосприйняття людини, її погляди на ту чи іншу поведінку, орієнтир людини бути більш досконалою і вибирати правильні рішення;
- це орієнтації, які виникають під час життя відносно всього того, що відбувається, оточує людину і спрямовані на найкращі шляхи досягнення тих орієнтацій, які належать ідеалові;
- це сукупність цінностей, що визначають поведінку особистості, її життєву мету. Тобто це те, на основі чого людина діє, що є для неї "законом" - в які вона вірить і вважає, що ці "закони" найкращі і, дотримуючись яких, вона досягне успіху;
- це ті ідеали, на які людина звертає найбільшу увагу, якими керується в своєму житті;
- це принципи, погляди, світобачення, тобто та призма, через які особистість сприймає світ, це правила життя;
- це ідеї, мрії, думки, в ім'я яких живе людина, йде по шляху їх реалізації, а досягаючи, ставить нові орієнтири.

Таким чином, відповіді засвідчили, що у студентів на першому етапі формуючого експерименту сформувалося розуміння понять "цінності" та "ціннісні орієнтації", "життєві плани", "сенс життя", "життєвий вибір" та ін., що було для нас принципово важливим при побудові практичної частини дослідження. При цьому ми керувались тезою про те, що базовою умовою особистісно-професійного зростання майбутнього вчителя є принцип активності суб'єкта [56].

Категорії активності та самоактивності (останній робить акцент на "внутрішній зумовленості, вмотивованості певних дій поведінки індивіда", не припинюючи, водночас і ролі зовнішніх чинників [161; 5]) застосовуються як до аналізу породження, протікання та розвитку діяльності, так і до процесу самостановлення індивіда як особистості. В експериментах В.А.Петровського виявлено взаємозв'язок між проявами активності в пізнавальній діяльності при розв'язуванні поставлених перед досліджуваним завдань і виникненням внутрішніх задач, результатом розв'язання яких є побудова індивідом образу свого "Я" [148].

Джерелом активності кожного індивіда є система інтерперсональних зв'язків і ставлень, проте їх роль на різних етапах становлення особистості є різною. В процесі навчання у вузі безпосереднє групове оточення суттєво впливає на формування ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя та всю

систему ставлень суб'єкта до майбутньої професії. Тому при побудові практичної частини спецсемінару ми прагнули, аби дії і судження кожного студента водночас попадали під контроль викладача, співучасників по освоєнню діяльності та внутрішнього, ідеального спостерігача у вигляді самоспостереження, самоконтролю, самооцінки.

Практична частина спецсемінару являла собою одну з модифікацій тренінгу, оскільки зберігала всі його ознаки: дотримання принципів групової роботи, спрямованість на психологічну допомогу учасникам групи в усвідомленні, переоцінці та розширенні цінностей, просторова організація, застосування активних методів групової роботи, об'єктивація суб'єктивних пошуків і емоцій, вербалізована рефлексія, клімат психологічної близькості [39], [117], [118].

Система вправ, диспутів, проблемних ситуацій підбиралась з врахуванням їх поступового ускладнення, змінення "Я"-образу, оскільки з кожним заняттям виникало нове пізнавальне завдання, результатом якого на ранніх етапах була конкретизація уявлень про себе та свої ціннісні орієнтації, а на наступних - розширення території "Я", переоцінка цінностей, отримання нових смислів.

Так, на початковому етапі, після традиційних вправ на потепління мікроклімату, студентам пропонувалось з метою виявлення уявлень студентів про основні, на їх думку, цінності вчителя (це давало водночас і можливість перевірити надійність даних констатуючого експерименту) закінчити речення "Основними цінностями для вчителя повинні бути ...". Для підвищення рівня усвідомлення висловленої інформації застосовувались прийоми активного слухання в формі дослівного чи майже дослівного повторення фрази студентом, що сидів зліва від її автора. Приблизно в такій формі він, наприклад, говорив: "Я зрозумів, що ти вважаєш, що основними цінностями для вчителя повинні бути...(перераховував вказані цінності)". Після цього перший підводив підсумок у вигляді речення: "Так, ти правильно (неправильно) зрозумів, що я вважаю, що основними цінностями для вчителя повинні бути...".

Наступна вправа була спрямована на виявлення пріоритетних цінностей кожного студента. Аналогічно першій вправі проводилась робота із завершенням речення: "Для мене основними цінностями є ...".

Далі студенти аналізували співвідношення своїх цінностей з цінностями вчителя: "Мої цінності співпадають (не співпадають) з основними цінностями для вчителя".

Емоційно-оцінний аспект ціннісних орієнтацій вивчався в формі виявлення ставлення кожного студента до своєї системи ціннісних орієнтацій ("Я вважаю, що мої ціннісні орієнтації...", "Чому це так?") та мотиваційну спрямованість з точки зору того, прагне чи ні він щось виправити. Завершення речень проводилось аналогічно попереднім вправам.

Широко обговорювались проблемні та педагогічні ситуації[52]. Так, наприклад, обговорення ситуації горезвісного буриданівського віслика, що розривався між двома копицями сіна, не міг зробити вибір і залишився голодним, наочно демонструвало та дозволяло усвідомити становище людини з невизначеною системою пріоритетів в ціннісних орієнтаціях. Аналізуючи фільм Г.Данелія "Осінній марафон", студенти шукали відповідь на запитання, чому головний герой фільму, прагнучи сумістити різні сфери діяльності та цінності: працю, творчість, сім'ю, кохання, дружбу, зазнав краху у кожній іпостасі. Спільно вони доходили висновку, що оскільки кожна з цих сфер вимагає певної самовіддачі, індивід має зробити вибір, що для нього є найціннішим, найголовнішим, тому що суперечлива система цінностей виснажує людину та призводить до збайдужіння і втрати сенсу життя.

Педагогічні ситуації, пропоновані учням, ставили студентів перед морально-ціннісним вибором та дозволяли опосередковано виявити професійні ціннісні орієнтації майбутніх вчителів. Приведемо для прикладу кілька ситуацій.

Ситуація 1. Був я тоді молодим директором - нещодавно прийняв школу. Обходив свої "володіння" і в кабінеті історії звернув увагу на велику кількість поламаних стільців.

- На них не настачиш, - пояснив мені завідуючий кабінетом і почав довго і плутано розповідати, як погано поводять себе учні на уроках, як бешкетують на перервах, не бережуть шкільні меблі.

- Хто ж саме? - спитав я.

- Всі.

- Ну, якщо всі ламали, то й відповідати повинні всі, - вирішив я і запропонував учням, які були в кабінеті, відремонтувати зіпсовані меблі. Це рішення оголосив на нараді класних керівників. Реакція була, прямо скажемо, ненадихаюча.

- Чому мої повинні розплачуватися за інших? - обурилась одна вчителька. - Вони не ламали...

І всі разом накинулися на завідуючого кабінетом: "А для чого ви там? Як могли допустити?"

Мовчала лише одна Валентина Федорівна, класний керівник десятого. Сумним нерозуміючим поглядом стежила вона за колегами, які сперечалися.

- Тобі що ...- зауважив хтось із колег, - твій клас не вчиться в цьому кабінеті.

- Але ж збитки нанесено школі, - намагалася заперечити Валентина Федорівна, - відповідальність спільна.

Така ж розмова відбулася і в учкомі. І так само, як Валентина Федорівна на нараді класних керівників, мовчки стежили за суперечкою товаришів її десятикласники. Потім один з них попросив дозволу на хвилину вийти. І

незабаром суперечка була перервана появою "представницької делегації" десятикласників.

Дівчина-староста попросила слова:

- Ми не вчимося в кабінеті історії, - мовила вона.- Але меблі полагодимо. Просимо дати на це тиждень.

Після уроків десятий клас відправився на станцію розвантажувати платформи з піском і щебінкою. А через кілька днів троє десятикласників разом із завгоспом школи поїхали до міста купувати нові стільці.

... Пам'ятаю таку сцену. Всі класи закінчували свою норму і чекали команди для від'їзду. Один лише сьомий затримався: бур'яниста дісталася їм ділянка.

Щоб прискорити від'їзд, прошу працюючих поряд дев'ятикласників допомогти молодшим.

- А чому ми?

- Вони і так втомилися, - втручається класний керівник. - Он яку норму здолали!

Після такої репліки стає зрозуміло, звідки у класу таке запитання: "А чому ми?"

Усе це почули десятикласники Валентини Федорівни і з веселими жартами попрямували на ділянку семикласників. Староста підходить до мене з проханням: відпустіть їх, якщо втомилися. Ми закінчимо.

Зіставте різні ціннісні орієнтації класних керівників при вирішенні завдань в учнівському колективі [52; 58-59].

Ситуація 2. Іде урок у сільській школі. Вчителька викликає до дошки добре одягненого хлопця, дорікає: "Андрію, чому ти знову не вивчив урок? Хочеш залишитися на другий рік?"

Той і не думає ніяковіти:

- Ну то й що? Мій батько тільки п'ять класів закінчив, а двоє "Жигулів" стоять біля наших воріт, а не біля ваших...

Ситуація не з приємних. Учителька то блідне, то червоніє, а хлопець хоч би що, ніби перемогу у двобої здобув.

Якої шкоди моральним цінностям дітей завдають батьки, влаштовуючись у житті на нетрудові доходи? [52, 86-87]

Ситуація 3. Зібралися з дітьми у ліс. Дивлюся і не впізнаю їх: озброєні, як то кажуть, до зубів. У руках і за поясом сокири, ножі, з кишень стирчать рогатки. Не зразу добереш, куди це вони зібралися - чи на лісозаготівлю, чи на ведмедя.

- Нащо це вам? - запитую, обережно витягаючи у них з-за поясів сокири.

Дивуються.

- Як нащо? Деревя чим будемо рубати?

- А нащо їх рубати?

- Щоб багаття розвести, курінь поставити. Та мало що...

Ледве вдалося переконати учнів, що для багаття потрібні сухі гілки, курінь ставити зовсім не обов'язково, краще взяти з собою намети. І взагалі ліс треба берегти і охороняти.

- Що ж, тоді сидіти, склавши руки? - не розуміють учні.

Сидіти склавши руки не довелося. Було і веселе багаття, і смачний, приправлений димком, лісовий обід, й ігри, і пригоди, які можуть трапитися лише під час походу.

Уже виходячи з лісу, ми несподівано натрапили на грибне місце. Та яке! Білі здоровані-красені стояли, ніби на параді. Що змогли - розсовали у кишені, а всього зібрати так і не зуміли. Тільки вийшли на лісову стежку - літній незнайомець назустріч. Іде з кошиком, ворушить паличкою мох, але бачить поганенько, весь час зачіпається валянками за грудки. Дід довго дивувався, дивлячись на нашу здобич. Звичайно, поцікавився, де це ми стільки назбирали.

Визнаю, у мене, завзятого грибника була велика спокуса ухильно відповісти, що ліс, мовляв, великий, і гриби ростуть скрізь, але учні випередили мене.

- А он, дідусю, у тому гайку, - показали вони старому, - там багато залишилось, ідіть швидше.

- От спасибі, синочки, - просяяв дідусь і потупцював до гайка.

Я довго дивився йому вслід. Було соромно. Адже тільки що вчив дітей доброти.

Які ЦО проявляються в позиції вчителя під час підготовки і проведення походу? [52; 88-89].

Після обговорення циклу педагогічних ситуацій, завдання було ускладнено до їх конкретного програвання. Задавались певні умови, а студенти по черзі виконували роль вчителя, демонструючи своїм вибором власні професійні цінності.

В ході рольових ігор [84] у досліджуваних виникала потреба в тому, щоб цінності вчительської професії перетворились із явища "зовнішнього" в явище "внутрішнє", тобто стали їхніми власними, особистісними. В ході наступних дискусій досліджувані, аналізуючи дії і поведінку вчителя та учня, усвідомлювали значущість тих ціннісних орієнтацій, опора на які дозволяла розв'язати педагогічну задачу.

Наведемо деякі якісні результати формуючого експерименту в експериментальних групах. За частотою вибору найбільш пріоритетними ціннісними орієнтаціями для вчительської професії виявились:

- любов до дітей;

- професіоналізм;
- взаєморозуміння; вміння спілкуватись;
- знання;
- покликання бути вчителем;
- чесність; доброта;
- сім'я;
- незалежність у вчинках;
- повага, авторитет, визнання;
- любов до Батьківщини, патріотизм;
- професія вчителя;
- бути корисним суспільству (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Порівняльна характеристика ЦО професії вчителя (в розумінні студентів) та ЦО студента

№ з/п	Зміст ЦО вчителя	Заг. показник(%)	Зміст ЦО студента	Заг. показник(%)
1.	Любов до дітей	76	здоров'я	76
2.	Професіоналізм	56	матеріальна забезпеченість	68
3.	Взаєморозуміння	40	сім'я	64
4.	Знання	28	незалежність у вчинках	24
5.	Покликання бути вчителем	12	повага, авторитет, визнання	20
6.	Чесність	12	бути корисним суспільству	16
7.	Доброта	12	професія вчителя	16
8.	Чуйність	8	любов до Батьківщини	16
9.	Педагогічний такт	8	наявність друзів	12
10.	Авторитет	8	любов до дітей, батьків	12
11.	Знання психології	8	знання, потяг до нового	12
12.	Щирість, відвертість	8	самовдосконалення	8

13.	Любов до Батьківщини	8	доброта, чуйність	8
14.	Справедливість	8	вихованість	8
15.	Самовдосконалення	4	вміння спілкуватися	8
16.	Повага до дітей	4	чесність, справедливість	8
17.	Ініціативність	4	вірність	4
18.	Віра в учня	4	кохання	4

Як бачимо, серед ціннісних орієнтацій, що входять до основних, студенти виділили професійні ціннісні орієнтації, а саме: любов до Батьківщини, майбутня професія, бути корисним суспільству, авторитет.

Серед особистих ціннісних орієнтацій, що співпадають з ціннісними орієнтаціями майбутнього вчителя, ми виділили:

- любов до дітей, батьків;
- вміння спілкуватися, взаєморозуміння;
- знання, потяг до нового;
- професія вчителя;
- чесність, справедливість;
- доброта, чуйність;
- педагогічний такт; вихованість;
- авторитет;
- любов до Батьківщини, патріотизм;
- самовдосконалення.

Самоаналіз студентів показав, що у 80% їхні цінності співпадають з вказаними цінностями вчительської професії, частково співпадають у 4%, не співпадають у 16%.

На даному етапі розвитку суспільства національні цінності відіграють одну з основних ролей. Важливим є те, що серед особистих ціннісних орієнтацій частина студентів (16%) назвала саме такі як: Україна як цінність; Батьківщина; відданість (в широкому значенні цього слова). Цінною є думка юнаків і дівчат про те, що суспільство і вчитель - пов'язані між собою поняття: "Вчитель - лікар суспільства", "Виховання в національному дусі дітей як будівників майбутньої держави", "Без держави вчитель буде маловартісним для народу". Вони звернули увагу також на роль патріотизму у житті і по відношенню до вчителя. Отже, студентів цікавить політичне життя країни, вони вболівають за статус України як держави, і головне, на нашу думку, те, що будівництво держави пов'язують з обраною професією: прагнення займатися корисною працею; бути корисним у суспільстві; активна громадянська діяльність; знайти своє місце у суспільстві. І хоча ці цінності були названі

незначною частиною студентів (16%), в ході обговорення вони прозвучали і на них була звернена увага. Це підтверджується тим, що при підведенні підсумку заняття, на питання анкети "Чия думка вам найбільше сподобалася? Чим саме?" 64% студентів написали: "Про роль вчителя в сучасній Україні", "Про роль вчителя для держави", "Думка про працю на благо держави".

У відповідях студентів під час дискусії відчувається їхнє прагнення змінити життя на краще, зробити особистий внесок на користь країни. Тут яскраво відображаються альтруїстичні ціннісні орієнтації.

Цікавими та якісно результативними щодо розширення ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів були дискусії щодо смислу життя як домінуючої спрямованості особистості на реалізацію певних життєвих цінностей. Кожен по черзі відповідав на запитання "В чому смисл мого життя?", "Яка моя життєва місія?" В якості практичного завдання було запропоновано відому притчу:

- У тачечника, який віз цеглу, запитали: "Що ти робиш?" - "Хіба не бачите? Везу тачку". Другий тачечник на це запитання відповів: "Я заробляю на життя собі і своїй родині". А третій гордо сказав: "Я будую Шартський собор".

Чому при зовнішній однаковості їхніх дій, вони відповіли по-різному?

Через аналіз цієї притчі студенти дійшли до важливого висновку щодо того, що залежно від життєвих цінностей, їх смислу різною є повнота життя людей та міра їх самореалізації та задоволеності.

Важливим для розширення та переоцінки цінностей студентів нам видавалось усвідомлення ними суперечності між реальним та уявним смислом життя. В якості ілюстративного матеріалу для дискусії ми пропонували аналіз сюжету фантастичної повісті Аркадія та Бориса Стругацьких "Машина бажань". Герої повісті з ризиком для життя дістаються до зони, де здійснюються найпотаємніші бажання. Але їх зупиняє дивна і страшна історія їх попередника Дикобраза - єдиного, хто побував у зоні, а після цього покінчив життя самогубством. Він йшов туди, аби повернути життя братові, який загинув з його вини, але замість цього раптово розбагатів. "На цьому місці, - робить висновок один з героїв, Письменник, - ті твої бажання збудуться, які становлять твою натуру, суть! Про які ти й поняття не маєш, а вони у тобі сидять і все життя тобою керують" [202; 33-34].

Особливо відчутною спостерігалась переоцінка цінностей студентів при обговоренні проблеми "Смисл життя, смерть і безсмертя". В дискусії розглядалися різні філософські та релігійні напрями та їх спроби "примирити" людину зі смертю, причини релігійності сучасної людини, матеріальний, історичний, біологічний та соціальний аспекти безсмертя. Аналізуючи вислів В.Франкла "Життя перевершує себе не у "довжину" - у смислі самовідтворення, а у "висоту"- шляхом реалізації цінностей, або у "ширину", впливаючи на суспільство" [277; 196], студенти усвідомлювали сутність безсмертя батьків, вчителів через передачу своїх діянь, того якісного, що несуть наші вихованці у майбутню нескінченність життя. До проблеми ціннісної спрямованості життя

людини, її зв'язку з вічними неминущими цінностями ми звертались ще раз і через запитання "Чому синонімом великих людей часто є слово "безсмертні"?"

Студентам пропонувалось також педагогічні ситуації з варіантами відповідей [139; 429-434]. Наприклад:

Ситуація 4

Учень розчарований своїми навчальними успіхами, сумнівається в своїх здібностях і в тому, що йому коли-небудь вдасться як слід зрозуміти і засвоїти матеріал, і говорить вчителю: "Як ви думаєте, чи вдасться мені коли-небудь вчитись на відмінно і не відставати від решти дітей у класі?" - Що повинен на це йому відповісти вчитель?

1. "Якщо чесно сказати - сумніваюсь".
2. " О, так, безперечно, в цьому ти можеш не сумніватись".
3. "У тебе чудові здібності, і я покладаю на тебе великі надії".
4. "Чому ти сумніваєшся в собі?"
5. "Давай поговоримо і вияснимо проблеми".
6. "Багато залежить від того, як ми з тобою будемо працювати".
7. _____ [139;430].

При їх вирішенні, вибираючи та обговорюючи доцільність одного з варіантів розв'язання конкретної ситуації, студенти прийшли до висновку, що найголовнішими ЦО професії вчителя є:

- 1) взаєморозуміння (60%) та взаємоповага (60%);
- 2) професіоналізм (36%);
- 3) авторитет (16%);
- 4) вміння володіти ситуацією (8%);
- 5) справедливість (4%); педагогічний такт (4%); дотепність (4%).

Кількісні дані підтверджують і такі висловлювання студентів:

- змінились мої погляди на ставлення вчителя до учнів: не слід вирішувати проблеми суворо, авторитарними методами, а намагатись зрозуміти особистість учня;

- зрозумів, що між вчителем і учнем потрібне взаєморозуміння;

- зрозумів, що взаєморозуміння і взаємоповага між вчителем і учнем - головне в навчально-виховному процесі;

- відчула необхідність налагодження між вчителем і учнем позитивних відносин;

- зрозуміла, що велику роль в стосунках між вчителем і учнем відіграє повага;

- зрозумів, що вчитель має бути авторитетом для учнів;

- зрозуміла, що якщо обрала професію вчителя, то потрібно виробляти вміння виходити з будь-якої ситуації, опираючись на взаємоповагу і взаєморозуміння;

- зрозуміла те, що, крім любові до учня, ще дуже важливі такі цінності для вчителя як взаєморозуміння і взаємоповага.

В ході занять кожний мав змогу довести доцільність своєї думки щодо запропонованого варіанту розв'язання педагогічної ситуації, переконатися у правильності чи неправильності свого відношення до конкретної ситуації. В ході занять студенти прийшли до таких висновків:

- підтвердив своє розуміння цінностей професії вчителя;
- відчув себе в ролі вчителя;
- отримав певні навички, необхідні для професії вчителя;
- змінив погляди на ставлення вчителя до учнів.

Таким чином, якщо в пізнавальній частині практичного семінару студенти надавали пріоритетності таким ціннісним орієнтаціям вчителя як любов до дітей (76%), професіоналізм (56%), взаєморозуміння (40%), знання (28%) та покликання бути вчителем (12%), чесність (12%), доброта (12%) (див. табл. 3.1), то в практичній частині поведінкового аспекту, відчувши себе в ролі вчителя, вони виділили такі ціннісні орієнтації, як взаєморозуміння (60%) та взаємоповага (60%), професіоналізм (36%), авторитет (16%). Це дозволяє зробити висновок про те, що акцент у ціннісних орієнтаціях вчителя в розумінні студентів змістився на ті, які вимагають знання психології, особливо вікової і педагогічної.

Таким чином, в ході формуючого експерименту студенти:

- 1) звернули увагу на головні професійні цінності вчителя та співвіднесли їх зі своїми пріоритетами;
- 2) задумалися про місце і роль вчителя в суспільстві, можливість бути корисним державі;
- 3) пов'язують свою майбутню професію з реалізацією своїх здібностей;
- 4) усвідомили значущість майбутньої професії.

По закінченню спецсемінару в контрольній і експериментальній групах було проведено повторне дослідження життєво-професійних ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя (див.табл.3.2).

Результати дослідження показали, що проведена робота дала значні зрушення в підвищенні значущості таких професійних ціннісних орієнтацій:

- 1) бажання залишити своєю роботою слід на землі (різниця=20);
- 2) любов до дітей (16);
- 3) розуміння інших, любов до інших (16);
- 4) реалізація та розвиток своїх здібностей (16);
- 5) вміння розуміти дитину (16);
- 6) цікава робота (16);
- 7) володіння методикою викладання (12);
- 8) пізнання (8);
- 9) самостійність як незалежність у оцінках та судженнях (8);
- 10) творчість (8).

Таблиця 3.2

Динаміка життєво-професійних цінностей майбутнього вчителя

№ з/п	Зміст ЦО	Загальний показник кількості виборів (%)			
		до екс-ту		після екс-ту	
		КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
1.	Активне, діяльне життя	16	18	17	20
2.	Життєва мудрість	28	28	29	32
3.	Здоров'я	100	96	98	59
4.	Цікава робота	32	34	32	50
5.	Володіння методикою викладання	-	-	-	-
6.	Навчання в педвузі	-	-	-	-
7.	Матеріально забезпечене життя	84	82	81	55
8.	Наявність хороших та вірних друзів	82	82	83	84
9.	Хороша атмосфера на роботі	6	4	6	-
10.	Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, колег)	24	24	24	24
11.	Пізнання (можливість розширення свого кругозору, освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	26	28	28	36
12.	Братерство, рівні можливості для всіх, справедливість	4	4	4	-
13.	Самостійність як незалежність у судженнях і оцінках	20	20	20	28
14.	Свобода як незалежність у вчинках та діях	40	42	31	40
15.	Щасливе сімейне життя (у батьківській родині)	24	24	30	18
16.	Творчість (можливість творчої діяльності)	8	8	8	16
17.	Впевненість у собі (свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	36	36	28	28
18.	Розваги	44	40	70	17
19.	Спілкування з колегами, учнями, батьками учнів	4	4	-	4
20.	Відчуття безпеки, захищеності	20	18	30	16
21.	Виховання дітей	40	43	28	47
22.	Вдячність батьків за учнів	-	-	-	4
23.	Боротьба з труднощами	8	7	6	7
24.	Спілкування з однодумцями	9	8	8	8
25.	Любов до другої людини, секс	84	86	88	60
26.	Можливість бути самим собою, не кривити душею	20	20	20	22
27.	Любов до дітей	32	33	38	50
28.	Бажання своєю роботою залишити слід на землі	26	28	30	48
29.	Розуміння інших, любов до інших	10	12	12	28
30.	Реалізація та розвиток своїх здібностей	4	4	-	20
31.	Допомога батькам, дітям, чуйність	12	10	12	10
32.	Вміння розуміти дитину	10	8	12	24
33.	Пошук нових методів та засобів професійного зростання	4	4	-	8
34.	Почуття власної гідності	34	32	34	32
35.	Гарний зовнішній вигляд, охайність	40	38	36	34
36.	Майбутнє сімейне життя (окремо від батьків)	64	65	64	58

Незначні зрушення в підвищенні значущості ЦО майбутнього вчителя зафіксовано в таких ЦО:

- 1) виховання дітей (різниця=4);
- 2) вдячність батьків за учнів (4);
- 3) пошук нових методів та засобів професійного зростання (4).

Розроблений нами спецсеминар також сприяв зростанню середнього показника шкали ціннісних орієнтацій та позитивно вплинув на загальні показники самоактуалізації особистості (див. табл.3.3).

Таблиця 3.3

Порівняльна характеристика рівня само актуалізації особистості майбутнього вчителя та середнього індексу шкали ЦО

Рівень самоактуалізації особистості	Загальні показники само актуалізації (%)				Середні показники шкали ЦО			
	до форм.екс-ту		після форм.екс-ту		до форм.екс-ту		після форм.екс-ту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	-	-	-	8.63	-	-	-	0.56
Вище середнього	40.08	40.36	43.05	47.26	0.47	0.47	0.48	0.52
Середній	8.26	7.78	12.29	22.88	0.46	0.45	0.47	0.47
Нижче середнього	38.88	39.60	34.30	18.45	0.44	0.44	0.43	0.44
Низький	12.78	12.26	10.36	2.78	0.34	0.33	0.33	0.33

Порівнюючи рівні сформованості диференційованої структури ціннісних орієнтацій студентів, ми побачили, що після проведення спецсеминару спостерігається збільшення кількості студентів з високим рівнем сформованості диференційованої структури ціннісних орієнтацій і зменшується кількість студентів з низьким та взагалі відсутнім рівнем сформованості диференційованої структури ціннісних орієнтацій (див. табл.3.4).

Таким чином, проведена нами робота сприяла зростанню рівня сформованості диференційованої структури ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя.

Отримані дані засвідчили, що:

1. У студентів в процесі спецсеминару сформувалось уявлення про пріоритетні ціннісні орієнтації майбутнього вчителя та розширився зміст вказаних ціннісних орієнтацій.

2. Заняття сприяли виробленню позитивної мотивації на майбутню професійну діяльність.

3.Зросла альтруїстична спрямованість діяльності вчителя.

Таблиця 3.4

Рівні сформованості диференційованої структури ЦО майбутнього вчителя

Рівень диференційованої структури ЦО	Кількість виборів студентів (%)			
	до форм. екс-ту		після форм. екс-ту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	24.1	24.3	27.2	45.6
Низький	57.4	57.3	54.7	49.6
Відсутній	18.5	17.7	17.1	4.8

4. Розширився пізнавальний інтерес до оволодіння обраною професією, спрямований на реалізацію та розвиток своїх здібностей, володіння методикою викладання, пізнання.

5. В поведінковому аспекті сформувалася потреба реалізації ЦО, що стосуються любові до дитини, вміння розуміти її та інших.

6. Робота в експериментальній групі сприяла процесу формування і усвідомлення учасниками спецсемінару своєї системи особистих ціннісних орієнтацій та співвідношення їх з ціннісними орієнтаціями майбутньої професії вчителя.

7. Змістився акцент з професійно-предметних цінностей на ті, що стосуються відношення до учнів з боку вчителя та стилю поведінки з учнями (взаємоповага, взаєморозуміння, любов до дітей).

8. Зросла впевненість в собі.

Дані висновки підтверджуються відповідями досліджуваних на питання анкети "Що мені дала участь в спецсеминарі?":

- зробила висновок, що для того, щоб працювати вчителем, потрібно бути добре підготовленим, вміти вирішувати різні педагогічні ситуації. Протягом усіх занять у мене змінилися погляди на життя;

- відчув себе в ролі вчителя. Думав, що професія вчителя легка, проте на заняттях переконався в хибності моєї думки;

- більше дізналась про професію вчителя, її роль, призначення. Краще усвідомила, що професія вчителя не з легких, адже вона вимагає не тільки професійних якостей, а й загальнолюдських. Вислухавши думки інших, я багато нового взяла для себе на майбутнє;

- відчула, наскільки важлива повага і взаєморозуміння з дітьми у діяльності вчителя;

- на мою думку, всі учасники таких занять мають можливість висловити свою думку і своє бачення стосовно різних проблем. Це сприяє кращому запам'ятовуванню і дає кращий ефект в навчальній діяльності;

- дізналась багато нового стосовно поведінки вчителя в різних ситуаціях, які допомогли мені в певній мірі відчутти себе повноцінним вчителем;

- в процесі занять задумалась над професією вчителя. Зрозуміла, що вчитель не повинен піддаватися емоціям, а має бути стриманим і розуміти дітей;

- з'явився деякий досвід щодо вирішення певних педагогічних завдань, які можуть виникнути в школі;

- до тих цінностей професії вчителя, що були для мене одними з головних, додалися нові, а саме: глибока взаємоповага між вчителем і учнем та терпіння.

Таким чином, розроблений нами спецсеминар:

1) сприяв оволодінню новими знаннями, способами мислення та поведінки;

2) підтвердив наше припущення, що оволодіння цінностями професії вчителя у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають значущого системного характеру і справляють регуляційний вплив на самостійність особистості;

3) на основі системоутворюючого фактору самопізнання, як провідного компонента інтеграції психологічних знань у свідомість майбутнього вчителя, відбувається перенесення смислів і значень на дії і вчинки, підвищення самоактивності та особистісне зростання, яке передбачає розширення ціннісних орієнтацій;

4) вирішення студентами ігрових та реальних проблемних педагогічних ситуацій створює можливість для включення педагогічних ціннісних орієнтацій у контексті їх суб'єктивно значущих ціннісних орієнтацій.

Висновки до третього розділу:

В ході проведення формуючого експерименту ми прийшли до таких висновків:

Ціннісні орієнтації майбутнього вчителя виступають для педагога в якості стратегічних цілей його діяльності та посідають найвищий щабель у мотиваційно-регулятивній системі, оскільки виконують функцію стійкого визначення поведінки та професійної діяльності, впливають на зміст і спрямованість потреб, мотивів, інтересів особистості.

Процес розвитку особистості майбутнього вчителя та її ціннісно-професійне самовизначення залежать від рівня та ступеня соціальної активності, самоактивності і продуктивності самої особистості. Активність та самоактивність завжди спонукаються цінностями, а цінності є регулятором самоактивності індивіда.

Процес оволодіння цінностями вчительської професії у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають цілісного, значущого, системного характеру і справляють регуляторний вплив на самостійність особистості.

Наше дослідження показало ефективність таких умов:

- забезпечення можливості безпосередньої участі студентів в апробації даних цінностей, наданні їм нового смислу;
- включення професійних цінностей в реальний смисл життя студента;
- усвідомлення студентами власної системи ціннісних орієнтацій, рівня її суперечливості, виявлення вирішальних та похідних цінностей, встановлення пріоритетів;
- усвідомлення студентами рівня співпадання професійних цінностей з їх життєвими цілями і планами;
- співвіднесення вимог професії вчителя з можливостями та індивідуальними особливостями.

Ефективним засобом реалізації цих умов є активне групове навчання, яке забезпечує таку систему інтерперсональних зв'язків, коли дії і судження кожного студента попадають під контроль викладача, співучасників по розширенню ціннісних орієнтацій та внутрішнього ідеального спостерігача у вигляді самоспостереження, самоконтролю, самооцінки.

Збереження під час занять всіх принципів та ознак тренінгу сприяє встановленню клімату психологічної близькості, взаємодопомозі, саморозкриттю та відвертості студентів.

Система роботи з цінностями майбутнього вчителя повинна ускладнюватись від самоусвідомлення та змінення "Я - образу" до розширення території "Я", переоцінки цінностей та отримання нових смислів.

Ефективними формами роботи є психогімнастичні вправи та аналіз і розв'язування життєвих і педагогічних ситуацій, які сприяли виробленню позитивної мотивації на майбутню професійну діяльність, зростанню альтруїстичної спрямованості діяльності вчителя, розширенню пізнавального інтересу до оволодіння обраною професією, зміщенню акцентів з професійно-предметних цінностей на особистісно зорієнтовані.

Спеціально організована система тренінгових занять допомагає студентам-майбутнім вчителям усвідомити свої життєві та професійні орієнтири і реальні засоби їх досягнення. В результаті значущі для студентів цілі й цінності інтегруються в цілісну систему професійного становлення.

ВИСНОВКИ

У монографії наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки, що виявляється у розкритті сутності і специфіки цього процесу, змісту ціннісних орієнтацій сучасних студентів, динаміки їх ієрархічної структури, дослідженні факторів впливу на зміст і структуру ціннісних орієнтацій, встановленні їх зв'язку з рівнем самоактуалізації особистості майбутнього вчителя та його професійно-педагогічної спрямованості, обґрунтуванні, розробленні та апробації системи розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя на основі використання активних методів навчання.

1. Ціннісні орієнтації майбутнього вчителя виступають для педагога в якості стратегічних цілей його діяльності та посідають найвищий щабель у мотиваційно-регулятивній системі, оскільки виконують функцію стійкого регулятора поведінки та професійної діяльності, впливають на зміст і спрямованість потреб, мотивів, інтересів особистості.

2. Юнацький вік є сензитивним для утворення ціннісних орієнтацій в якості стійкої особистісної властивості, яка впливає на становлення світогляду учнів. Психологічною основою формування ціннісних орієнтацій в юнацькому віці є процес засвоєння цінностей життя і їх перетворення в змістовні елементи ціннісних уявлень. Професійне самовизначення юнака як ціннісно-життєвий вибір відбувається на основі загальної орієнтації в соціально-економічній ситуації в країні та прогнозування престижності обраної професії, усвідомлення її цінності та виділенні віддаленої професійної мети, її узгодженість з іншими важливими життєвими цілями.

У процесі професійного становлення в результаті взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу відбувається процес інтерналізації - внутрішнє засвоєння суспільно-професійних цінностей.

3. Специфіка професії вчителя вимагає розвиненості гуманістичної спрямованості системи ціннісних орієнтацій, що забезпечує успішну аксіологічну діяльність, формування світоглядних позицій та визначення особистісного смислу педагогічної діяльності, а тому метою навчально-виховного процесу в педагогічному навчальному закладі має бути формування професійно-значущих утворень особистісної структури і, перш за все, ціннісних орієнтацій.

Стрижнем системи професійно-ціннісних орієнтацій є ставлення майбутнього вчителя до своїх особистісно-професійних характеристик, логічним центром і основою яких є мотиваційно-потребова сфера особистості.

Ефективність формування ціннісних орієнтацій вчителя та всієї системи його підготовки залежить від того, наскільки зовнішні виховні впливи відповідають завданням та змісту його самовиховання.

4. Особливості системи ціннісних орієнтацій особистості кожного студента зумовлені впливом об'єктивних (стать, рівень матеріального забезпечення, місце проживання, друзі) і суб'єктивних (спрямованість на майбутнє, рівень самоактуалізації, рівень професійно-педагогічної спрямованості) чинників. У процесі оволодіння майбутньою спеціальністю більшої ваги набувають цінності, пов'язані з професійною діяльністю, активним діяльним життям та міжособовими стосунками з друзями та в сім'ї, що є свідченням тісного взаємозв'язку ціннісних орієнтацій та особистісної зрілості індивіда.

Однак, для більшості студентів характерний низький рівень сформованості диференційованої структури ціннісних орієнтацій, внаслідок чого студенти відчують труднощі у визначенні для себе конкретних цілей життя, виборі відповідних засобів для їх досягнення.

5. Індивідуальні особливості життєво-професійних цінностей майбутніх вчителів пов'язані зі статтю та місцем проживання досліджуваних.

Юнаки надають перевагу статусним цінностям, а дівчата – емоційно-насиченим. Для сільських студентів більшу значущість мають ціннісні орієнтації: пізнання, морально-психологічного клімату в групах спілкування; міські більше акцентують увагу на професійних цінностях, з чого випливає, що в сільських школах слід посилити роботу з профорієнтації та формування професійної спрямованості старшокласників.

6. Зміст професійних ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів через опосередковане відображення їх в ідеалі вчителя може знаходити своє втілення в суспільному ідеалі, конкретній людині чи бути збірним, уявним, на основі синтезу позитивних особистісних якостей. Разом з тим, портрет ідеального вчителя за уявленнями студентів збіднено, він представлений у більшості студентів надто узагальнено, здебільшого на основі життєвого досвіду і без використання психолого-педагогічних знань.

Найбільш значущими педагогічними цінностями студенти вважають моральні, професійні, духовні, особистісно вдосконалюючі та матеріальні. Рівень їх прийняття прямо пов'язаний з професійно-педагогічною спрямованістю майбутнього вчителя.

7. Ціннісні орієнтації майбутнього вчителя є одним із показників самоактуалізації особистості. Чим вищий загальний рівень самоактуалізації особистості, тим більше вони приймають професійні, моральні і духовні цінності.

8. Процес розвитку особистості майбутнього вчителя та його ціннісно-професійне самовизначення залежать від рівня та ступеня соціальної активності, самоактивності і продуктивності самої особистості. Активність та самоактивність завжди спонукаються цінностями, а цінності є регулятором самоактивності індивіда. Процес оволодіння цінностями вчительської професії у навчально-виховному процесі оптимізується при виявленні і створенні таких

психолого-педагогічних умов, коли цінності набувають цілісного, значущого, системного характеру і регулюють самостійність особистості.

Ефективним засобом реалізації цих умов є активне групове навчання, яке забезпечує таку систему інтерперсональних зв'язків, коли дії і судження кожного студента попадають під контроль викладача, співучасників по розширенню ціннісних орієнтацій та внутрішнього ідеального спостерігача у вигляді самоспостереження, самоконтролю, самооцінки.

9. Система роботи з розширення та становлення цінностей майбутнього вчителя повинна ускладнюватись від самоусвідомлення та змінення “Я - образу” до розширення території “Я”, переоцінки цінностей та отримання нових смислів.

Ефективними формами роботи є дискусії, психогімнастичні вправи, аналіз і розв'язування життєвих і педагогічних ситуацій, рольові ігри, які сприяють виробленню позитивної мотивації на майбутню професійну діяльність, зростанню альтруїстичної спрямованості діяльності вчителя, розширенню пізнавального інтересу до оволодіння обраною професією, зміщенню акцентів з професійно-предметних цінностей на професійно-особистісні, перенесенню смислів і значень на дії і вчинки, підвищенню самоактивності, усвідомленню своїх життєвих та професійних орієнтирів і реальних засобів їх досягнення. В результаті значущі для студентів цілі й цінності інтегруються в цілісну систему професійного становлення.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя. Зокрема, глибшого вивчення чекають питання зв'язку ціннісних орієнтацій з академічною успішністю студентів, його особистісною зрілістю, професійною ідентифікацією та ін. Пошук відповідей на них і є предметом нашої подальшої роботи над проблемою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Адыкулов А.* Ценностные ориентации и особенности профессиональной направленности учащихся 8-10 классов: Автореферат дис. ... канд. психол. наук. - М., 1990. - 26 с.
2. *Алексеева В.Г.* Молодой рабочий. Формирование ценностных ориентаций.- М.: Мысль, 1983. - 222 с.
3. *Алексеева В.Г.* Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал. - 1984. - т.5. - №5. - С. 63-70.
4. *Альбуханова - Славская К.А.* Деятельность и психология личности. - М.: Наука, 1980. - 335 с.
5. *Альбуханова - Славская К.А.* Активность и сознание личности как субъекта деятельности // Психология личности в социалистическом обществе: Активность и развитие личности. - М., 1989. - С. 110-125.
6. *Альбуханова - Славская К.А.* Жизненные перспективы личности // Психология личности и образ жизни. - М., 1987. - С.137-149.
7. *Альбуханова - Славская К.А.* Особенности типологического подхода и метода исследования личности // Принцип системности в психологических исследованиях. - М., 1990. - С. 18-25.
8. *Альбуханова - Славская К.А.* О путях построения типологии личности // Психологический журнал. - 1983. - т.4. - №1. - С.14-29.
9. *Альбуханова - Славская К.А.* Стратегия жизни. - М., 1991. - 290 с.
10. *Альбуханова - Славская К.А., Брушлянский А.В.* Философско-психологическая концепция С.Л.Рубинштейна. - М., 1989. - 245с.
11. *Алексеева М.І.* Психологія ранньої юності.- К.: Знання, 1971.- 46 с.
12. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. - Л.: Издательство ЛГУ, 1968. - 336 с.
13. *Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды. - М., 1980. - в 2-х томах. - т.1. - 230 с.
14. *Андреева Г.М.* Социальная психология. - М.: Издательство МГУ, 1980. - 41 с.
15. *Білоусова В.О.* Життєві та естетичні цінності у старшокласників // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 137-141.
16. *Багдасарьян Н.Г.* и др. Инновации в ценностных ориентациях студентов // Социологические исследования. - 1995. - №4. - С. 125-129.
17. *Беккер Г. и Босков А.* Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении. - М.: Издательство иностранной литературы, 1961. - 895 с.
18. *Бех І.Д.* Цінності як ядро особистості // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 8-11.

19. *Бех И.Д.* Психологические основы нравственного развития личности. - К.,1992. - 320 с.
20. *Бех И.Д.* Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. - К.: ІЗМН, 1998. - 204 с.
21. *Божович Л.И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. М.,1968. - 464 с.
22. *Божович Л.И.* Проблема развития мотивационной сферы ребенка // В ст.: Изучение мотивации поведения детей и подростков. - М.: Просвещение, 1972. - С. 7-44.
23. *Божович Л.И.* Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. - 1979. - №4. - С. 23-34.
24. *Болгаріна В.С., Терещенко І.Ю.* Ідеал: цінність і духовний вектор // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 16-19.
25. *Болотіна В.Ю.* Моральні цінності підростаючого покоління // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 19-21.
26. *Бондар Н.Є.* Формування особистісної репрезентації в юнацькому віці: Дис. ... канд. психол. наук. - К.,1998. - 207 с.
27. *Бондар Н.Є.* Формування особистісної репрезентації життєвого шляху в юнацькому віці: Автореферат дис. ...канд. псих. наук. - К.,1998. - 17 с.
28. *Боршевський М.Й.* Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. - К., 1997. - С. 21-25.
29. *Братусь Б.С.* Аномалии личности. - М.: Мысль, 1988. - 301 с.
30. *Будник О.І.* Регілієзнавство і проблеми формування духовних цінностей молоді // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 25-27.
31. *Будинайте Г.Л., Корнилова Т.В.* Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта // Вопросы психологии. - 1993. - №5. - С. 99-106.
32. *Булах І.С., Долинська Л.В.* Духовність і креативність як потенціали становлення професійної культури майбутніх вчителів // Психологія . Збірник наукових праць. - Вип.2. - К., 1998. - С. 87-92.
33. *Булах І.С., Кулагіна Л.М.* Психологічна характеристика особистісних виборів цінностей у підлітків // Психологія . Збірник наукових праць. - Вип.2. - К.,1998. - С. 44-49.
34. *Бурлачук Л.Ф., Морозов С.Л.* Словарь - справочник по психологической диагностике. - К.: Наукова думка. - 1989. - 200 с.
35. *Бутківська Т.В.* Проблема цінностей у соціалізації особистості // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 27-31.

36. *Бутківська Т.В.* Цінності: від учителя до учня: Психологічна соціологія // Початкова школа. - 1997. - №2. - С. 6-8.
37. *Буякас Т.М., Степанов С.Ю.* Опыт утверждения общечеловеческих ценностей - культурных символов - в индивидуальном сознании // Вопросы психологии. - 1997. - №5. - С. 44-56.
38. *Василюк Ф.Е.* Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. - М.: Издательство МГУ, 1984. - 200 с.
39. *Вачков И.В.* Основы технологии группового тренинга. Психотехники. Учебное пособие. - М., Издательство "Ось- 89", 1999.- 176с.
40. *Ващенко І.В. , Петрушевська Н.В.,* Статусно - архаїчна система виховних цінностей // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 31-35.
41. *Вилюнас В.К.* Психологические механизмы мотивации человека. - М.: Издательство МГУ, 1990. - 288 с.
42. *Водзинская В.В.* Понятие установки, отношения, ценностных ориентаций в социологическом исследовании // Философия науки. - 1968. - №2. - С. 48-54.
43. *Волков Е.С.* Зависимость ценностных ориентаций студентов от смены вида деятельности: Методические рекомендации. - М.: МГПИ, 1981. - 29 с.
44. *Волков Н.А.* Динамика ценностных ориентаций в структуре личных характеристик у школьников: Автореферат дис. ... канд. психол. наук. - Л., 1983. - 16 с.
45. *Волков С.С.* Психологические особенности развития ценностных ориентаций у студентов педвуза: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - М., 1983. - 16 с.
46. *Генисаретский О.И.* Художественные ценности в структуре образа жизни и окружающей среды. - М., 1985 / Общие проблемы искусства. Обзорная информация. Вып.1. - С. 5-7.
47. *Головаха Е.И.* Жизненные перспективы и профессиональное самоопределение молодежи. - К., 1988. -143 с.
48. *Головаха Е.И., Кроник А.А.* Конструктивные функции психологии // Психологический журнал. - 1989. - т.10. - №6. - С. 23-33.
49. *Головаха Е.И., Кроник А.А.* Понятие психологического времени // Категории материалистической диалектики в психологии. - М., 1988. - С. 199-213.
50. *Головных Г.Я.* Ценностные ориентации и перестройка общественного сознания // Фил. науки. - 1989. - №6. - С.85 - 89.
51. *Давыдов В.В.* Проблемы развивающего обучения. - М., 1986. - 240 с.
52. *Даниленко М.В., Даниленко Л.І.* Педагогічні задачі: Навч. посібник. - К.; Вища школа., 1991.- 176с.

53. *Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога* // Сб. научн. трудов / Редкол.: И.В.Дубровина (отв. ред.) и др. - М.: Издательство АПН СССР, 1987. - 178 с.

54. *Дмитрик И.С.* Теоретические основы обучения будущих учителей педагогической технологии: Автореферат дис. ... канд. психол. наук. - К., 1989.

55. *Долинська Л.В.* Особистісно - професійне становлення майбутнього вчителя // Матеріали 14 об'єднаної наукової медико - технічної конференції. - Київ - Вінниця, 1996. - розд.4. - С. 78-79.

56. *Долинська Л.В.* Принципи активності в особистісно-професійному зростанні майбутнього вчителя // М-ли конференції "Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства", К., 2000.- С.

57. *Долинська Л.В.* Психолого - педагогічні умови особистісно - професійного зростання майбутнього вчителя // Психологія . Збірник наукових праць. - Вип.3. - К., 1998. - С. 65-71.

58. *Долинська Л.В., Максимчук Н.П.* Динаміка життєвих та професійних цінностей майбутнього вчителя // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості . Збірник Всеукраїнської науково - практичної конференції. - Дрогобич, 1998. - С. 156-159.

59. *Долинська Л.В Максимчук Н.П.* Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2008. – 124с.

60. *Долинська Л.В., Яремчук С.В.* Формування у майбутніх вчителів спрямованості на підвищення психолого - педагогічної компетентності // Матеріали Всеукраїнської науково - практичної конференції. - Мелітополь, 1995. - С. 159-163.

61. *Долинська Ю.Г.* Особливості усвідомлення майбутніми психологами значення самоактуалізації особистості як умови ефективності своєї діяльності // Психологія . Збірник наукових праць. - Вип.2. - К., 1998. - С. 113-120.

62. *До питання про формування у студентів педвузу готовності до професійної діяльності* // Тези доповідей міжвузівської науково - практичної конференції. - Ніжин, 1990. - С. 5-7.

63. *Дробницький О.Г.* Мир оживших предметов. - М.: Политиздат, 1967. - 351 с.

64. *Дробницький О.Г.* Понятие морали. - М., 1974. - 388 с.

65. *Дробницький О.Г.* Проблемы нравственности. - М.: Наука, 1977. - 333 с.

66. *Дубровина И.В., Круглов Б.С.* Психологические аспекты формирования ценностных ориентаций и интересов учащегося // Ценностные ориентации и интересы школьников. - М., 1983. - С. 27-37.

67. *Дьяченко М.И., Кандыбович И.А.* Психология высшей школы. - 2-е изд., перераб. и дополн. - Минск: Издательство БГУ. - 1981. - 383 с.

68. *Ермоленко В.Д.* Психологические особенности развития ценностных ориентаций у детей в периодах перехода в младший школьный и подростковый возраст: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - М., 1984. - 24 с.
69. *Жерносек І.П.* Деякі ціннісні орієнтації молоді // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 39-41.
70. *Жизненные* пути одного поколения / РАН. Институт социологии: Отв. ред. М.Х.Титма. - М.: Наука, 1992. - 186 с.
71. *Жуков Ю.М.* Ценности как детерминанты принятия решения. Социально - психологический подход к проблеме // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. - М., 1976. - С. 16-28.
72. *Залесский Г.Е.* Психологические основы формирования убеждений: Дис. ... докт. психол. наук. - М., 1991. - 387 с.
73. *Залесский Г.Е.* Психология мировоззрения и убеждений личности. - М.: Издательство МГУ, 1994. - 144 с.
74. *Залесский Г.Е., Редькина Е.Б.* Психодиагностика убеждений и ориентаций личности: Учебное пособие. - М.: Издательство Московского университета, 1996. - 73 с.
75. *Зарукина А.М.* Вопросы педагогики высшей школы. - Иркутск, 1986.- с.
76. *Захарова Л.Н.* Личностные особенности, стили поведения и типы профессиональной самоидентификации студентов педвуза // Вопросы психологии. - 1991. - №2.- С. 60-66.
77. *Здравомыслов А.Г.* Потребности. Интересы. Ценности. - М.: Политиздат, 1986. - 223 с.
78. *Здравомыслов А.Г.* Человек и его работа // Социологические исследования. - М.: Политиздат, 1967. - 276 с.
79. *Здравомыслов А.Г. и Ядов В.А.* Отношение к труду и ценностные ориентации личности. - Сб. Социология в СССР. - М.: Мысль, 1995. - т.2. - С. 196-205.
80. *Зотова О.И.* Направленность личности и социальная регуляция поведения молодежи // Психология личности и образ жизни / Отв. ред. Е.В.Шорохова /. - М.: Наука, 1987. - С. 30-33.
81. *Зотова О.И., Бобнева М.И.* Ценностные ориентации и механизм социальной регуляции поведения // Методич. проблемы социальной психологии. - М.: Наука, 1975. - С. 241-254.
82. *Зюзин Д.И.* Качество подготовки специалистов как социальная проблема. - М.: Наука, 1987. - с.
83. *Иванов В.И.* Проблемы детской виктимности в современном обществе // Молодежь в условиях социально - экономических реформ / Научн. ред. В.Т.Лисовский. СПб., 1995. - 55 с.
84. *Игры* - обучение, тренинг, досуг... / Под ред. В.В.Петрусинского. Кн.5. Педагогические игры. - М., 1994.- 136с.

85. *Истошин И.Ю.* Ценностные ориентации в личностной системе регуляции поведения // Психологические механизмы регуляции социального поведения. - М.: Наука, 1979. - С. 252-267.

86. *Игнатенко П.Р.* Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблем // Педагогіка і психологія. - 1997. - №1(14). - С. 118-123.

87. *Игнатенко П.Р.* Співвідношення національних і загальнолюдських цінностей у вихованні // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 47-49.

88. *Клименко И.Ф.* Психологические особенности отношения к себе и другим как носителям нравственных ценностей на разных этапах онтогенеза личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - М., 1986. - 21 с.

89. *Климов Е.А.* Общечеловеческие ценности глазами психолога - профессиеведа // Психологический журнал. - 1994. - т.14. - №4. - С. 130-136.

90. *Козелецкий Ю.* Человек многомерный (психологическое эссе). - К.: Лыбидь, 1991. - 288 с.

91. *Крицька Л.В.* Громадянськість як інтегральна ціннісна орієнтація особистості // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 58-62.

92. *Круглов Б.С.* Методика изучения особенностей формирования ценностных ориентаций // Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога. - М.: Издательство АПН СССР, 1987. - С. 80-89.

93. *Круглов Б.С.* Социальная направленность личности старшеклассника. - М., 1989. - С. 2-25.

94. *Кушнірова Т.В.* До проблеми сприймання й оцінювання соціальних цінностей // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 62-65.

95. *Кушнірюк В.М.* Формування гуманістичних цінностей підлітків у педагогічній взаємодії // Психологія. - Вип.2. - К., 1998. - С. 53-59.

96. *Латин Н.И.* Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования, 1996. - №5. - С. 3-19.

97. *Леонтьев А.Д.* От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности // Вестник МГУ. Сер.14. Психология, 1996. - №4. - С. 35-44.

98. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975. - 304 с.

99. *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики. - М.: Изд - во МГУ, 1981. - 584 с.

100. *Леонтьев А.Н.* Психологические вопросы сознательного учения. - Известия АПН РСФСР, 1947. - №7.

101. *Леонтьев Д.А.* Ценностность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. - 1996. - №4. - С. 15-26.

102. *Лисенко В.П.* Особливості ціннісної структури підростаючої особистості // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 65-67.
103. *Лисовский А.В., Голод С.И.* Образ жизни современного студента / Социологические исследования. - Л.: Изд - во ЛГУ, 1981. - 206 с.
104. *Лисовский В.Т.* Личность студента. - Л.: Изд - во Ленинградского ун - та, 1974. - 184 с.
105. *Лисовский В.Т.* Советское студенчество: Социологические очерки. - М.: Высшая школа, 1990. - 302 с.
106. *Личность и ее ценностные ориентации / Под ред. В.А.Ядова и др. // Информ. бюллетень ИКСИ АН СССР. - М.,1969. - Вып.1. - №4(19). - 17 ос. - Вып.2. - №25(40). - 123 с.*
107. *Личность и ее ценностные ориентации // Сб. ст./ Отв. ред. В.В.Колбановский. - М., 1969. - с.*
108. *Любимова Т.В.* Понятие ценности в буржуазной социологии // Социальные исследования. - Вып.5. - М., 1970. - С. 61-76.
109. *Максименко С.Д., Щербан Т.Д.* Професійне становлення молодого вчителя. - Ужгород: Закарпаття, 1998. - 106 с.
110. *Максимчук Н.П.* Змістовні характеристики ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів// Творча спадщина Г.С.Костюка та сучасна психологія. До 100-річчя від дня народження академіка Г.С.Костюка. Матеріали Третього з'їзду Товариства психологів України.- К.,2000.- С.117.
111. *Максимчук Н.П.* Зміст ціннісних орієнтацій в життєво-професійному самовизначенні майбутнього педагога// Психологія. Зб. наук.праць.- Вип. 4(7).- К.,1999.- С.55-61.
112. *Максимчук Н.П.* Особливості ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя // Психологія. Збірник наукових праць. - Вип.2(5). - К., 1999. - С. 137-202.
113. *Максимчук Н.П.* Особливості ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя в процесі його професійної підготовки // Допрофесійна педагогічна підготовка учнівської молоді в контексті реалізації цільової комплексної програми «Вчитель». Збірник науково - практичної конференції в трьох частинах. - 2 частина. - Дніпропетровськ, 1998. - С. 131-135.
114. *Максимчук Н.П.* Самопізнання як умова становлення ціннісних орієнтацій майбутнього педагога // Психологія самосвідомості: минуле, сучасний стан та перспективи дослідження . Збірник наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження П.П.Чамати. - К., 1998. - С. 58-59.
115. *Максимчук Н.П.* Формування ціннісних орієнтацій вчителя як основа його підготовки до розвивального навчання // Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого - педагогічні проблеми сучасної освіти / Вісник Харківського державного університету №439. Серія психологія, політологія. - Харків, 1999. - С. 105-108.

116. *Максимчук Н.П.* Ціннісні орієнтації та формування особистості майбутнього педагога // Психологія. Збірник наукових праць. Вип.1. - К.,1998. - С. 33-37.
117. *Макшианов С.И., Хрящева Н.Ю.* Психогимнастика в тренинге. Каталог. Часть 1.- Санкт-Петербург, 1993.- 106с.
118. *Макшианов С.И., Хрящева Н.Ю., Сидоренко Е.В.* Психогимнастика в тренинге. Часть 2.- Санкт-Петербург, 1993.- 90с.
119. *Маркова А.К.* Актуальные проблемы психологии труда учителя // Советская педагогика. - №6. - С. 56-64.
120. *Маркова А.К.* Мотивация учебной деятельности: Методические рекомендации в помощь лектору и методисту институтов усовершенствования учителей. - М., 1978. - 13 с.
121. *Мартынюк И.О.* Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования. - К.: Наукова думка, 1990. - 124 с.
122. *Маслоу А.* Самоактуализация личности и образование / пер. с англ. // Серия «Психопедагогика и методология науки», Вып.4. - Киев - Донецк, 1994.
123. *Методика* изучения ценностных ориентаций / Психодиагностическая серия, № 5. - м.: Смысл, 1992. - 17 с.
124. *Методы* социально - психологических исследований //Сб. научных трудов / Под общ. ред. М.А.Меньшиковой /. - М., 1975. - С. 44-57.
125. *Митев Петр - Эмил.* Социология лицом к лицу с проблемами молодежи. - София, 1983 (На русском языке).
126. *Молодежь:* ориентации и жизненные пути (На материалах социологического исследования в Советской Прибалтике) / Ин - т философии и права АН Латв. ССР и др.; Отв. ред. М.Х.Титма. - Рига: Зинатне, 1988. - 207 с.
127. *Молодежь:* ориентации и жизненные пути: (На материалах социолог. исслед. в Советской Прибалтике) / Ин - т философии и права АН Латв. ССР и др.; Отв. ред. М.Х.Титма. - Рига: Зинатне, 1998. - 207 с.
128. *Мороз А.Г.* К вопросу о дидактической адаптации первокурсников вуза // Психологические и социально - психологические особенности адаптации студента. - Ереван, 1973.
129. *Мороз А.Г.* Формирование готовности к педагогической деятельности в будущих учителей // В сб.: Психолого - педагогические основы совершенствования подготовки специалиста в университете. - Днепропетровск, 1980. - С. 70-75.
130. *Мороз Л.І.* Особливості прояву ціннісних орієнтацій у міжстатевій поведінці молоді ранньоюнацького віку: Дис. ... канд. психол. наук. - К., 1993. - 153 с.
131. *Мороз О.Г.* Професійна адаптація молодого вчителя. - К., 1980. - 96 с.

132. *Муздыбаев К.* Удовлетворенность жизнью, ощущение счастья, переживания смысла собственного бытия (Из опыта эмпирических исследований) // Рабочий класс СССР на рубеже 80-х годов. - М., 1981.

133. *Мясищев В.Н.* Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека // Психологическая наука / Под ред. Б.Г.Ананьева. - М.: АПН, 1960. - т.2. - С. 110-125.

134. *Науменко Е.А.* Психологическая структура и формирование профессионально - педагогической направленности личности: Автореф. ... канд. психол. наук. - М., 1987. - 22 с.

135. *Наумова Н.О.* Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. - М., 1988.

136. *Научитель Е.В.* Ценностные ориентации студентов: психологические факторы формирования, развития, трансформации: Дис. ... канд. психол. наук. - Харьков, 1988. - 181 с.

137. *Начало* пути: поколение со средним образованием / Авт. кол.: Р.К.Веэрманн и др.; Отв. ред. М.Х.Титма; АН СССР, Ин-т социологии. - М.: Наука, 1989. - 240 с.

138. *Некрасова Е.В.* Особенности переживания времени жизни в раннем юношеском возрасте // Проблемы формирования ценностных ориентаций и активности личности в ее онтогенезе. - М., 1987. - С 92-99.

139. *Немов Р.С.* Психология: Учеб. для студентов высш. пед.учеб. заведений: В 3 кн.: Кн. 3: Экспериментальная педагогическая психология и психодиагностика. - М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995.- 512с.

140. *Непомнящая Н.И.* и др. Ценность как центральный компонент психологической структуры личности // Вопросы психологии. - 1980. - №1.- С. 22-30.

141. *Нечаева Е.А., Райгородская И.А.* К вопросу оценки студентами профессиональных и личностных качеств учителя // Вопросы психологии личности и деятельности студентов. - Иркутск. 1978.

142. *Ольшанский В.Б.* Основы математической статистики: учебное пособие для институтов физической культуры // Под ред. В.С.Иванова. - М.: Изд - во физкультуры и спорта. - 1990. - 176 с.

143. *Павленко В.В.* Формування професійних переконань у студентів педагогічного вузу: Дис. ... канд. психол. наук. - К., 1995. - 173 с.

144. *Пасічняк Р.Ф.* Психологічні особливості особистісного самовизначення старшокласників. - К., 1999. - 16 с.

145. *Пеньков Е.М.* Социальные нормы - регуляторы поведения личности // Некоторые вопросы методологии и теории. - М.: Мысль, 1972. - 198 с.

146. *Петрикас В.А.* Некоторые проблемы ценностных ориентаций военной молодежи // Социологические исследования. - 1995. - №12. - С. 32-35.

147. *Петровский А.В.* Развитие личности. Возрастная периодизация // Психология развивающейся личности. - М., 1987. - С . 38-76.

148. *Петровский В.А.* Личность в психологии Уч. пос. Изд-во "Феникс", Ростов-на-Дону, 1996,-510с.

149. *Пилипенко Л.І.* Розвиток моральних ціннісних орієнтацій учнів в навчально - виховному процесі // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії / Тези доповідей науково - практичної конференції: За ред. Боришевського М.Й., Савчина М.В. - Київ - Дрогобич, 1994. - С. 88-89.

150. *Пичурин В.В.* Структура и динамика жизненной позиции личности студента педвуза: Дис. ... канд. психол. наук. - К., 1992. - 155 с.

151. *Платонов К.К.* О системе психологии. - М.: Мысль, 1972. - 216 с.

152. *Пошан Т., Дюма К.* Абрахам Маслоу и Хайнц Кохут: сравнение // Иностранная психология. - 1993. - т.1. - С. 18-26.

153. *Прокументова Г.Н.* Некоторые вопросы определенности сформированности ценностных ориентаций учащихся // Психолого - педагогические вопросы организации учебно - воспитательного процесса. - Томск, 1978. - С. 37-63.

154. *Прокопьев И.И.* О ценностных ориентациях в общении подростков // Психологические условия и механизмы воспитания подростков. - М.: Просвещение, 1983. - С. 75-83.

155. *Пряжников Н.С.* Профессиональное и личностное самоопределение / Академия педагогических и социальных наук, Московский психолого - социальный ин - т. - М.: НПО «МОДЭК»; Воронеж, 1996. - 256 с.

156. *Психологические аспекты формирования нравственных ценностей у школьников:* Межвуз. сб. научн. трудов / Редкол.: Р.И.Цветкова, Ф.Г.Важенина, Н.Г.Долгих. - Хабаровск, 1984. - 131 с.

157. *Психологические механизмы регуляции социального поведения:* / Сб. статей / АН СССР. Ин - т психологии; Отв. ред. М.И.Бобнева, Е.В.Шорохова/ . - М.: Наука, 1979. - 335 с.

158. *Психологические основы формирования личности в педагогическом процессе:* Пер. с нем. / Под ред. А.Коссаковски и др. - М.: Педагогика. - 1981. - 224 с.

159. *Психологический словарь* / Под ред. В.В.Давыдова, А.В.Запорожца, Б.Ф.Ломова и др. - М.: Педагогика, 1983. - 448 с.

160. *Психология личности и образ жизни* / Отв. ред. Е.В.Шорохова. - М.: Наука, 1987. - 238 с.

161. *Психологія самоактивності особистості учнів у виховному процесі:* Навч.-метод. посібник/ За заг. ред .М.Й.Боришевського, - К.: ІЗМН, 1998.- 192 с.

162. *Психология. Словарь* / Под общ. ред. А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского. - М.: Политиздат, 1990. - 494 с.

163. *Психолого - педагогічні проблеми професійної освіти:* Науково - методичний збірник / І.А.Зязюн та ін. (гол. ред.); Ін - т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. - К.: ІСДО, 1994. - 384 с.

164. *Пути* интенсификации становления профессиональной деятельности в учебно - воспитательном процессе вуза / НИИ проблем высшей школы Госкома СССР по нар. образованию; Под ред. Н.Н.Нечаева. : Знание, 1990. - 115 с.
165. *Разжавина Л.В.* Развитие и формирование ценностных ориентаций у студентов педвуза: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - М., 1990. - 20 с.
166. *Резник Т.Е., Резник Ю.М.* Жизненные стратегии личности // Социологические исследования. - 1995. - №12. - С. 100-105.
167. *Резник Т.Е., Резник Ю.М.* Жизненные стратегии личности: поиск альтернатив. - М., 1995.
168. *Роменець В.А.* Виховання творчих здібностей у студентів. - К., 1973, - 96 с.
169. *Роменець В.А.* Проблеми життєвого шляху людини в історії психології // «Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи». - Філософська думка. - 1982. - №1. - С. 18-20.
170. *Роменець В.А.* Психологія творчості. - К., 1971.- 248с.
171. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1974. - 424 с.
172. *Ручка А.А.* Социальные ценности и нормы. - К.: Наукова думка, 1976. - 150 с.
173. *Ручка А.А.* Ценностный подход к системе социологического знания. - К.: Наукова думка, 1987. - 156 с.
174. *Рябикина З.И.* Личностное развитие. Профессиональный рост. - Краснодар: Кубанский государственный ун - т, 1945. - 169 с.
175. *Саарнийт Ю.Р.* Проблемы измерения социально - психологической структуры ценностных ориентаций: Автореф. дис. .. канд. психол. наук. - Таллин, 1981. -23 с.
176. *Саморегулирование* и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А.Ядова. - Л.: Наука, 1979. - 264 с.
177. *Сартр Ж.П.* Экзистенциализм - это гуманизм // Сумерки богов. - М., 1989.
178. *Светличный А.Л.* Ценностно - смысловая сфера личности и особенности ее конфликтности: Дис. ... канд. психол. наук. - Х., 1997. - 160 с.
179. *Семенов О.М.* Родинні виховні традиції як засіб формування ціннісних орієнтацій студентів // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 25-129.
180. *Семиченко В.А.* Використання психології в навчально - виховному процесі вищої школи // Педагогіка і психологія. - К.: Педагогічна думка. - №3(12). - 1996. - С. 33-43.
181. *Семиченко В.А.* Концепция целостности и ее реализация в профессиональной подготовке будущих учителей (психолого - педагогический аспект): Дис. ... докт. псих. наук. - К., 1992.

182. Семиченко В.А. Порівняльний аналіз цінностей педагогічної діяльності та професійної підготовки вчителів // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 135-200.

183. Семиченко В.А. Психологические основы процесса профессиональной подготовки студентов вуза: Учебное пособие. - Полтава, 1991. - 78 с.

184. Семиченко В.А. Психолого - педагогічні проблеми підготовки майбутніх учителів // Методичні рекомендації до вивчення спецкурсу «Психологічна структура професійної діяльності вчителя». - К.: КДП, 1991. - 69 с.

185. Скрипченко О.В. Ідеї комплексного вивчення людини і їх реалізація у вивченні студентами психолого - педагогічних дисциплін. - Матеріали наукової конференції. - К., 1992. - ч.2. - С. 282-283.

186. Скульський Р.П. Вивчення пріоритетних цінностей молоді та їх урахування в процесі виховання майбутніх вчителів // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 200-202.

187. Скутіна В.І. Ціннісні аспекти формування національної самосвідомості старшокласників // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 203-205.

188. Слостенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В.А.Слостенин; Моск. гос. заочн. пед. ин - т. - М.: Просвещение, 1976, СМГЗПИ. - 160 с.

189. Слободчиков В.И. Категория возраста в психологии и педагогике развития // Вопросы психологии. - 1991. - №2. - С. 37-49.

190. Смирнов Л.М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей // Психологический журнал. - 1996. - №1. - С. 157-168.

191. Соболева Н.И. Мироззрение и жизненный выбор личности. - К., 1989.

192. Сонин В.А. Динамика мотивов учебной деятельности студентов: Автореф. ... канд. психол. наук. - Л., 1974. - 26 с.

193. Сохань Л.В. Жизненная программа личности: структура и динамика жизненных целей // Жизнь как творчество. - К., 1985. - С. 118-142.

194. Социальная психология личности / Под ред. М.И.Бобневой, Е.В.Шороховой. - М.: Наука, 1979. - 343 с.

195. Социально - профессиональная ориентация студенчества: / Сб. статей // Ин - т философии , социологии и права АН Лит. ССР (и др.); / Отв. ред. М.Титма /. - Вильнюс: Б.и., 1981. - 229 с.

196. Социально - профессиональная ориентация студенчества: /Сб. статей //Институт философии, социологии и права АН Лит.ССР (и др.); / Отв. ред.М.Титма /. - Вильнюс: Б.и., 1981. - 229 с.

197. *Социальные перемещения в студенчество: (На материалах социол. исслед. в Сов. Прибалтике)* / Отв. ред. М.Х.Титма. - Вильнюс: Минтис, 1982. - 277 с.
198. *Социология молодежи: Учебник* /Под ред. проф. В.Т.Лисовского. СПб: Изд - во С. - Петербургского ун -та, 1996. - 460 с.
199. *Социология: Наука об обществе: Уч. пособие* / Под общ. ред. проф. В.П.Андрущенко, проф. Н.И.Горлача. - Харьков, 1990. - С. 369-371.
200. *Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности.* - Киев: Лыбидь, 1992. - 216 с.
201. *Стрелянова Н.И. Педагогический идеал в системе профессионально - педагогической ориентации студентов педвуза // Проблемы психологии личности и социальной психологии.* - М., 1977.
202. *Стругацкий А., Стругацкий Б. Машина желаний // Сб. научн. фантастики.* - 1981.- Вып. 25. - С. 33-34.
203. *Сулейманова А.А. Ценностные ориентации личности как регулятор межличностных отношений.* - Баку, 1982. - 24 с.
204. *Сухомлинська О.В. Цінності в історії розвитку України // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської.* - К., 1997. - С. 3-8.
205. *Тарасенко Г.С. Формування естетико - екологічної культури вчителя: Автореф. дис. ... докт. пед. наук.* - К., 1996. - 46 с.
206. *Тимошин М.З. Формирование ценностных ориентаций советской молодежи средствами массовой информации и пропаганды как процесс социального управления.* - Алма - Ата, 1977. - 131 с.
207. *Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості в онтогенетичному вимірі // Психологія суб'єктної активності особистості.* - К., 1993. - С. 94-97.
208. *Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: структурно - генетичний підхід: Автореф. дис. ... докт. психол. наук.* 19. 00. 01. - К., 1994. - 48 с.
209. *Титма М.Х., Саар Э.У. Молодое поколение.* - М.: Мысль, 1986. - 254 с.
210. *Толстых Н.Н. Жизненные планы подростков и юношей // Вопросы психологии.* - №3. - С. 79-86.
211. *Толстых Н.Н. Жизненные планы старшеклассников // Формирование личности старшеклассника.* - М., 1989. - С. 25-41.
212. *Тугаринов В.П. Марксистская философия и проблема ценности // Проблема ценности в философии.* - М.: Наука, 1966. - С. 58-77.
213. *Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры.* - Л.: ЛГУ, 1960. - 156 с.
214. *Тугаринов В.П. Теории ценностей в марксизме.* - Л.: Изд - во ЛГУ. 1968. - 124 с.

215. *Тюріна В.О.* Система цінностей як регулятор поведінки особистості // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С. 76-79.
216. *Узнадзе Д.Н.* Психологические исследования. - М.: Наука, 1969. - 213 с.
217. *Узнадзе Д.Н.* Психологические проблемы мотивации поведения человека. - М.: Наука, 1969. - 213 с.
218. *Учитель, которого ждуть: Из опыта работы Полтавского пединститута им. В.Г.Короленко / Под ред. И.А.Зязюна.* - М.: Педагогика, 1988. - 152 с.
219. *Ушинский К.Д.* Твори: у 6 т.- К., 1995.
220. *Файнбург З.И.* Ценностные ориентации в некоторых социальных группах социалистического общества // Личность и ее ценностные ориентации: Информ. бюл. - М., 1969. - Вып.2. - №25(40). -С. 59-99.
221. *Федоров В.Д.* Развитие мотивов профессионального самоопределения личности в условиях вуза: Дис. ... канд. психол. наук. - К., 1982. - 144 с.
222. *Формирование личности старшеклассника: Под ред. И.В.Дубровиной; НИИ общ. и пед. психологии АПН СССР.* - М.: Педагогика, 1989. - 169 с.
223. *Формирование мировоззренческих представлений студенчества. Материалы симпозиума / Отв. ред. М.Х.Титма.* - Тарту: МГУ, 1974.
224. *Формирование социально - профессиональных качеств будущего специалиста / Гос. ком. СССР по нар. обр.; Сост.: А.И.Алексюк. С.А.Кашин и др.* - М., 1992. - 56 с. - С - ма виховання в вищій школі: Обзорн. інформація. - Вып.1.
225. *Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціального і гуманістичного мислення у студентів: Тези доповідей респ. наук. - практ. конф. Одеса, жовтень, 1992 /Ред. кол. Г.І.Терещенко (голова) та ін.* - К.: НМК ВО, 1992. - 368 с.
226. *Формування мислення студентів у позанавчальний час: Укр. респ. наук. - практ. конференція / Ін - т системних досліджень освіти та ін.: Ред. кол.: Г.І.Терещенко / гол. та ін.* - К., 1993. - 344 с.
227. *Франкл В.* Основы логотерапии // Человек в поисках смысла. - М.: Прогресс, 1990. - 368 с.
228. *Фролова Н.В.* Трансформація системи ціннісних орієнтацій на зламних етапах розвитку суспільства (психологічний аспект): Автореф. ... канд. психол. наук. - К., 1998. - 17 с.
229. *Фролова Н.В.* Трансформація системи ціннісних орієнтацій на зламних етапах розвитку суспільства (психологічний аспект): Дис. ... канд. психол. наук. - Дніпропетровськ, 1988. - 174 с.
230. *Фромм Э.* Душа человека. - М., 1992. - 429 с.

231. *Фромм Э.* Психоанализ и этика. - М.: Республика, 1993. - 415 с.
232. *Хабibuлин К.Н.* Ценностные ориентации в системе социалистического образа жизни. - Л.: Наука, 1979. - С. 120-133.
233. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности (Основные положения, исследования и применение). - СПб: Питер Ком, 1999. - 608 с. (Серия «Мастера психологии»).
234. *Цінності світи і виховання: Наук. - метод. зб. / За заг. ред. О.В.Сухомлинської, ред. П.Р.Ігнатенка, Р.П.Скульського, упор. О.М.Павліченка.* - К., 1997. - 224 с.
235. *Ценностные ориентации личности, пути и способы их формирования // Тезисы докладов научной конференции 22-23 мая 1984 г.* - Петрозаводск, 1984. - 92 с.
236. *Ценностные ориентации социалистического образа жизни / Сборник научных трудов / .* - Л., 1979. - 156 с.
237. *Ценностные ориентации чехословацкой молодежи: Научн. - аналитич. обзор / АН СССР. ИНИОН; Подгот. Ю.А.Щербакова.* - М., 1987. - 34 с.
238. *Ценностный мир современного студенчества / Социальный портрет явления // НИИВО; Сост. А.А.Козлов, В.Т.Лисовский, З.В.Сикевич.* - М., 1992. - 40 с. / С - ма виховання в высш. школі; Обзорн. информ.; Вып. 4.
239. *Чепелева Н.В., Пов'якель Н.І.* Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога // Психологія. Збірник наукових праць. - Вип. 3. - К., 1998. - С. 35-41.
240. *Черных А.А.* Проблема формирования профессионально - педагогической направленности у студентов педагогических институтов: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - Рязань, 1976. - 20 с.
241. *Шакуров Р.Х.* Вплив ціннісних орієнтацій педагогічного колективу на його задоволення працею // Психологія. - Вип. 12. - К.: Радянська школа, 1973. - С. 124-132.
242. *Шаров А.С.* Взаимосвязь ценностных ориентаций и мотивов общения со сверстниками у подростков и старших школьников: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - М., 1986. - 24 с.
243. *Шиян Л.К.* Формирование общечеловеческих ценностных ориентаций. социального и гуманистического мышления студентов во внеурочное время средствами теле- и видеопрограмм // Формування мислення студентів у позанавчальний час, Укр. респ. наук. - практ. конф. / 1993: Одеса / Тези доповідей ... вересень / Ін - т системних досліджень освіти та ін.: Ред. кол.: Г.І.Терещенко / гол. та ін. - К., 1993. - 344 с.
244. *Эльконин Д.Б.* К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. - 1971. - №4. - С. 66-80.
245. *Юрченко В.І.* Формування "Я-концепції" майбутнього вчителя в умовах педагогічного училища: Дис. ...канд. психол. наук. - К., 1997. - 154с.

246. Я, ты, мы в зеркале познания: сборник методик. - М.: Изд - во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. - 96 с.
247. Ядов В.А. Отношение к труду: Концептуальная модель и реальные тенденции // Социологические исследования. - 1983.- №3. - С. 50-62.
248. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. - М.: Наука, 1975. - С. 89-105.
249. Ядов В.А. и др. Соотношение ценностных ориентаций и реального (явного) поведения личности в сферах труда и досуга // Личность и ее ценностные ориентации / Информационный бюллетень ИКСИ. - 1969. - №19. - С. 1-66.
250. Яремчук С.В. Формування професійно-психологічної спрямованості майбутнього вчителя: Дис. ...канд. психол. наук. - К., 1999. - 180 с.
251. Яремчук С.В. Формування професійно-психологічної спрямованості майбутнього вчителя: Автореф. ...канд. психол. наук. - К., 1999. - 18с.
252. Crambagh J.C. Cross - validation of purpose in life test based on Franc's concepts // J. of individual psychology. - 1968/ - vol. 24. - P. 74-81.
253. Ilardi R.L., May W. T. Areability study of Shostrom's Personal Orientation Inventory. Journal of Humanistic Psychology, 8. - 1968. - P. 68-72.
254. Kelly R.B., Chorán V. Jet another empirical test of the relationship between self - actualization and moral judgment. Psychological Reports, 56. - 1985. - P. 201-202.
255. Kluckhohn C. Values and value - orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification // Toward a General Theory of action. - Cambridje M. A.: Harvard Un. Press, 1962. - P. 388-433.
256. Mead M. National character // Anthropology today. - Chicago: University of Chicago press, 1953. - P.381-385.
257. Nuttin J. Motivation et Perspective d'Avenir. - Louvain, 1980. - 304 p.
258. Rokeach M (ed.) Understanding Human Values: individual and Societal. N. Y., 1979.
259. Rokeach M. (1973). The nature of human values. New York: Free Press.
260. Rokeach M. Beliefs. Attitudes and Values. - San Francisco, 1968. - 463 p.
261. Shostrom E.L. An inventory for the measurement of self - actualization. Educational ant Psychological Measurement, 24. - 1964. - P. 207-218.
262. Shostrom E.L. Manual for the Personal Orientation Inventory. San Diego. CA: EdITS Publishers. - 1974.
263. The nature of attitudes and attitude change. - Jn: The hand book of social psychology / Ed. G. Lindzly, A. Aronson, 2 nd ed. Addison - Westev, 1969 vol. 3. - P. 156-157.

ДОДАТКИ

Додаток А

Інструкція: виберіть, будь ласка, із списку 10 найголовніших для себе цінностей. Список життєво-професійних цінностей

1. Активне діяльне життя.
2. Життєва мудрість.
3. Здоров'я.
4. Цікава робота.
5. Володіння методикою викладання.
6. Навчання в педвузі.
7. Матеріально забезпечене життя.
8. Наявність хороших та вірних друзів.
9. Хороша атмосфера на роботі.
10. Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, колег).
11. Пізнання (можливість розширення свого кругозору, освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток).
12. Братерство, рівні можливості для всіх, справедливість.
13. Самостійність як незалежність у судженнях і оцінках.
14. Свобода як незалежність у вчинках та діях.
15. Щасливе сімейне життя (у батьківській родині).
16. Творчість (можливість творчої діяльності).
17. Впевненість в собі (свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів).
18. Розваги (життя повне задоволення, розваг, приємне проведення часу).
19. Спілкування з колегами, учнями, батьками учнів.
20. Відчуття безпеки, захищеності.
21. Виховання дітей.
22. Вдячність батьків за учнів.
23. Боротьба з труднощами (подолання труднощів).
24. Спілкування з однодумцями.
25. Любов до другої людини, секс.
26. Можливість бути самим собою, не кривити душею.
27. Любов до дітей.
28. Бажання залишити своєю роботою слід на землі.
29. Розуміння інших, любов до інших.
30. Реалізація та розвиток своїх здібностей.
31. Допомога дітям, батькам, чуйність.
32. Вміння розуміти дитину.
33. Пошук нових методів та засобів професійного зростання.
34. Почуття власної гідності.
35. Гарний зовнішній вигляд, охайність.
36. Майбутнє сімейне життя (окремо від батьків).

Додаток Б

Анкета

1. Якщо б вам запропонували в п'яти словах викласти своє розуміння особистого щастя, то які з наведених нижче відповідей ви використаєте? Вкажіть цифрою 1 - своє саме найважливіше для вас, цифрою 2 - менш важливе і т.д. до 5. А як би на це ж питання ви відповіли 10 років тому назад (вкажіть 3-5 значимих для вас факторів щастя 10 років тому назад):

- активне діяльне життя
- цікава робота
- матеріально забезпечене життя
- наявність вірних друзів
- щасливе сімейне життя
- життя повне задоволення, розваг
- свобода, незалежність
- розширення своєї освіти, світогляду
- мирне становище в країні
- чиста совість, чесне життя
- суспільна активність
- комфорт, спокій
- здоров'я
- кохання (любов)
- наявність дітей
- досягнення влади
- повага оточуючих
- творчість
- рівність для всіх
- мистецтво
- гроші будь-якими шляхами
- успіх в кар'єрі
- спілкування з дітьми
- віра
- що-небудь інше

2. Уявіть собі, що перед вами сходинок життя, вершина сходинок - 10 (саме найкраще для вас життя), внизу 0 - сама найгірша сходинок життя. На якій сходинокі ви:

- а) знаходились 6 років назад (до початку ринкових відносин);
- б) знаходитесь зараз;
- в) будете знаходитись через 5 років.

Додаток В

Оцінка життєво-професійного шляху

Оцініть в балах від 1 до 10 різні характеристики свого минулого, теперішнього та майбутнього життєво-професійного шляху, враховуючи, що «1» - це найменший ступінь вираженості характеристики життя, а «10» - найбільший. Оцінки записуйте у відповідних рядках бланку.

№ з/п	Характеристика життєво-професійного шляху	Оцінки життєво-професійного шляху		
		минулого	теперішнього	майбутнього
1.	Цікавий, захоплюючий			
2.	Складний, важкий			
3.	Продуктивний, творчий			
4.	Осмислений, цілеспрямований			
5.	Моральний, добродішний			
6.	Залежить від мене, вільний			
7.	Насичений подіями			

Додаток Д

Інструкція: ми просимо вас дати відповідь на ряд запитань, які допоможуть з'ясувати для науки, на яку діяльність найбільше орієнтовані студенти вашого віку. Оцініть правильність кожного твердження за п'ятибальною шкалою, де 5 - вірно, 1 - невірно, 4 - вірно в меншій мірі, 2 - невірно в меншій мірі, 3 - не знаю, важко відповісти.

2М –А

1. Я хочу, щоб суспільна робота, яка приносить користь людям, викликала у мене радість, задоволення.

2. Я хочу, щоб залучення до мистецтва допомагало мені діяти з користю для інших людей.

3. Я хочу, щоб хобі дозволяло мати мені забезпечене життя, життя з комфортом.

4. Я хочу, щоб майбутня професія, робота сприяли моєму подальшому інтелектуальному розвитку.

6. Я хочу, щоб спілкування з людьми викликало схвалення у а), б), в). (вибір, оцінка).

5. Я хочу, щоб пізнавальна діяльність давала мені становище, що дає мені більше прав і можливостей, ніж у інших людей.

7. Я хочу, щоб успіх у дівчат (юнаків) викликав у мене радість, задоволення.

8. Я хочу, щоб фізичний розвиток, вдосконалення допомогли мені діяти з користю для інших людей.

2М -Б

1. Я хочу, щоб суспільна робота, що приносить користь людям, допомагала мені діяти з ефективною користю для них.

2. Я хочу, щоб залучення до мистецтва дозволяло мені мати забезпечене життя, життя з комфортом.

3. Я хочу, щоб хобі сприяло моєму подальшому інтелектуальному розвитку.

4. Я хочу, щоб майбутня професія, робота давали мені положення, яке дає більше прав і можливостей, ніж у інших людей.

5. Я хочу, щоб пізнавальна діяльність викликала схвалення у мого (моїх, моєї) а), б), в). (Вибір, оцінка).

6. Я хочу, щоб спілкування з людьми викликало у мене радість, задоволення.

7. Я хочу, щоб успіх у дівчат (юнаків допомагав) мені діяти з користю для інших людей.

8. Я хочу, щоб фізичний розвиток, досконалість дозволяли мати мені

забезпечене життя, життя з комфортом.

2М-В

1. Я хочу, щоб суспільна робота, що приносить користь людям, дозволяла мені мати забезпечене життя, життя з комфортом.
2. Я хочу, щоб залучення до мистецтва сприяло моєму подальшому інтелектуальному розвитку.
3. Я хочу, щоб хобі давало мені положення, що дає більше прав і можливостей, ніж іншим людям.
4. Я хочу, щоб майбутня професія, робота викликала схвалення у моїх (моєї, мого) (підставляється референтна особа)
5. Я хочу, щоб пізнавальна діяльність викликала в мене радість, задоволення.
6. Я хочу, щоб спілкування з людьми допомагало мені діяти з користю для інших людей.
7. Я хочу, щоб успіх у дівчат (юнаків) давав змогу мені мати забезпечене життя, життя з комфортом.
8. Я хочу, щоб фізичний розвиток, досконалість сприяли моєму подальшому інтелектуальному розвитку.

2М-Г

1. Я хочу, щоб суспільна робота, що приносить користь людям, сприяла моєму подальшому інтелектуальному розвитку.
2. Я хочу, щоб залучення до мистецтва давало мені положення, що дає більше прав і можливостей, ніж іншим людям.
3. Я хочу, щоб хобі викликало схвалення в моїх а), б), в).
4. Я хочу, щоб майбутня професія, робота викликали в мене радість, задоволення.
5. Я хочу, щоб пізнавальна діяльність допомагала мені діяти з користю для інших людей.
6. Я хочу, щоб спілкування з людьми дозволило мені мати забезпечене життя, життя з комфортом.
7. Я хочу, щоб успіх у дівчат (юнаків) сприяли моєму подальшому інтелектуальному розвитку.
8. Я хочу, щоб фізичний розвиток, досконалість давали мені більше прав і можливостей, ніж іншим людям.

2М-Д

1. Я хочу, щоб суспільна робота, яка приносить користь людям, дозволяла мені мати положення, яке дає більше прав і можливостей, ніж іншим людям.
2. Я хочу, щоб залучення до мистецтва викликало схвалення у а), б), в).
3. Я хочу, щоб хобі викликало в мене радість, задоволення.
4. Я хочу, щоб майбутня професія, робота дозволяли мені діяти з користю

для інших людей.

5. Я хочу, щоб пізнавальна діяльність дозволяла мені мати забезпечене життя, життя з комфортом.

6. Я хочу, щоб спілкування з людьми сприяло моєму подальшому інтелектуальному розвитку.

7. Я хочу, щоб успіх у дівчат (юнаків) давав мені положення, яке дає більше прав і можливостей, ніж у інших людей.

8. Я хочу, щоб фізичний розвиток, досконалість викликали схвалення у а), б), в).

2М-Е

1. Я хочу, щоб суспільна робота, яка приносить користь людям, викликала схвалення у а), б), в).

2. Я хочу, щоб залучення до мистецтва викликало в мене радість, задоволення.

3. Я хочу, щоб хобі допомагало мені діяти з користю для інших людей.

4. Я хочу, щоб майбутня професія, робота дозволяли мені мати забезпечене життя, життя з комфортом.

5. Я хочу, щоб пізнавальна діяльність сприяла моєму подільшому інтелектуальному розвитку.

6. Я хочу, щоб спілкування з людьми давало мені більше прав і можливостей, ніж в інших людей.

7. Я хочу, щоб успіх у дівчат (юнаків) викликав схвалення у моїх а), б), в).

8. Я хочу, щоб фізичний розвиток, досконалість викликали в мене радість, задоволення.

ДОДАТОК Ж

Інструкція: Ми просимо вас додатково в'яснити, на яку діяльність більше всього зорієнтовані студенти вашого курсу. Оцініть, будь ласка, за п'ятибальною шкалою (5, 4, 3, 2, 1) ступінь правильності для вас кожного з цих суджень. По кожному варіанту в сумі потрібно набрати не більше тридцяти балів. 3-А

1. Ви робите суспільну справу добре.
2. Ви розширюєте свої знання в області мистецтва, щоб зрозуміти мистецтво.
3. Ви створюєте собі умови, необхідні для занять любимою, але не основною справою (хоббі).
4. Ви відмовляєте собі в тому, що заважає успішній майбутній роботі, професії.
5. Ви часто розмовляєте з людьми, знаючими більше вас.
6. Ви часто спілкуєтесь з людьми, приємними для вас.
7. Ви привітні з дівчатами і юнаками.
8. Ви кожного дня тренуєтесь, знаходите для цього час і місце.

3-Б

1. Ви частіше за інших виконуєте суспільні доручення.
2. Ви захоплюєтесь одним із видів мистецтва.
3. Ви маєте знайомих з тим же хоббі, що й ви.
4. Ви займаєтесь тим, що стосується вашої майбутньої професії, роботи.
5. Ви багато читаете, ходите в бібліотеку, на лекції.
6. Ви розумієте іншу людину, її бажання та настрої.
7. Ви слідкуєте за собою, намагаєтесь одягатися так, щоб бути привабливим.
8. Ви знаходите нові методи для вдосконалення свого фізичного стану.

3-В

1. Ви знаєте, як виконати доручену вам справу.
2. Ви часто буваєте на концертах, на виставках, в театрі.
3. Ви розширюєте знання про своє хоббі.
4. Ви готуєтесь до майбутньої професії, роботи.
5. Ви розвиваєте свій розум, щоб розбиратися в складних областях знань.
6. Ви ввічливі, уважні і добрі з людьми.
7. Ви у відношенні з юнаками (дівчатами) поводити себе так, щоб здаватися кращим.
8. Ви слідкуєте за станом свого здоров'я і покращуєте його.

ДОДАТОК 3

Бланк методики "Життєво - професійний шлях"

1. Професійний шлях - це ...
2. В професії мені б хотілося досягти ...
3. Плануючи своє життя, я...
4. Моє життя у вузі...
5. Хороший вчитель той...
6. Через багато років моє життя...
7. У вузі найбільше подобається ...
8. В моїй роботі неможливо обійтися без ...
9. Мої професійні цілі...

10. Улюблений предмет...
11. На майбутнє я планую...
12. Зараз я живу...
13. Моя головна професійна мета...
14. Сенс роботи вчителя полягає...
15. Навчання у вузі...
16. Мої майбутні учні...
17. Ідеалом вчителя є...
18. Моя головна життєва мета...
19. Для вчителя найважливіше...
20. Учень чекає від вчителя...
21. Від майбутнього я очікую...
22. Батьки учнів хочуть...
23. Вчитель повинен...
24. Найбільше мені в роботі вчителя подобіється...
25. Вчитель в суспільстві...
26. Щоб бути вчителем...
27. Не дивлячись ні на що, вчитель...

ЗМІСТ

ВСТУП	
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ЦІННОСТЕЙ.....	
1.1. Ціннісні орієнтації як структурний компонент спрямованості особистості.....	
1.2. Цінності і ціннісні орієнтації як предмет психологічних досліджень.....	
1.3. Особливості становлення ціннісних орієнтацій в юнацькому віці	
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ	
2.1. Методичні засади дослідження	
2.2. Зміст та динаміка ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки	
2.3. Зв'язок спрямованості ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя з рівнем самоактуалізації його особистості	
2.4. Залежність змісту ціннісних орієнтацій від рівня професійно-педагогічної спрямованості	
РОЗДІЛ 3. РОЗШИРЕННЯ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ	
3.1. Теоретичне обґрунтування формуючого експерименту.....	
3.2. Результати формуючого експерименту з розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя активними методами навчання.....	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	
ДОДАТКИ.....	